

Ivo Perić

DUBROVAČKO RAZDOBLJE POLITIČKOG DJELOVANJA FRANA SUPILA

Uvod

O političkom djelovanju Frana Supila, a kroz to i o njegovu liku kao političara u vremenu dok je uređivao »Crvenu Hrvatsku« u Dubrovniku (1891—1899), dok je uređivao »Novi list«, odnosno »Riečki novi list« u Sušaku i u Rijeci (1900—1914) i potom dok se nalazio u emigraciji (1914—1917), postoji poprilično opsežna i raznovrsna literatura. Čvrsta utaknost Supilove političke aktivnosti u svakom od ta tri međusobno povezana razdoblja bila je veoma privlačna tema i za pera publicista i za pera historičara.

U sklopu tog stalno živog interesa za Supila kao političara istraživano je i obrađivano i dubrovačko razdoblje njegove političke djelatnosti. To razdoblje, međutim, za razliku od kasnijih razdoblja Supilova života i političkog djelovanja koja su svestranije i temeljitije istražena i obrađena, nije još dovoljno istraženo ni obrađeno. Iz te spoznaje potekli su i poticaji za nastanak ovog rada.

Za Dubrovnik je vezan najdulji dio Supilova života. U svojih 47 godina, koliko je živio, proveo je nepunih 10 godina u rodnom Cavtatu, više od 19 godina u Dubrovniku, skoro 15 godina u Sušaku, odnosno u Rijeci, i 3 godine u emigraciji. Dubrovačko razdoblje Supilova života i rada razdoblje je njegova dječastva i njegove rane i zrele mladosti. Političko formiranje Frana Supila u Dubrovniku odvijalo se u vrijeme kad su dubrovački narodnjaci držali općinsku upravu u svojim rukama. Narodnjaci — inicijatori i nosioci narodnog preporoda u Dalmaciji — sačinjavali su u to vrijeme većinu i u Dalmatinskom saboru u Zadru, a istodobno i većinu među dalmatinskim zastupnicima u Carevinskom vijeću u Beču. Ali, dalmatinska Narodna stranka gubila je i izgubila podmladak.

Ni mladi Supilo, formirajući se politički uz dubrovačke narodnjake s dužnim respektom njihovih zasluga, nije se svrstao u nji-

hove redove, već je postao pravaš. Utjecaji koji su imali usmjerujući odraz na Supilov razvoj i političko opredjeljenje zavređuju punu pažnju i o njima će u ovom radu biti podosta govora. Isto tako bit će podosta govora i o tome kako je i zbog čega mladi Supilo uporno izgrađivao svoje prosudbe, stavove i potrebu za neovisnošću u zastupanju vlastitih pogleda na političke tokove i odnose, što je vidljivo iz njegovih brojnih članaka, objavljenih u »Crvenoj Hrvatskoj«, koju je izdavao i uređivao u Dubrovniku i koja je disala njegovim duhom. Potrebna pažnja bit će posvećena i njegovoj aktivnosti u dalmatinskoj i banovinskoj Stranci prava, kao i uopće njegovoj politički djelatnoj prisutnosti među suvremenicima.

Ukratko: zadatak je ovog rada da što cjelovitije predoči Supilovo političko djelovanje u Dubrovniku i iz Dubrovnika.

I. SPOZNAVANJE POLITIČKE STVARNOSTI I FORMIRANJE VLASTITOG POLITIČKOG OPREDJELJENJA

1. O Konavlima i Cavtatu iz doba Supilova djetinjstva

Supilov otac Ivo potječe iz Uskoplja, malog sela u sjeverozapadnom dijelu Konavala. Konavle, taj pitomi zemljoradnički kraj, smješten između brdskog lanca, u kojem dominira najviša uzvisina Snježnica, i mora, bio je ne samo za trajanja Dubrovačke Republike već i dugo vremena nakon pada te male države područje posjedâ dubrovačkih plemića. Život kmetova i kolona i u tom kraju, podvrgnutih eksploataciji i bespravljju, bio je težak. Viškovi konavoske radne snage — koliko je to bilo moguće — odlijevali su se prema Cavtatu i Dubrovniku.

U Cavtatu i u Dubrovniku radili su mnogi Konavljani i Konavoke kao posluga u kućama vlastele i bogatijih građana, ali i u drugim poslovima — kao zanatlije, nosači, čuvari, zanatlijski pomoćnici, poduzetnici, pomorci i trgovci. Te došljake ocrtavali su i dubrovački pisci — od Marina Držića do Vlaha Stullija (Stulića), pa i kasnije (npr. Ivo Vojnović) — u svojim književnim djelima.

Potomci nekih od tih došljaka postali su u prošlom stoljeću veoma poznati ljudi. Antun Hidža, kmet iz Komaja, afirmirao se u Dubrovniku sredinom 18. st. kao vrlo ugledan građanin, a njegov sin Đuro, liječnik, bio je pjesnik i prevodilac.¹ Baldo Bogišić, doselivši se u drugoj polovici 18. stoljeća iz svojih rodnih Mrcina u Cavtat, bavio se u Cavtatu ribarstvom, preradom maslina i trgo-

¹ Stjepan Kastropil, Đuro Hidža i jedna autografska zbirka neobjavljenih ljubavnih stihova, Zadarska revija br. 4/1960, 256.

vinom.² Njegov unuk Baltazar (Valtazar) Bogišić stekao je visokoškolsko obrazovanje i afirmirao se kao istaknuti pravnik i znanstveni radnik, koji je u prvom izboru izabran za člana JAZU, a bio je i ministar pravde kneževine Crne Gore. Pero Rešetar, iz kmetske obitelji u Čilipima, preselio se krajem 18. st. u Dubrovnik i u Dubrovniku radio kao pekarski pomoćnik, zatim kao vojnik i najzad kao stražar u lazaretima.³ Njegov sin Pavo svršio je pravni fakultet, posvetio se upravnoj službi i 1852. bio imenovan okružnim poglavarom u Dubrovniku, te je, kao okružni poglavar, stanovao u Kneževu dvoru, »u kojem su do pred četrdeset i četiri godine stanovali knezovi Republike«.⁴ Petar Klaić iz Popovića došao je u Dubrovnik kao dječak i posvetio se pomorstvu i kao pomorac osposobio se za kapetana duge plovidbe.⁵ Njegovi sinovi uživali su velik ugled: dr Miho Klaić kao političar, vođa Narodne stranke u Dalmaciji, a kap. Lujo Klaić kao pisac stručnih rasprava, namijenjenih nautičarima, i kao dugogodišnji zaslužni direktor dubrovačke Nautičke škole.

Odlazanje viškova radne snage iz Konavala nastavilo se osobito u drugoj polovici 19. st., i to otada ne samo u Cavtat i Dubrovnik već i u daleke krajeve svijeta, ponajviše u Ameriku. Prema istraživanju Bernarda Stullija djed Frana Supila u Uskoplju imao je osmoro djece: pet sinova i tri kćeri. Od tih pet sinova ostao je samo jedan u Uskoplju; ostali su napustili rodno selo.⁶ Ivo Supilo, kasnije Franov otac, bavio se zidarskim poslovima. Dana 13. veljače 1870. Ivo se oženio s Marijom Guljelmović iz Oboda kod Cavtata.⁷ U Cavtatu im se iste godine — 30. studenog — rodio sin Frano.

Cavtat je bio gradić s malim brojem žitelja. Godine 1869. bilo je u njemu 634, a 1880 — 675 stanovnika.⁸ Živjeli su tu ribari, trgovci, pomorci, težaci, činovnici, razni zanatlije i pomoćni radnici, kao i sirotinja bez imovine i stalnog zaposlenja. Cavtat je bio sjedište konavoske općine. Imao je manje stanovnika nego

² Valtazar Bogišić *Spomenica o 30-godišnjici njegove smrti*, Dubrovnik 1938, 87.

³ Josip Bersa, *Dubrovačke slike i prilike (1800—1880)*, Zagreb 1941, 279 — 281.

⁴ Isto, 283.

⁵ Ivo Perić, *Doprinosi Luja Klaića odgoju pomorskog kadra u Dubrovniku*, 125. obljetnica pomorskog školstva u Dubrovniku MDCCCLII — MCMLXXVII, Dubrovnik 1977, 201.

⁶ Bernard Stulli, *Iz mladih dana Frana Supila*, »Dubrovnik« br. 4/1970, 26.

⁷ Isto, 26.

⁸ Kažimir Ljbić, *Statistika pučanstva u Dalmaciji*, Zadar 1885, 9.

Čilipi⁹ — tada najveće selo u toj općini. Cavtat je bio i sjedište kotarskog suda.¹⁰ U Cavtatu je još postojala pošta, općinski liječnik i muška osnovna škola.¹¹ Stalno se osjećao i lučki život: dolazili su jedrenjaci i dovozili brašno i drugu robu, a odvozili vino, rakiju, ulje, soljenu ribu i stoku.

Upravo u godini kad je Supilo rođen (1870) dalmatinski su narodnjaci u saborskim izborima izvojevali pobjedu. Njihova većina u Dalmatinskom saboru omogućila im je da imaju i Zemaljski odbor u svojim rukama i da iz svojih redova izaberu zastupnike u Carevinskom vijeću. Toj pobjedi prethodilo je 10 godina uporne političke borbe, koja se vodila ne samo između njih i autonomaša već i s politikom vladajućeg austrijskog režima. Režimski ljudi — činovnici i drugi funkcionari vlasti — bili su glavna snaga Autonomaške stranke. Bilo je to veoma vidljivo i u malom Cavtatu.

Još za prvih saborskih izbora (1861) cavtatski autonomaši na čelu s općinskim upraviteljem Antunom Casilarijem i pretorom Andrijom Agazzijem poduzeli su sve da onemoguće izbor narodnjačkog kandidata. A kad je narodnjački kandidat Đuro Pulić ipak bio izabran većinom glasova, oni su svojim insinucijama pokrenuli opasne optužbe protiv nekoliko cavtatskih i konavoskih narodnjaka: braću Nika i Đura Vragolov optužba je teretila kao »veleizdajnike i rušitelje javnog mira«, a don Antuna Ramadana »za uvriedu Nj. Veličanstva«.¹² Kad su bili uhapšeni Đuro Vragolov, don Marin Gavrančić i Antun Bećir i utamničeni u dubrovačkom zatvoru, neki optuženi, bojeći se hapšenja i zlostavljanja, pobjegli su u susjednu Hercegovinu (Niko Vragolov, Antun Ramadan i Ivan Baule).¹³ Uhapšeni su nedužno čamili u tamnici. Njih je 12. srpnja 1862, kao i ostale optužene, oslobodio dubrovački okružni sud »zbog nedostatka dokaza«.¹⁴ Ivan Baule, izložen patnjama u Hercegovini, nije se otuda vratio (tamo je i umro).¹⁵ O tim stradanjima nedužnih ljudi ostali su potom u Cavtatu i Konavlima trajno živi spomeni.

⁹ G. 1869. u Čilipima je bilo 822 stanovnika (v. bilj. 8, isto, 9.). Na drugom je mjestu — po broju stanovnika — dolazio Cavtat, na trećem — Mrčine, na četvrtom — Gruda, na petom — Pridvorje, na šestom — Komaji, na sedmom — Močići itd.

¹⁰ Vjekoslav Maštrović, Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX stoljeću, Zagreb 1959, 73.

¹¹ Osnovna škola za žensku djecu u Cavtatu otvorena je 1878. — Ivo Perić, Razvoj školstva u Konavlima, Dubrovački vjesnik br. 201/1954, 2.

¹² Ivo Šeman, Proces braće Vragolov i drugova, Jubil. br. Narodnog lista 1862—1912, Zadar 1912, 37.

¹³ Grga Novak, Veleizdajnički proces u Dubrovniku godine 1861—1862, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, sv. III. Dubrovnik 1954, 80.

¹⁴ Isto, 82.

¹⁵ I. Šeman, n. d., 37.

Političke borbe između narodnjaka i autonomaša nisu nikoga ostavljale po strani. Gotovo u svakoj kući bili su često prisutni i razgovori o političkim temama. Uspjesi narodnjaka i autonomaša u saborskim izborima na području cavtatske općine bili su izmjenično promjenjivi.¹⁶ U prvim izborima — kako smo već istakli — pobijedio je narodnjak (Đuro Pulić); u drugim izborima (1864) pobijedio je autonomaš, vladinovac, Orsat Bonda; u trećim izborima (1867) pobijedio je narodnjak Miho Klaić. Uoči i za vrijeme četvrtih izbora (1870) autonomaši su bunili kmetove i kolone u Konavlima protiv vlasnika zemlje, narodnjaka, a time ih poticali i na stav protiv narodnjačkog zastupničkog kandidata.¹⁷ Tada je u tom izborništvu pobijedio autonomaški kandidat Ivo Radmilli. Kad se on odrekao zastupničkog mandata, u naknadnim izborima (1871) ponovno je pobijedio autonomaš Vice Vuletić, bivši načelnik dubrovačke općine.¹⁸ U petim saborskim izborima (1876) i dalje otada — tu su pobjeđivali narodnjački zastupnički kandidati. Inače, cavtatska općinska uprava dugo je vremena bila u autonomaškim rukama. Tek 1884, za načelništva Mata Maguda, »počela je da vodi narodnjačku politiku«.¹⁹ Političke napetosti, stvorene suprotnostima između narodnjaka i autonomaša, bile su dakle osobito karakteristične za društvenu atmosferu u Cavtatu i u vrijeme djetinjstva Frana Supila.

Kad je Frano Supilo bio u šestoj godini života, nametale su mu se spoznaje o jednom nesvakidašnjem zbivanju. U susjednoj Hercegovini — od ljeta 1875 — odvijao se ustanak protiv Turaka i otada su otuda u sve većem broju pristizali izbjeglice. Među njima je bilo majki, djece, staraca, ranjenih i oboljelih. Prema evidenciji, učinjenoj 10. veljače 1876, na području dubrovačkog kotara nalazile su se tog dana 18.343 izbjeglice, a od toga 1.649 izbjeglica u samom Cavtatu.²⁰ U Cavtatu je tada bilo dva i po puta više

¹⁶Antonio Degl'Ivellio, Saggio d'un studio storco-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa, Ragusa 1873, 275; Dinko Foretić, Društvene prilike u Dalmaciji od polovice XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, 50; Stijepo Obad, politika Narodne i Autonomačke stranke prema agrarnom pitanju u Dalmaciji (1860—1870), Dalmacija 1870, Zadar 1972, 61.

¹⁷Birači općine Cavtat zajedno s biračima izvangradskog područja općine Dubrovnik sačinjavali su — u kuriji vanjskih općina — jedan izborni kotar i birali su jednog zajedničkog zastupnika.

¹⁸Dubrovačka općina je došla u narodnjačke ruke 1869. g. — Miljenko Foretić, Prelazak dubrovačke općine u narodnjačke ruke, »Dubrovnik« br. 2/1967, 69; Dinko Foretić, Borba za ponarođenje općina u Dalmaciji (165—1900), Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, 119.

¹⁹D. Foretić, n. d. (18), 137.

²⁰Julije Grabovac, Dalmacija prema ustanku hercegovačko-bosanske raje, Zadarska revija br. 5—6/1975, 378.

izbjeglica nego domaćih stanovnika. Problemi smještaja izbjeglica u uvjetima zimske studeni, glad, bolesti (srdobolja, tifus i dr.) te česte pojave i umiranja među izbjeglicama — pružali su stravične prizore.

2. Tokovi školovanja i stjecanja spoznaja o političkoj stvarnosti

Obaveza pohađanja osnovne škole — u duhu temeljnog državnog zakona od 14. svibnja 1869. i pokrajinskog zakona od 29. prosinca 1871 — započinjala je s navršenom šestom godinom života.²¹ I Frano Supilo, sin Iva Supila, zidara u Cavtatu, počeo je pohađati I. razred muške cavtatske osnovne škole u školskoj 1876/77. godini. U Učionskoj knjizi o napretku učenika bio je upisan pod rednim brojem 10. Učitelj mu je bio Mato Marković.²² Nastava se održavala na hrvatskom jeziku. Talijanski jezik učio se kao nastavni predmet.

U školskoj 1877/78. godini Supilo je pohađao II. razred cavtatske muške osnovne škole.²³ U školskoj 1878/79. godini pohađao je III. razred.²⁴ U šk. 1879/80. g. pohađao je IV. razred. Ali, IV. razred pohađao je u Cavtatu samo do veljače 1880. U rubrici za napomene u Učionskoj knjizi učitelj M. Marković je napisao za učenika Supila: »Odstupi. Vidi Maticu«.²⁵ U arhivu cavtatske muške osnovne škole nismo našli tu maticu (tj. matičnu knjigu) i ne možemo znati što je učitelj Marković naveo kao razlog odstupa učenika Supila. Vjerojatno je naveo da je učenik Supilo preselio u Dubrovnik. Frano Supilo je — prema tome — svoje djetinjstvo do desete godine života proveo u Cavtatu.

Franov otac, zidar, imao je posla i u Cavtatu. Na njegov prelazak — zajedno s cijelom obitelji — u Dubrovnik utjecali su koliko mogućnost veće zarade toliko i još više mogućnost i potreba daljnjeg školovanja djece.²⁶ Vidljivo je to i iz jednog napisa njegova sina Điva.²⁷ U Imeniku za IV. razred muške pučke učione u Dubrovniku u šk. 1880/81. g. navedeno je da je Frano Supilo bio

²¹ Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji. Sabrao i uredio Ilija Dizdar, Dubrovnik 1913, 378.

²² Arhiv Muške osnovne škole — Cavtat (dalje: AMOŠ-C).

²³ AMOŠ-C, Uč. knj. II r. red. br. 28.

²⁴ AMOŠ-C, Uč. knj. III r., red. br. 27.

²⁵ AMOŠ-C, Uč. knj. IV r., red. br. 32.

²⁶ Imao je ukupno četvero djece: sinove Frana, Jakova i Điva, i kćer Mariju (kasnije, udana, imala je prezime Ziani).

²⁷ Đivo Supilo, Frano Supilo u Dubrovniku do njegova odlaska u Sušak i Rijeku, *Novosti* br. 332, Zagreb 1940, 18.

primljen u tu školu 20. listopada 1879.²⁸ Već smo vidjeli da je on tada pohađao IV. razred muške osnovne škole u Cavtatu i ostao u njoj do veljače 1880. Nakon toga — do kraja te šk. 1879/80. g. — nije bio uključen u pohađanje IV. razreda muške osnovne škole u Dubrovniku. Može se postaviti pitanje: zbog čega? Da li je on bio bolestan, pa nije tada mogao nastaviti pohađanje škole, ili je smještaj novodošle obitelji Supilo u Dubrovniku bio nepovoljan, te iz tih uvjeta Frano nije mogao pohađati školu? Na to pitanje ne možemo zasad dati određen odgovor. Pretpostavljamo da se Ivo Supilo, zidar, zaposlio u Dubrovniku već 1879. i tražeći smještaj za svoju obitelj — prijavio upis sina Frana u dubrovačku mušku osnovnu školu početkom šk. 1879/80. g. Problem smještaja, međutim, nije riješio do kraja 1879, te mu je zbog toga obitelj ostala u Cavtatu, da bi tek iduće 1880. godine i ona prešla u Dubrovnik. Borba Iva Supila — radnika, zidara — za životnu egzistenciju vlastite obitelji nije bila laka.

U školskoj 1880/81. godini Frano Supilo je ponovno đak IV. razreda osnovne škole, ali otada — u Dubrovniku, gdje mu je učitelj bio Ante Dujšin. Učenik Supilo pokazivao je bistrinu, marljivost i zainteresiranost (»ljubio je nadasve knjigu«).²⁹ U to vrijeme ocjenjivan je u osnovnoj školi uspjeh u nastavnim predmetima (s ocjenama: veoma dobar, dobar, srednji i nedovoljan), pohađanje (s ocjenama: vrlo marljivo, marljivo, slabo marljivo i nemarljivo) i čudorednost (s ocjenama: veoma primjerna, primjerna i neprimjerna). Ocjene Frana Supila, učenika IV. razreda, izgledale su ovako: čudorednost — veoma primjerna, pohađanje — vrlo marljivo, vjeronauk — veoma dobar, hrvatski jezik — veoma dobar, talijanski jezik — veoma dobar, matematika — dobar, crtanje — dobar, geometrija — dobar, pisanje — veoma dobar, prirodopis — veoma dobar, prirodoslovlje — veoma dobar, zemljopis i povijest — veoma dobar, pjevanje — dobar i tjelovježba — veoma dobar.³⁰ Dakle, bio je odličan đak.

Po svršetku IV. razreda osnovne škole đaci su mogli nastaviti ili V. razred osnovne škole (nakon kojeg je slijedio nastavak trirazredne građanske škole)³¹ ili su upisati u I. razred gimnazije. Iako odličan đak i kao takav sposoban da uspješno svlada sve stupnjeve daljnjeg školskog obrazovanja — Frano Supilo, sigurno odlukom svojih roditelja, nije nastavio školovanje u gimnaziji, već u V. razredu iste osnovne škole, a potom u trirazrednoj građanskoj školi, koja je s tom osnovnom školom imala zajedničku

²⁸ Historijski arhiv — Dubrovnik (dalje: HAD), Imenici Muške osnovne škole. Svežanj: 1880—1890. Imenik za IV r. u šk. 1880/81. g. pod red. br. 23.

²⁹ Josip B e n d o n i, *Frano Supilo*, Cavtat 1919, 3.

³⁰ HAD, Imenik... (28), isto.

³¹ Zakoni i propisi... (21), 19.

upravu. Bio je to put i većine ostalih sinova siromašnih roditelja, koji su imali potrebu da se što prije uključe u privređivanje, za razliku od većine sinova gradskih uglednika (odvjetnika, liječnika, činovnika, trgovaca), koji su imali i materijalne mogućnosti za školovanje do najvišeg obrazovnog stupnja, prema kojem ih je usmjerivala jedino tadašnja klasična gimnazija. Supilo je bio odličan đak i u građanskoj školi.³² Građanske škole su za jedan dio učenika bile škole završnog tipa. Zbog toga su one imale i svoje stručno usmjerenje. Dubrovačka građanska škola imala je trgovačko-obrtnički smjer.³³ Inače, svršeni đaci građanske škole mogli su nastavljati školovanje u nekoj stručnoj školi: učiteljskoj, pomorskoj, poljodjelskoj, vojnoj.

Za vrijeme Supilova školovanja u osnovnoj i građanskoj školi u Dubrovniku narodnjački politički redovi nisu više bili jedinstven hrvatsko-srpski politički front. U Narodnoj stranci, u kojoj je 1879. došlo do hrvatsko-srpskog političkog raskola, ostali su otada samo Hrvati, dok su Srbi imali zasebno svoju — Srpsku stranku. I dok su se u pojedinim dijelovima Dalmacije rasplamsavali stranački hrvatsko-srpski sukobi, sve prisutniji i u nekim općinskim vijećima i u Dalmatinskom saboru, a osobito preko stranačkih glasila u Zadru — »Narodnog lista« i »Srpskog lista«, u Dubrovniku je još od vremena uoči raskola izlazio časopis »Slovinac«,³⁴ koji se zalagao za političku slogu između Hrvata i Srba, nastojeći ispočetka da oni i ne ističu ta svoja posebna imena, već da u ime zajedničke pripadnosti slovinstvu (tj. južnom Slavenstvu) budu Slovinci, da svoj jezik nazivaju slovinskim, a zemlje, u kojima žive, Slovinijom.³⁵ Takva svoja nadahnuća slovinski je pokret u Dubrovniku crpio i iz ideologije ilirskog pokreta. Videći da Hrvate i Srbe dijeli i pismo (latinica i ćirilica), »Slovinac« je — kao književni časopis — nastojao da ih zbliži ponajprije na književnom polju, te je, uz priloge tiskane latinicom, donosio i priloge tiskane ćirilicom. Zauzimao se i za uklanjanje njihovih političkih suprotnosti, ističući da su Hrvati i Srbi »dva oka u jednoj glavi«. Istodobno se zauzimao za širenje i učvršćivanje »sloge, mira i ljubavi« i »između sva četiri naša južna plemena«³⁶. Nekoliko godina kasnije, suočen s neuspjehom svojih nastojanja da »Srbe i Hrvate na našem primorju« zbliži, »Slovinac« je ukazivao

³² Đ. Supilo, n. d. ,18.

³³ Antun Ströhl, Pučko školstvo u Dalmaciji od g. 1814. do g. 1900, Zadar 1900, 46.

³⁴ Prvi broj »Slovinca« izašao je 1. svibnja 1878. Detaljnije o tom časopisu: Nikola Ivanišić, Časopis »Slovinac« i slovinstvo u Dubrovniku, Rad JAZU knj. 324, Zagreb 1962, 171—246.

³⁵ Slovinac br. 1, Dubrovnik 1878, 31.

³⁶ Slovinac br. 16/1878, 196.

da Srbi i Hrvati, svojom neslogom, podjednako rade protiv sebe, i da su se i jedni i drugi ogriješili »o narodnu misao razlučivši se u plemena«.³⁷

Narodni preporod Hrvata i Srba u Dalmaciji — iako u teškim uvjetima austrijskog tlačenja i autonomaškog opiranja — kretao se nezaustavivo u smjeru njihova nacionalnog osvještavanja, a kroz to i njihova sve izrazitijeg posebnog nacionalnog osjećanja, kao i sve naglašenijeg iskazivanja tih posebnih nacionalnih osjećaja.³⁸ Nakon austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine došli su do izražaja i suprotni politički stavovi Hrvata i Srba u pogledu pripadnosti tih zemalja. Dok su Hrvati željeli zajedništvo Bosne i Hercegovine s hrvatskim zemljama, dotle su Srbi željeli dolazak Bosne i Hercegovine u sklop srpske države. Očito, te njihove političke suprotnosti sadržavale su otada u sebi i »dviije državne misli«.³⁹ Hrvati su se zauzimali za hrvatsku, a Srbi za srpsku državnu misao. Dok su Hrvati željeli ujedinjenje hrvatskog naroda i ostvarenje hrvatske državnosti, pozivajući se pri tom — kao »historijski« narod u Habsburškoj monarhiji⁴⁰ — i na svoje historijsko, državno pravo, dotle su Srbi, s područja Habsburške monarhije, »željeli okupljanje srpskog naroda oko srpske države«.⁴¹ Razumije se da srpski političari u Austro-Ugarskoj nisu mogli odviše otvoreno istupati s tom težnjom, jer je ta težnja bila izvavno uperena protiv Austro-Ugarske svojom usmjerenošću prema oslobođenju od austro-ugarske vlasti, te je, sa stajališta te vlasti, imala veleizdajnički karakter. Dalmatinski su Srbi, nakon osnivanje svoje zasebne — Srpske stranke (1879) i pokretanja njezina stranačkog glasila — »Srpskog lista« (čiji je prvi broj izašao u Zadru 2. I. 1880),⁴² izrazili svoje odustajanje od dotadašnjeg nasto-

³⁷ Slovinac br. 12/1883, 560.

³⁸ Može se to ilustrirati nizom primjera, između kojih navodimo samo jedan. U polemici, vođenoj u Dalmatinskom saboru na sjednici od 5. veljače 1877. između saborskih zastupnika Mihovila Pavlinovića i Lazara Tomanića, tada najizrazitijih predstavnika hrvatske i srpske struje u narodnjačkim redovima, odvijao se ovakav dijalog (oko pitanja: po čemu se razlikuju Hrvati i Srbi):

»Pavlinović: Je li po jeziku?

Tomanović: Nije.

Pavlinović: Je li po običajima?

Tomanović: Nije.

Pavlinović: Dakle po čemu?

Tomanović: Po osjećaju«.

— *Izvješća brzoisna i analitička XVI zasjedanja zemaljskoga sabora dalmatinskoga od dneva 15 siječnja do 5 veljače 1877, Zadar 1877, 105.*

³⁹ Grga Novak, *Podvojene narodne snage u Dalmaciji, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. X, Zadar 1963, 25.*

⁴⁰ U okviru Habsburške Monarhije bilo je pet takvih »historijskih« naroda, koji su prije imali svoje države; to su: Nijemci, Mađari, Česi, Hrvati i Poljaci.

⁴¹ Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973, 293.*

⁴² Vjekoslav Maštrović, *Jadertina croatica, II. dio, Zagreb 1954, 47.*

janja, koje ih je držalo na okupu s Hrvatima u zajedničkoj Narodnoj stranci, da se Dalmacija sjedini sa banskom Hrvatskom. Istupajući protiv tog sjedinjenja, a time i protiv hrvatske državne misli, pristaše Srpske stranke postavili su temelj svom autonomištvu, koje im je omogućivalo suradnju s pristašama Autonomiške stranke.

Autonomišтво Srpske i Autonomiške stranke bilo je jedinstveno samo u jednom akcionom pravcu — onom koji je bio protuteža Narodnoj stranci. Inače su ta oba autonomišтва imala svoj zaseban i međusobno suprotan politički program. Dok je srpsko autonomišтво u Dalmaciji polazilo od želje da se Dalmacija nađe u sklopu buduće Velike Srbije, dotle je talijansko autonomišтво polazilo od stava da sačuva Dalmaciju »za buduću veliku Italiju«. ⁴³ Suradnja Srpske i Autonomiške stranke bila je tim strankama potrebna da, udružene, budu jače. Jer, broj Srba u Dalmaciji kretao se oko jedne šestine njezina sveukupnog stanovništva, a broj talijanaša bio je još manji. Prema popisu stanovništva iz 1880. g. bio je tada u Dalmaciji 476.101 stanovnik. ⁴⁴ Taj popis — kao ni dotadašnji austrijski službeni popisi — nije obuhvatio nacionalni sastav stanovništva. Doneseni su, međutim, uz ostalo i podaci o vjerskoj pripadnosti i govornom jeziku popisanog stanovništva. Prema tim podacima bilo je tada u Dalmaciji 79.584 pravoslavca. ⁴⁵ Što se tiče govornog jezika, 28.386 žitelji Dalmacije iskazalo je tada talijanski kao svoj govorni jezik. ⁴⁶ Svi politički aktivni pravoslavci bili su sljedbenici politike Srpske stranke. I svi oni politički aktivni pojedinci koji su iskazivali isključivo talijanski kao svoj govorni jezik (»jezik općenja«) bili su sljedbenici Autonomiške stranke. Među pristašama Autonomiške stranke bilo je i pojedinaca (pretežno u gradovima, a ponegdje i u selima) koji nisu znali talijanski, ali su pripadali toj stranci zbog zavedenosti ili raznih osobnih interesa.

Pripadnost Hrvatstvu ili pripadnost Srpstvu (u nacionalnom smislu) izražavala se i u Dalmaciji (kao dijelu hrvatskosrpskog jezičnog prostora) osobito na osnovi vjerske pripadnosti. ⁴⁷ Povezivanje vjere s nacionalnošću — iako su se tome liberalni narod-

⁴³ Zapisi dra Josipa Smodlake, Zagreb 1972, 27.

⁴⁴ Luigi M a s c h e k, Reportorio geografico-statistico dei luoghi abitati nel Regno di Dalmazia sulla base di dati ufficiali elaborato, Zara 1888, str. X.

⁴⁵ Isto, str. XXXI.

⁴⁶ Dinko F o r e t i ć, O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX st. s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti, Dalmacija 1870, Zadar 1972, 72.

⁴⁷ Rade P e t r o v i ć, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo 1968, 366; Milorad E k m e č i ć, Odgovor na neke kritike »Istorije Jugoslavije« (XIX vijek), Jugoslavenski istorijski časopis br. 1—2, Beograd 1974, 229.

njaci stalno opirali⁴⁸ — dovodilo je u hrvatsko-srpskim odnosima ne samo do političkih već ponekad i do vjerskih razmirica pri čemu su osobito rispirujuću ulogu imali nosioci i katoličkog i pravoslavnog klerikalizma. Nacionalno konstituiranje na osnovi istojezične pripadnosti (kao što je to npr. bilo na francuskom ili na talijanskom tlu) nije na hrvatskosrpskom jezičnom prostoru bilo moguće zbog raznih okolnosti. Među tim okolnostima najviše je onemogućivala proces nacionalne unifikacije pripadnikâ hrvatskosrpskog jezičnog izraza stvarnost razdrobljenosti i međusobne odvojenosti njihovih obitavališnih teritorija, koji nisu bili ni u okviru iste države, niti su pri tome imali skorog realnog izgleda da se nađu u sklopu zajedničke države. Ilirsko ime kao zajedničko ime Južnih Slavena — prema zamisli i integracijskim težnjama ilirskog pokreta iz prve polovice 19. stoljeća — nije se moglo učvrstiti. Još manje je bilo izgleda da bi se moglo učvrstiti slovinsko ime za koje se osamdesetih godina 19. st. zalagao dubrovački časopis »Slovinac«. Do vremena »Slovinčeva« izlaženja hrvatska i srpska nacionalna svijest — kao posebne svijesti — već su bile učvršćene i nalazile su se u daljnjoj učvršćujućoj izgradnji. Zbog toga pojedini pisci koji su se također zalagali za političku slogu Hrvata i Srba u Dalmaciji nisu željeli surađivati u »Slovincu«, jer je njegovo slovinstvo u tadašnjim uvjetima bilo svojevrsno dalmatinsko autonomaštvo. To je jasno izrazio Mihovil Pavlinović, koji je, pozvan na suradnju u »Slovincu« i odbijajući da surađuje, kazao: »Zar ćemo širiti slovinstvo osamljujuć Dalmaciju?«⁴⁹

U Dubrovniku je i prije izlaženja »Slovinca«, potom za njegova izlaženja (1878—1884) i pogotovo poslije njegova izlaženja, oživljavana i nametana postavka Vuka Stefanovića Karadžića, izražena u njegovu napisu »Srbi svi i svuda« (nastalom 1836, a publiciranom 1849,⁵⁰ po kojoj su svi štokavci — srpske narodnosti. Jedino su čakavci — po Karadžićevu mišljenju — Hrvati. Kajkavce je smatrao Slovincima. Takav stav, koji je prenaplašeno isticao srpstvo i proširivao njegove prostore, bio je u ono vrijeme odgovor »srpskih protivnika ilirske ideologije«.⁵¹ Oživljavanje i nametanje tog stava u kasnijim vremenima bilo je u službi velikosrpske ideologije. Kako je Vuk Karadžić uživao velik ugled, imao je on snažan utjecaj na svoje brojne prijatelje i suradnike, među kojima i

⁴⁸ Vidljivo je to i iz programa saborskog kluba Narodne stranke od 18. siječnja 1877, u kojem se kaže: »Vjerozakonska pitanja, i sva ona koja su sa vjerozakonskim u doticaju, ne mogu postanuti pitanjem kluba«. — Vinko Kisić, Listajući stare godišnjake..., Jubil. br. Narodnog lista 1862—1912, Zadar 1912, 106.

⁴⁹ HAD, Ostavština Luka Zore, Korespondencija, AZ. II. 6: M. Pavlinović — L. Zori, 15. IV 1879.

⁵⁰ D. Foretić, n. d. (46), 69.

⁵¹ M. Gross, n. d., 24.

na filologa Jerneja Kopitara i lingvista Franca Miklošiča. Miklošič je, predajući slavenske jezike na bečkom sveučilištu i baveći se lingvističkim pitanjima, a prihvaćajući navedeni Vukov stav, također tvrdio »da su štokavci Srbi«.⁵² Budući da se Miklošičev stav prenosio i na studente lingvistike, buduće profesore, među ovima je bilo pojedinaca koji su dalje zastupali njegovu (i Vukovu) postavku da su svi štokavci — Srbi. U dubrovačkoj sredini bili su zagovaratelji te postavke gimnazijski profesori Luko Zore, Pero Budmani i Stjepan Castrapelli. Takvo shvaćanje nacionalne pripadnosti govorilo im je da među Srbima ostaju jedino vjerske razlike. Jer, ako su štokavci po jeziku Srbi, a po vjeri katolici, onda su oni, za razliku od Srba-pravoslavaca, Srbi-katolici. Tako su u Dubrovniku — za razliku od drugih sredina u kojima su živjeli Hrvati i Srbi i u kojima su Hrvati pripadali katoličkoj, a Srbi pravoslavnoj vjeri — nastajali i Srbi-katolici.

Ta specifičnost u konstituiranju nacionalne pripadnosti na hrvatskosrpskom jezičnom prostoru, koja se najprije i najzriješnije javila u Dubrovniku, nije se — kako se kasnije pokazalo kroz dulji period — trajno afirmirala na široj osnovi ni u toj sredini.⁵³ Prvi katolik iz dubrovačkog kraja koji se smatrao Srbinom bio je Matija Ban. On je od 1844, pa do smrti živio u Beogradu, gdje je surađivao i s ministrom Ilijom Garašanićem.⁵⁴ Srbinom se smatrao i Medo Pucić, bivši ilirac, koji je — pod utjecajem Vukove postavke o štokavcima kao Srbima — svoje ilirstvo zamijenio srpstvom. On je živio nekoliko godina i u Beogradu (1868—1874), kamo je, nakon ubojstva kneza Mihaila Obrenovića, bio od Namjesništva pozvan za odgojitelja maloljetnog kneza Milana Obre-

⁵² (Milorad Medini), Nešto o P. A. Kazaliju i vremenu njegovu, Iz pjesama Paše Antuna Kazalija. Probrao i za tisak priredio dr Milorad Medini, Dubrovnik s. a., str. VII.

⁵³ R. Petrović, n. d., 366.

⁵⁴ J. Bersa, n. d., 193. — Matija Ban je 1850. u fusnoti uz pjesmu »Materi srpskoj« ovako objašnjavao svoje nacionalno opredjeljenje na osnovi Vukove postavke o štokavcima kao Srbima: »Do sada, u ovim našim stranama, a i svud gotovo, pod imenom Srba razumevao se samo onaj del našega plemena, koji sledi iztočnu crkvu. Ta ubitačna misao proizčezla je osobito u poslednjim događajima, ter smo uvideli da smo Srbi svi koji srbskim narečiem govorimo, bili pak iztočne ili zapadne crkve, hristianske ili turske vere. Kao što se narod od naroda razlikuje jedino po jeziku, tako se i pleme razlikuje od plemena jedino po narečiu... I Francuzi nijesu svi jedne vere, neki su opet jedan narod... I mi Srbi neki smo iztočne crkve, neki zapadne, neki uniatske, a neki prešli na tursku veru; ništa manje svi smo Srbi, ter sastavljamo srbsko pleme, kojima god srbsko narečie jest narečie materinsko. Ima nas preko pet miliona a živimo u Dalmaciji, u Ercegovini, u Crnojgori, u nekim predelima gornje Albanie i Mačedonie, u Srbiji, u Slavoniji, i u južnoj Ungariji«. — M. Ban, *Nekoliko domorodnih popevaka i anakreonka*, Dubrovnik cviet narodnog književstva. Sv. drugi za godinu MDCCCL, Zagreb 1850, 184—185.

novića. Medo Pucić je inače pripadao dalmatinskoj Narodnoj stranici i do kraja svoga života (umro je 1882. u Dubrovniku) zagovarao je potrebu sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. Dubrovački sljedbenici Vukova stava o štokavcima kao Srbima djelovali su postepeno i ispočetka dosta oprezno.

Luko Zore je još 1869, dajući pregled književnog stvaranja u Dubrovniku, isticao da su Dubrovčani oduvijek »pravi štokavci«, te da su i u književnosti stalno njegovali svoj govorni jezik, koji da je »pravi srpski«. ⁵⁵ Poslije Berlinskog kongresa, održanog od 13. lipnja do 13. srpnja 1878, na kojem su priznati nezavisnost i teritorijalno proširenje kneževina Srbije i Crne Gore, postojanje tih dviju slobodnih južnoslavenskih država ulijevalo je nadu i želju da bi te države, osobito Srbija kao veća i jača, mogle imati onu oslobodilačku i ujediniteljsku ulogu na jugoslavenskom prostoru kakvo je imao Pijemont na talijanskom tlu. Gledanje na Srbiju kao buduću balkansku Pijemont jačalo je političke simpatije prema njoj. Te su simpatije bivale sve prisutnije u Dubrovniku, u kojem su inače neprestano živjela snažna antiaustrijska raspoloženja.

Budući da je u Dubrovniku djelovalo nekoliko uglednih intelektualaca koji su smatrali štokavštinu srpskim govorom i stoga sve štokavce Srbima, postojeće su im simpatije prema Srbiji u novoj situaciji omogućivale da postupno istaknu i srpsku političku misao, i to ne otvoreno, jer bi to bilo opasno (s obzirom na vladajuću, austrijsku režim), već indirektno — preko opiranja hrvatskoj političkoj misli. »Slovinac« je (u stvari Luko Zore, »Slovinčev« urednik) hvalio nastojanje knjižare braće Jovanović u Pančevu zbog njezine namjere izdavanja pjesama Meda Pucića, naglašavajući da se »tome veoma raduje«, jer će se time provaliti »onaj kitajski zid koji sve do danas razdvaja Srbina od Srbina«. ⁵⁶ Nakon raskola u dalmatinskoj Narodnoj stranici (1879) nije odmah došlo do stranačkog razdvajanja dubrovačkih narodnjaka. U to vrijeme bio je načelnik dubrovačke općine Pero Čingrija, do tada i od tada jedan od prvaka Narodne stranke. Svih pet saborskih zastupnika iz dubrovačkog kraja bili su narodnjaci (Miho Klaić, Pero Čingrija, Rafo Pucić, Ivan Vranković i Ante Ivellio) i svi su zauzimali istaknuto mjesto u narodnjačkim redovima. Prva četvorica pripadala su samom vrhu stranke. Klaić je bio najaktivniji među njima — stvarni vođa dalmatinske Narodne stranke.

Dalmatinska Srpska stranka imala je svoje pristaše i u Dubrovniku, i to u početku uglavnom samo među ovdašnjim pravo-

⁵⁵ Luko Zore, Kratki pregled razvitka naše književnosti u Dubrovniku, Programma dell' i. r. ginnasio completo di prima classe in Zara alla fine dell'anno scolastico 1868-69, Zara 1869, 19.

⁵⁶ Slovinac br. 16/1878, 195.

slavcima.⁵⁷ Broj pravoslavaca u Dubrovniku počeo se postupno vidnije povećavati tek nakon austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine. Prije, npr. 1877, bilo je u Dubrovniku svega 380 pravoslavaca.⁵⁸ Dubrovački pravoslavci po svom su porijeklu »bili doseljeni Hercegovci« i većinom su živjeli »od trgovine ili uz trgovinu.⁵⁹ Među njima su neki stekli poprilično bogatstvo, te su uživali i istaknut ugled. Srpska stranka je nastojala da u Dubrovniku stvori što jače uporište. Ona je u kolovozu 1881. organizirala u Dubrovniku skupštinu dalmatinske srpske omladine. »Slovinac« je, pozdravljajući saziv te skupštine, izražavao svoje radovanje, jer je u tome vidio »znak da se mićemo«. Za tadašnji Dubrovnik rekao je da on tiho razmišlja i prijanja »uz ono što vidi da je zgodno i spasonosno za našu budućnost«, te je zaključio: »U to ime dobro nam došli mili gosti.«⁶⁰ Na skupštinu je bilo došlo oko 150 omladinaca, ali skupština nije održana, jer je vlast zabranila njezino održavanje. Okupljeni omladinci imali su tom prigodom samo »gozbe i izlet u Trsteno.«⁶¹ U jesen 1881 — uoči općinskih izbora u Dubrovniku — uz narodnjački izborni odbor na čelu s Rafom Pucićem javio se i jedan drugi izborni odbor na čelu s Matom Natalijem.⁶² Taj drugi izborni odbor na čelu s Natalijem nije se

⁵⁷ Iz redova dubrovačkih pristaša te stranke neki *Mirko* (koji se, dakle, nije želio predstaviti punim imenom i prezimenom, već samo tim pseudonimom) objavio je u zasebnoj brošuri pjesmu »Glas iz Dubrovnika braći Hrvatima«, datiranu: »U Dubrovniku, na Spasovo god. 1879« i tiskanu 1879. u tiskari braće Jovanović u Pančevu, u kojoj žali što je došlo do hrvatsko-srpske političke nesloge, ali ističe da je Dubrovnik srpski grad. Zazivajući starca Milovana da otpjeva slavu Dubrovnika, autor veli da bi starac Milovan, kad bi se probudio, bio ožalošćen nastalim promjenama u odnosima između Srba i Hrvata: »Prokleo bi Srba i Hrvata — I neslogu što d'jeli dva brata — Svakome bi on podao svoje — Ne bismo se c'jepali na dvoje«. Međutim, budući da su nastale te promjene, autor dalje kaže: »Ali danas dobro nek se znade — Dubrovnik je srpska zemlja sade — Kô i onda srpska zemlja biše — Vjeruj, pobro, Porfirogenit piše«. Autor uvodi u pjesmu i vilu »onamo s planine«, koja pjeva Dubrovniku: »Ti si srpskim vilam boravište — Umjetnosti i pjesmi ognjište — Ti si Srpstvu i slava i dika — A Slavenstvu nada prevelika«. — U povodu zlaska i širenja te pjesme reagirao je zagrebački »Vienac«, Nakon tog reagiranja izašla je u Dubrovniku brošura pod naslovom: *Dubrovačka omladina zagrebačkom »Viencu«*, u kojoj je rečeno da je ta omladina Mirkovu pjesmu »nadahnula i na svoje troškove objelodanila« i da će »u svakoj prigodi« pobijati »neosnovane zahtjeve hrvatske propagande«, koja Dubrovnik naziva hrvatskim gradom. Kako je ta omladina nastupala u ime srpstva, a sebe nije nazivala: srpskom dubrovačkom omladinom, već samo: dubrovačkom omladinom — ona je, očito, smatrala da su svi Dubrovčani Srbi. Taj nacionalni ekskluzivizam bio je veoma karakterističan i u kasnijem djelovanju dubrovačkih pristaša Srpske stranke.

⁵⁸ J. Bersa, n. d., 95.

⁵⁹ R. Petrović, n. d., 283 i 285.

⁶⁰ Slovinac br. 14/1881, 286.

⁶¹ Slovinac br. 17/1881, 351.

⁶² Slovinac br. 22/1881, 470.

predstavio koga zastupa u stranačkom smislu, ali je bilo jasno, s obzirem na to da se Natali počeo smatrati Srbinom-katolikom, da je to bio daljnji korak javne političke aktivnosti dubrovačkih pristaša Srpske stranke.

Srpska stranka u Dubrovniku po broju i političkoj aktivnosti Srba-pravoslavaca teško bi ikad postigla jaču političku djelotvornost koja bi ozbiljnije ugrožavala pozicije dubrovačkih narodnjaka bez Srba-katolika. Zato je njezino vodstvo uporno poticalo da se pokret Srba-katolika što više proširi. S tom svrhom bio je pokrenut i list »Gušterica«, čiji je prvi broj izašao 1. studenog 1882. u Dubrovniku.

»Gušterica« je bila mali lokalni list, polumjesečnik, namijenjena osobito puku.⁶³ Tiskala se u tiskari Joza Florija, koji je bio označen i kao njezin izdavač i kao odgovorni urednik. Programatski uvodnik tog polumjesečnika pisan je veoma oprezno i uvijeno, ali ipak dovoljno jasno da se mogla shvatiti njegova politička svrha. U tom se uvodu kaže da je slavni pomorac i brodovlasnik Miho Pracat — prema jednoj legendi — dva puta išao na more i oba puta »more bi mu progutalo stečevinu«. Ojađen time sjedeći i razmišljajući u svom vrtu na Lopudu, primijetio je guštericu koja se trudi da prijeđe preko jedne ograde: dva je puta pokušavala i padala a tek treći put uspjela u svom naumu. I Pracat se, ohrabren primjerom te gušterice, treći put uputio na more, uspio i postigao šve ono, po čemu se za njega zna. Očito, pokretači »Gušterice« su aludirali na dva prethodna neuspjeha u Dubrovniku iz 1881: tu se nije mogla održati skupština dalmatinske srpske omladine, a ni istup u općinskim izborima nije ostavio dubljeg traga. Govoreći u ime Dubrovnika, pokretači »Gušterice« su naglašavali da Dubrovnik — kao što je Pracat gledao guštericu u njezinu nastojanju da ostvari svoju namjeru — »sada gleda svoju mladež, koja se penje, da trećom dostigne vrhunac sreće«, jer »zna da mu je budućnost u njenim rukama«.⁶⁴ Vođa dubrovačke srpske omladine bio je Antun Pugliesi, Srbin-katolik, tada odvijetnički vježbenik.

U toku svog izlaženja (1882—1883) »Gušterica« je sve otvorenije iskazivala svoju stranačku angažiranost na liniji politike Srpske stranke. Potičući roditelje da školuju svoju djecu, »Gušterica« je upozoravala da se i školovanjem treba da »uzvisi slava i snaga srpska.«⁶⁵ Objašnjavajući svoju zadaću »da zagovara narodno načelo« u Dubrovniku, »Gušterica« je isticala da, kako njezini izdavači shvaćaju »to načelo, ne može ni govora biti o kakvoj drugoj narodnosti, nego o našoj narodnosti srpskoj«. Glavni argumenti takvog shvaćanja bili su — kako je isticano — »srpski jezik« i »etnografski naš položaj«. Jer, Dubrovnik je »primorje kršovite

⁶³ Naglašeno je to i njezinim podnaslovom: »Pučki list«.

⁶⁴ Gušterica br. 1, Dubrovnik 1882, 1.

⁶⁵ Gušterica br. 2/1882, 1.

Hercegovine« i zbog toga da je »ogranak srpskog naroda«. ⁶⁶ Za »Guštericu« je, prema tim navodima, Dubrovnik srpski grad i u njemu se nalazi »gnijezdo našeg milog srpstva na primorju«. ⁶⁷ Da bi se učvrstila ta tvrdnja o Dubrovniku kao eskluzivno srpskom gradu, nastojalo se da se i svi dubrovački katolici smatraju i proglase Srbima.

Aktivnost Srpske stranke i u ostalim dijelovima Dalmacije išla je za tim da pridobije što više pristaša za srpsku političku misao. Ta njena aktivnost, kao i njeni kritički istupi protiv Narodne stranke, bili su naročito vidljivi preko njena organa »Srpskog lista«. Nemoć Narodne stranke, koja je imala većinu općina, Dalmatinski sabor, Zemaljski odbor i većinu dalmatinskih zastupničkih mandata u Carevinskom vijeću u svojim rukama, da napokon u cjelini riješi jezično pitanje i da pokrene brže rješavanje ključnih privrednih problema Dalmacije (ostvarenje željezničkog spoja s ostalim dijelovima Monarhije, intenzivnija izgradnja novih cestovnih prometnica, veća ulaganja u isušavanje močvarnih područja, brže podizanje parobrodarstva itd.) — davala je argumente Srpskoj stranci da je stalno napada. I stanje u banskoj Hrvatskoj, koje se nakon Mažuranićeva banovanja, a pogotovo od dolaska bana Khuena Hedervaryja sve oštrije pogoršavalo, davalo je argumente Srpskoj stranci da se bori protiv narodnjačke težnje za sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom. Pristaše Srpske stranke isticali su da oni ne žele biti »politički« Hrvati, ⁶⁸ jer da to vodi u pretapanje Srba u Hrvate. Naročito je porast pravaštva u banskoj Hrvatskoj, koje je inače — u duhu ekstremističkih i velikohrvatskih stavova pravaškog ideologa Ante Starčevića ⁶⁹ — negiralo postojanje Srba, davalo najjači argumentat pristašama dalmatinske Srpske stranke da se protive narodnjačkoj težnji za sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom

Dalmatinska Narodna stranka — iako je bila na vlasti (s obzirom na autonomne organe u pokrajini) i pri vlasti (s obzirom na

⁶⁶ Gušterica br. 12/1883, 1.

⁶⁷ Gušterica br. 18/1883, 1.

⁶⁸ Taj pojam »politički« Hrvat stvoren je još u počecima političkog sukoba između hrvatske i srpske struje u dalmatinskoj Narodnoj stranci. Hrvatska struja nije negirala srpskoj struji pravo na posebno, srpsko osjećanje, ali je zahtijevala da se obje struje zalažu za ostvarenje hrvatskog državnog prava, tj. za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Obrazlažući taj zahtjev, Mihovil Pavlinović je isticao: »... mi se ne prtimo u ničije osjećaje«, ali »mi imamo svi jednu domovinu«. Prema tome — naglašavao je on — što se tiče domovine, jezika i državnog prava »mi smo jedni i valja da ostanemo jedni«, a »osjećanje svakome svoje«. — *Izvjješća* (38), 105.

⁶⁹ Starčevićovo (velikohrvatsko) proglašavanje svih Južnih Slavena Hrvatima, kao i ranije Vukovo (velikosrpsko) proglašavanje svih štokavaca Srbima, nije počivalo na nikakvoj realnoj osnovi; bila su to zaista »dva ekstrema«. — Mile Starčević, Kako je došlo do Starčevićeve negacije Srba, u: Dr Ante Starčević. O 40. godišnjici smrti, Zagreb 1936, 62.

suradnju s Namjesništvom i središnjom vladom u Beču) — bila je neprestano pod pritiskom bečkih vladajućih vrhova. Ona se stalno nalazila u strahu da ne postane manjinska stranka u Dalmatinskom saboru. Bilo je to očito i uoči saborskih izbora 1883, kad je Bulat, jedan od njezinih prvaka, upozoravao na potrebu pojačane aktivnosti, jer — kako je isticao — prijeti »pogibelj da postanemo manjina u dojučim izborima. Manjina! To znači da bismo izgubili sve što smo dobili u 23 godine borbe«.70 Dovoljno je bilo da vlada aktivira svoju birokraciju i da dade podršku Autonomaškoj i Srpskoj stranci u izborima, pa da narodnjaci zaista postanu saborska manjina.

Od godine 1877. narodnjačka se većina u Saboru — stojeći pod pritiskom bečkih vlastodržaca — nije usuđivala da adresom zahtijeva sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Kad je to 1877. pokušala, saborsko zasjedanje je — po nalogu vlade — bilo prekinuto i odgođeno upravo u času kad je pripremljena adresa »imala doći na dnevni red«.71 U 1883. Narodna se stranka našla pred velikim iskušenjem u borbi s namjesnikom Stjepanom Jovanovićem, koji je u Dalmaciji »htio da nametne njemačke činovnike i njemački jezik«.72 Gušio je i slobodu štampe, te su — po njegovu nalogu — često zapljenjivani pojedini novinski članci. Bio je na neko vrijeme zabranio i dopremu sušačke »Slobode« i zagrebačkog »Obzora«, u kojima su objavljivani i članci o stanju u Dalmaciji.

Jovanovićevo tiransko ponašanje davalo je argumente Autonomaškoj i Srpskoj stranci da napadaju Narodnu stranku, u čijim je redovima također vladalo nezadovoljstvo. Jer, narodnjački zastupnici u Carevinskom vijeću u Beču bili su članovi Hohenwartova zastupničkog kluba, koji je podržavao Taafeovu vladu. A namjesnik Jovanović — kao izvršni organ te vlade — nije mogao činiti nešto što ta vlada nije odobravalala. Prema tome, Narodna stranka, koja je bila glavni reprezentant Dalmacije i u Carevinskom vijeću i koja je zastupala interese Dalmacije, podržavala je vladu koja je nemilosrdno tlačila Dalmaciju. Narodnjački vođa i narodnjački zastupnik u Carevinskom vijeću Miho Klaić tada se jadao: »Ako nas izasebice nepovoljni događaji iznenađuju, tko je tome kriv? Kako se oprijeti? Hoće reći da nas ne boju. A kako bi se bojali. Gdje nam je naslon? U zemlji raztrovanoj, gdje se sa svih strana na nas napada«.73 On se ipak uoči saborskih izbora

⁷⁰ Gajo Bulat — Mihovilu Pavlinoviću, Split 16. III 1883, Ante Palavršić i Benedikta Zelić, Korespondencija Mihovila Pavlinovića, Split 1962, 389.

⁷¹ V. Kisić, n. d. (48), 106.

⁷² Isto, 107.

⁷³ Miho Klaić — Mihovilu Pavloviću, Zadar 19. III 1883, A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 391.

1883. energično zauzeo u Beču da namjesnik Jovanović promijeni svoja stajališta prema Narodnoj stranci. Posljedica tog zauzimanja bila je da je Taaffe pozvao Jovanovića u Beč. O instrukcijama, tada danim Jovanoviću, Klaić je pisao: »... u izborima vlada⁷⁴ ima uzdržati dobrohotnu neutralnost prema našoj stranki, a gdje uztreba (osobito u gradovima) i krepko je podupirati, onako kako je učinila pri spljetskim obćinskim izborima«.⁷⁵

Rezultati tih saborskih izbora (1883) izgledali su ovako: izabrana su 23 pripadnika Narodne, 9 pripadnika Srpske i 8 pripadnika Autonomnaške stranke, te 1 Jovanovićev kandidat (makarski biskup).⁷⁶ Kao stranka saborske većine Narodna je stranka snosila najveću odgovornost za uspješno djelovanje Sabora u službi interesa Dalmacije. Kako su ti interesi na gospodarskom, kulturno-prosvjetnom, zdravstvenom i jezičnom području bili zajednički interesi i Hrvata i Srba, ona je nastojala da uspostavi suradnju sa Srpskom strankom, izbjegavajući s njom i političke sukobe kad god joj je to bilo moguće.

Stav Narodne stranke prema Srbima ostao je nepromijenjen i nakon raskola u njezinim redovima (1879). Stranka se držala svog programa od 18. siječnja 1877, u kojem je naglašavala da pod zaštitom hrvatskog državnog prava »Hrvati i Srbi u Dalmaciji uživaju ista prava u svakom pogledu« i da sačinjavaju »jedan narod«.⁷⁷ Jednakopravnost Hrvata i Srba u Dalmaciji bila je za svaku prirodnu, realnu i razumnu politiku nešto što je sasvim normalno.

Međutim, inzistiranje »na unitarističkoj koncepciji, po kojoj su Srbi i Hrvati jedan narod, iako je svaki decenij povijesnog toka sv više demantirao tu koncepciju«⁷⁸ — upozoravao je u tom pogledu i na nerealnost narodnjačke politike. Vođa narodnjaka Miho Klaić, inače u mnogočemu realan političar, »koji je uvijek računao sa stvarnim stanjem i priznavao ga«⁷⁹ — najupornije je zastupao unitarističku koncepciju, ne uzimajući »u obzir sazrijevanje i sve intenzivnije javno očitovanje suvremenih konstitutivnih elemenata pojedinih nacija, i proces njihove neizbježive nacionalne diferencijacije«.⁸⁰ S obzirom na stvarnost nacionalno-političkog diferenciranja Hrvata i Srba i u Dalmaciji, Narodna stranka nije tražila prava, odgovarajuća »rješenja za nove prilike i odnose«, koje

⁷⁴ To se odnosi na dalmatinsko Namjesništvo u Zadru, koje je bilo *pokrajinska vlada*, podložna središnjoj vladi u Beču.

⁷⁵ Miho Klaić — Mihovilu Pavlinoviću, Zadar 15. V 1883, A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 392.

⁷⁶ V. Kisić, n. d., 107.

⁷⁷ Isto, 106.

⁷⁸ B. Stulli, n. d., 42.

⁷⁹ Trpimir Macan, Miho Klaić i razvitak Narodne stranke, Dalmacija 1870, Zadar 1972, 241.

⁸⁰ B. Stulli, n. d., 42.

je mogla iznalaziti jedino »uz poštivanje pojedinih realno postojećih nacionalnih individualiteta«.⁸¹ Uspostavljanje hrvatsko-srpske političke sloge nije se moglo postići ni stranačkom neutralnošću, kao što je to učinio Pero Čingrija, koji nakon saborskih izbora 1883. nije želio ući u saborski klub Narodne stranke,⁸² smatrajući da će tako, neovisan, uspješnije posredovati u hrvatsko-srpskim odnosima i doprinijeti potrebnoj političkoj slozi. Slijedeći Čingrijin primjer, izvan narodnjačkog saborskog kluba, kao neutralci, ostali su tada još dvojica saborskih zastupnika iz dubrovačkog kraja: Frano Gondola i Luko Zore.⁸³ Na to ih je navela i situacija u Dubrovniku, gdje su se zbog pokreta Srba-katolika — sve više osipali narodnjački redovi.

Utjecaj Srba-katolika u Dubrovniku bivao je sve prisutniji u društvima (kao npr. u Dubrovačkom radničkom društvu, u Dubrovačkoj građanskoj muzici i u Narodnoj štionici), koja su svojedobno — uglavnom iz političkih razloga — bili osnovali narodnjaci. Videći potpuni neuspjeh dubrovačkog slovinskog pokreta i sve jači razmah pokreta dubrovačkih Srba-katolika, dotadašnji narodnjak slovinske orijentacije, Nikša Gradi, koji još nije želio da se svrsta ni među Hrvate ni među Srbe, zalagao se, umjesto slovinskog, za jugoslavensko ime, pod kojim bi Hrvati i Srbi, kao Jugoslaveni, postigli jedinstvo i postali jači.⁸⁴ Osvrćući se na Srpsku stranku, on je isticao da su u njoj pravoslavci i da im se »pridružilo nekoliko katolika«. Pobijao je težnje te stranke da u njezinim redovima bude što više katolika. Upozoravao je da pravoslavci samo »prividno« primaju katolike »na lijepe u svoje jato« i to samo zato »da protivnike oslabe«, ali da ih »neće nikad, ter nikad pripoznat za prave Srbe«, jer da Srbi povezuju narodnost i s vjerom i pismom (ćirilicom).⁸⁵ Iako je tako pisao, Gradi se i sam, razočaran oportunistom Narodne stranke, ubrzo zatim priklonio Srpskoj stranci i proglasio Srbinom-katolikom.

Nametanje srpske političke misli u Dubrovniku izazvalo je potrebu jačeg aktiviranja i hrvatske političke misli u tom gradu. Narodnjaci su se zalagali za hrvatsku političku misao, ali s mnogo posustalosti. U Saboru nisu smjeli ni predlagati raspravu o adresi kojom bi vladaru ponovili svoju želju za ostvarenje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. To sjedinjenje, u uvjetima dualističke stvarnosti, bilo je inače neostvarivo, jer ga nisu htjeli dopustiti ni austrijski Nijemci (da tim sjedinjenjem ne bi ojačali Ma-

⁸¹ Isto, 42.

⁸² HAD, Arhiv Čingrija — Č. X. 7. E. f/6.

⁸³ Nikša Stančić, Iz rukopisne ostavštine Mihovila Pavlinovića, Historijski zbornik, god. XXV—XXVI, Zagreb 1974, 324.

⁸⁴ Nikša Matov Gradi, Nešto o našim stvarima, Slovinac br.36/1884, 584.

⁸⁵ Isto, 582.

đari), a ni Mađari (da tim sjedinjenjem ne bi ojačali Hrvati). Pred tom spoznajom Miho Klaić je razmišljao: »Ako ćemo o budućnosti govoriti, tad je podpuna samostalnost i neodvisnost ono za čim se ima težiti. Ali kojom snagom ju izvesti? To je veliko pitanje«⁸⁶. Na to pitanje on tada nije mogao dati realan odgovor. Jer, Austro-Ugarska, ma koliko god podgrizana unutarnjim problemima i trošna, još je uvijek bila jaka i u mogućnosti da održi u postojećem stanju potčinjene narode, kao i da — oslonom na uspostavljeni Trojni savez — učvršćuje svoju sigurnost prema ostalim evropskim velesilama. Narodnjački zastupnici u Carevinskom vijeću podupirali su desnicu da bi za uzvrat od Taaffeove vlade, koja je imala oslonac u toj desnici, dobivali »mrvice« u interesu Dalmacije. Narodnjačko unitarističko shvaćanje o Hrvatima i Srbima kao jednom narodu i njihovo nastojanje da postignu potrebnu političku slogu sa Srbima navodili su narodnjake skoro do suzdržanosti i u isticanju hrvatskog imena. Malo korisni oportunistam Narodne stranke i njezino daljnje nerealno zastupanje unitarizma pred stvarnošću hrvatske i srpske nacionalne i političke diferencijacije izazivali su sve veće nezadovoljstvo i u njezinim redovima.

Razlozi tog nezadovoljstva, koji su osobito činili nezadovoljnom hrvatsku omladinu, na koju Narodna stranka nije više mogla računati u potrebi svog podmlađivanja, stvarali su prostore za širenje pravaštva i u Dalmaciji. Među prvim dalmatinskim pristašama i širiteljima pravaštva najpoznatiji je Ivo Prodan, urednik »Katoličke Dalmacije«. Taj list, koji je u svom početnom razdoblju od 1870. do 1879. izlazio na talijanskom (»La Dalmazia cattolica«), a od 2. siječnja 1880. na hrvatskom jeziku,⁸⁷ bio je organ jednog dijela katoličkog svećenstva u Dalmaciji, »osnovan kao reakcija na liberalni pokret nakon Vatikanskog koncila«⁸⁸. Pravaštvo su također prihvatili i propagirali i Prodanovi najbližiji suradnici u »Katoličkoj Dalmaciji«. Prodan pretjeruje kad kaže da se sve pravaše u Dalmaciji 1884. g. moglo »zbrojiti skoro na prstima jedne ruke«.⁸⁹ Samo njegov tadašnji pravaški krug u Zadru bio je znatno brojniji. U Zadru su se uz »Katoličku Dalmaciju« koja je propagirala pravaštvo, pojavili (naivše Prodanovim nastojanjem) i listovi s još izrazitijim pravaškim obilježjem. Bili su to »Stekliš«⁹⁰ i »Pravaš«.

Prvi broj »Stekliša« izašao je 22. prosinca 1883. u 3.500 primjeraka što je za ono vrijeme bila velika tiraža. U njegovu izdavanju — kao izdavači ili urednici — sudjelovali su Pavao Relja,

⁸⁶ M. Klaić — M. Pavlinoviću, Zadar 17. I 1884, A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 409.

⁸⁷ V. Maštrović, n. d. (42), 39 i 40.

⁸⁸ M. Gross, n. d., 287.

⁸⁹ Ivo Prodan, Uspomene — I. Naš program, Zadar 1895, 9.

Vjekoslav Toth i Ante Dejan. List je prestao izlaziti 16. svibnja 1884. Izašlo je usve osam brojeva.⁹¹ Prvi broj »Pravaša«, kojem je Ante Dejan bio označen kao izdavač i urednik, izašao je 4. travnja 1884.

Kako je po tadašnjim propisima za pokretanje i izlaženje lista trebalo platiti jamčevinu u iznosu od 1.000 fiorina (bila su to u ono doba velika sredstva, veća od ukupne jednogodišnje plaće jednog srednjoškolskog profesora), a koje zadarski pravaški krug nije mogao podmiriti, »Pravaš« zbog toga — nakon prvog, odmah zaplijenjenog broja — nije izlazio.⁹² Prodan je 1884, iznoseći program »Katoličke Dalmacije«, izložio u stvari tim programom i svoje pravaške nazore. Srž toga programa sačinjavali su ovi Prodanovi stavovi: »Bog i Hrvatska, vjera i domovina; postojbina nebeska i postojbina zemaljska, to su naši ideali. Težimo, dopuštenim sredstvima, za uspostavljanjem ujedinjene i samostalne Hrvatske pod slavnom krunom Habsburgovaca.«⁹³

Očito, to Prodanovo pravaštvo imalo je prije svega klerikalni karakter. Budući da su u toj godini bečki »aristokratski i visoki crkveni krugovi, protivnici dualizma, po prvi put istupili s idejom trijalizma kako bi pridobili Hrvate u eventualnom sukobu s Mađarima«, Prodan je, prihvaćajući njihovu ideju »bio prvi pravaš koji se izjasnio za trijalizam.«⁹⁴ Ukratko: pravaštvo Iva Prodana, obojeno klerikalizmom i zaneseno idejom trijalizma, nije imalo »prave veze sa Starčevićim naukom.«⁹⁵ Pisanje »Katoličke Dalmacije«, u kojoj su oštro napadani i narodnjaci iz svećeničkih redova, toliko je ozlovoljilo ove — što se npr. vidi iz dopisivanja Kažimira Ljubića, Jurja Biankinija i Antuna Liepopilija s Mihovinom Pavlinovićem — da su oni nastojali pošto-poto onemogućiti takvo Prodanovo i Dejanovo djelovanje. Ljubić se nadao da će ta protuakcija »oboriti« Prodana i Dejana i da će se »Katolička Dalmacija« moći svesti »u granice crkvenе«, a »da politiku ostavi Narodnom listu.«⁹⁶ Pravaški pokret, započet u Zadru, širio se istodobno ili nešto kasnije i u drugim područjima po Dalmaciji, ali ne toliko u obliku klerikalnog, koliko u obliku liberalnog pra-

⁹⁰ Protivnici pravaštva nazivali su pravaše raznim imenima. Jedan od tih naziva je i stekliši, kojima je Makso Piškorac nazvao pristalice Stranke prava u banskoj Hrvatskoj, Pavlinović je npr. u svojim »Hrvatskim razmišljanjima« nazvao pravaše *ščekci*. — Bare Poparić, U spomen dra Ante Starčevića — u: Dr Ante Starčević. O 40. godišnjici smrti, Zagreb 1936, 14.

⁹¹ V. Maštrović, n. d. (42), 48 i 49.

⁹² Isto, 56.

⁹³ Grga Novak, Dva priloga upoznavanju borbe Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom krajem XIX i početkom XX st., Radovi Centra za znanstveni rad JAZU u Zadru, sv. XXII—XXIII, Zadar 1976, 10.

⁹⁴ M. Gross, n. d., 288 i 289.

⁹⁵ Isto, 288.

⁹⁶ A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 456.

vaštva, koje je imalo više uvjeta za razvoj, jer je dalmatinska građanska inteligencija, u čijim je redovima pravaštvo nalazilo postupno sve više pristaša, »bila odgojena u duhu liberalizma Narodne stranke«.⁹⁷

Pravaštvo se u Dubrovniku počelo širiti najprije u redovima srednjoškolske omladine. U to vrijeme, početkom devetog decenija 19. stoljeća, djelovale su u Dubrovniku tri srednje škole: gimnazija, učiteljska i pomorska škola. Među tom omladinom naročito su bile popularne rodoljubive pjesme Augusta Harambašića. Njegove »Slobodarke« npr. išle su u gimnaziji »od ruke do ruke«.⁹⁸ Omladina je rado čitala Harambašićeve pjesme, nadahnute patriotizmom. U tim pjesmama isticana je potlačena domovina, čežnja za slobodom i potreba borbe. Stihovi u zbirci »Slobodarke«, iz pjesme »Hrvatskoj«: »Sa tebe su strgli kraljevsko odijelo, izranili tvoje božanstveno tijelo, robinja si tužna, mučenica prava«... postali su »bojni poklič tadašnje omladine«.⁹⁹ I Harambašićevo stradalaštvo, koji je zbog svog pripadništva Stranci prava i djelovanja u duhu njezinih načela — još kao srednjoškolac u Požegi bio isključen iz tamošnje gimnazije, a kasnije i kao student bio relegiran s Pravnog fakulteta u Zagrebu, privlačilo je omladinu, jer joj je govorilo da taj pjesnik nije pasivni stihotvorac, nije samo ogorčeni patriot, ni rezignirani romantik već da je on i politički borac, čija je borbenost usmjerena protiv austro-ugarskih okova.

Antiaustrijska raspoloženja kao i nezadovoljstvo oportunistom Narodne stranke i autonomashtvom Srpske stranke bili su osnova za prihvaćanje pravaških ideja i u dubrovačkoj sredini. U gimnaziji su se, kao starčevićanci, počeli iskazivati najprije dvojica suplenata: Ivan Matešan i Stjepan Čubretović. Matešan je službovao u dubrovačkoj gimnaziji šk. 1882/83. i 1883/84. godine, a Čubretović od šk. 1883/84. do zaključno 1885/86. godine.¹⁰⁰ Kao zagovaratelj hrvatske političke misli osjećali su se u toj gimnaziji i njezin direktor Antun Konstantin Matas (koji je umro 1884) i profesor Vice Palunko. Njihovim djelovanjem bio je »načet *slovinčev* karakter gimnazije« i u njoj otada »započinje pravaška propaganda«.¹⁰¹ U Dubrovniku je početkom travnja 1883. boravio i Fran Folnegović, koji je predstavljen u lokalnom listu kao »poznati starčevićanac«¹⁰² Nismo mogli utvrditi što ga je tada bilo dovelo u

⁹⁷ M. Gross, n. d., 290.

⁹⁸ HAD, Arhiv Čingrija — Iz memoara Melka Čingrije.

⁹⁹ Enciklopedija Jugoslavije, 3, Zagreb 1958, 661.

¹⁰⁰ Josip Posedel, Povijest gimnazije u Dubrovniku, III dio, Program č. k. velike gimnazije u Dubrovniku za šk. 1902/03. g., Dubrovnik 1903, 34.

¹⁰¹ V. bilj. 98, isto.

¹⁰² Gušterica br. 12/1883, 4.

Dubrovnik, ni s kim se sastajao. Da je dolazio samo iz turističkih pobuda, u tom slučaju bi radije bio odabrao ljetu za svoj dolazak. To nas navodi na pretpostavku da je on vjerojatno s nekim u Dubrovniku imao i političke kontakte.

Na širenju pravaštva u Dalmaciji, pa prema tome i u Dubrovniku kao dijelu tadašnje Dalmacije, poticajno je djelovalo i razbuktavanje pravaškog pokreta u njegovoj matičnoj sredini — u banskoj Hrvatskoj. U saborskim izborima održanim 1884. izabrana su za zastupnike u Hrvatskom saboru 24 pripadnika Stranke prava. Neodvišnjaci — pripadnici Neodvisne narodne stranke — ušli su tada u Hrvatski sabor samo s 11 zastupnika,¹⁰³ dakle u dvostruko manjem broju od pravaša.

Taj uspjeh banovinskih pravaša snažno se, kako izgleda, dojmio i vodećih dalmatinskih narodnjaka, jer je iz tog uspjeha bilo vidljivo da hrvatski narod u banskoj Hrvatskoj ima veće pouzdanje u ljude koji se s više energičnosti zalažu za hrvatska prava. Takvom energičnošću među vodećim dalmatinskim narodnjacima jedino se isticao Mihovil Pavlinović. On je ostao u narodnjačkim redovima i nije se priklonio pravašima iz više razloga. Dapače se i oštro protivio širenju pravaštva. Između ostalog što ga je odbijalo od pravaštva, on nije usvajao ni »ideologiju pravaštva, s njenom negacijom srpstva«.¹⁰⁴ Pavlinovićeva zalaganja za svestranije afirmiranje hrvatstva u Dalmaciji i energičnije zauzimanje za hrvatsku političku misao jačala su hrvatsku struju i u Narodnoj stranci. Istaknuti liberalni narodnjak Pero Čingrija, koji nije slijedio Pavlinovića, ponajprije zato što mu je bio stran Pavlinovićev klerikalizam, potom i zbog Plavinovićeva izrazitog hrvatstva, smatrao je od 1884. videći sve veći utjecaj Srpske stranke i u Dubrovniku, da je u ime hrvatske političke misli potrebno energičnije opiranje tom utjecaju. Godinu dana prije izložio je Mihlu Klaiću i svoje stajalište o potrebi napuštanja skrajnjeg oportunitizma Narodne stranke i utvrđivanja njezinih sasvim određenih i čvrstih stavova u pogledu daljnje uvjetne suradnje s pokrajinskom i središnjom vladom. U njegovu kuću navraćao je i mladi Frano Supilo, tada đak završnog razreda dubrovačke građanske škole.

Mladi Supilo nedugo je poslije dolaska u Dubrovnik imao prilike čuti za uglednog Dubrovčanina, dubrovačkog općinskog načelnika, zastupnika u Dalmatinskom saboru i odvjetnika Pera Čingriju. Supilov otac Ivo, zidar, stanovao je sa svojom obitelji na Pločama. Njegov sin Frano, kad bi u poslijepodnevnim časovima izlazio vani, viđao je Pera Čingriju u šetnji sa sinom Melkom. Čingrijina se kuća nalazila u starom dijelu grada, u Širokoj ulici,

¹⁰³ M. Gross, n. d., 227.

¹⁰⁴ Jaroslav Šidak, Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do prvog svjetskog rata, Encyclopaedia moderna br. 3—4, Zagreb 1967, 15.

i on bi skoro svakodnevno, poslije podne, prošetao sa sinom izvan užeg gradskog okvira — obično u smjeru predgrađa Ploče prema Višnjici do tamošnjeg samostana sv. Jakova. Melko je bio tri godine mlađi od Frana Supila. Vidali su se oni i kao đaci iste osnovne škole; kad se Frano, nakon prelaska iz Cavtata u Dubrovnik, uključio u šk. 1880/81. g. u IV. razred dubrovačke muške osnovne škole, Melko je tada pohađao II razred. Frano je poslije V razreda osnovne škole nastavio školovanje u građanskoj školi, a Melko je poslije IV razreda osnovne škole nastavio školovanje u gimnaziji. Do njihova zblizenja došlo je prilikom tih Čingrijinih šetnji preko Ploča prema Višnjici.¹⁰⁵ Mladom Supilu, dječaku iz radničke obitelji, imponiralo je da se, pridružujući se u šetnji Melku Čingriji, dječaku iz gospodske kuće, nađe u društvu i s Melkovim uglednim ocem.

Peru Čingriji je bilo drago da mu sin Melko druguje s Franom Supilom, jer je Frano Supilo bio pristojan, društven i vrlo bistar. Njihovo druženje, pogotovo dok se Pero Čingrija nalazio izvan kuće, u svojoj odvjjetničkoj kancelariji, a naročito dok je izbivao iz Dubrovnika (kao zastupnik za saborskog zasjedanja u Zadru), nastavljalno se i u Čingrijinoj kući, gdje je znatiželjni Frano Supilo imao prilike da dolazi u kontakt i s raznim knjigama, a isto tako i sa političkim novinama.¹⁰⁶ Perovo bavljenje politikom i njegovo djelovanje kao političara moralo je zainteresirati i te dječake: Melka i Frana. Nakon svakog saborskog zasjedanja objavljivana je opsežna knjiga, u kojoj su bili tiskani ne samo razni izvještaji, molbe, predloženi ili usvojeni pravilnici i pokrajinski zakoni već i doslovni govori svih saborskih zastupnika na osnovi pažljivo vođenih stenografskih zapisnika za vrijeme saborovanja. Stenografi su bilježili i svaku upadicu iz zastupničkih klupa, te su njihovi zapisnici — koji su kao takvi u cjelini bili i tiskani — vjerno odražavali radnu i političku atmosferu u sabornici. Melko je sigurno znatiželjno listao ta opsežna izvješća da vidi gdje se sve spominje, te što je i kako je govorio njegov otac. Bilo je to listanje sigurno veoma zanimljivo i za Frana Supila, i to ne samo da vidi gdje se spominje, te što je i kako je govorio gospodar Pero Čingrija već što su i kako su govorili i ostali saborski zastupnici. Bilo je u tim

¹⁰⁵ V. bilj. 98, isto.

¹⁰⁶ Među raznim novinama, koje je primao Pero Čingrija, bio je i pravaški list »Stekliš« iz Zadra. Od ukupno 8 izašlih brojeva tog lista u Čingrijinoj ostavštini nalazi se 5 brojeva, i to broj 1, 2, 3, 6 i 7. Na primjerku 7. broja napisano je dječaćkom rukom — crnilom — ime Čingrijina sina: *Melko*. Rukopis tada 11-godišnjeg Melka Čingrije! Dječak je, očito, s interesom čitao taj list. A bilo je u njemu mnogo govora i o Starčeviću i o Kvaterniku. I mnogo »bjelina« (zupaljena!). Tako npr. bio je zaplijenjen i članak »Kvartenikova smrt«. Ostalo je u listu samo taj naslov. Strogost režimske cenzure, koja je očitovana i u tom listu, skretala je pažnju mladom Čingriji (i njegovu 3 godine starijem prijatelju Franu Supilu) na teme i istine koje su režimu bile nepoćudne.

izvješćima oštrih polemika, žučljivih, ali i razboritih upadica, dugih govora u kojima su dolazili do izražaja elokventnost i ljepota izražavanja. Svi su ti govorni tekstovi bili tiskani u razgovornom obliku i, gledano ukupno, sačinjavali su nešto kao veliko dramsko djelo.

Kao što su lica u drami, koja izriču svoja raspoloženja, misli i stavove kroz monologe i dijaloge, tako su u sličnom položaju bili i zastupnici u sabornici Dalmatinskog sabora, koji su izricali govorom svoja raspoloženja, misli i stavove. Zastupnički otpori, zahtjevi zahtjevi i argumenti bili su često popraćeni antiaustrijskim raspoloženjima, čiji je izljev u sabornici izazivao reagiranje prisutnih vladinih povjerenika, a zastupnička međustranačka protivljenja (kroz polemike između autonomaša i narodnjaka, i između pristaša Srpske i Narodne stranke) činila su još češće pojedine saborske sjednice veoma napetim i burnim. Svako saborsko zasjedanje — predstavljeno u tim tiskanim »Izvješćima« — bilo je jedna duga politička drama, čiji su akteri, predstavnici vlasti i političkih stranaka bili međusobno oprečni sudionici te drame. Listajući tu »dramu« i prelistavajući novine, Melko Čingrija i pogotovo stariji, bistriji i zreliji Frano Supilo stjecali su spoznaje o političkoj stvarnosti — toj stvarnosti, u kojoj su živjeli, koja ih je okruživala i u kojoj je veoma aktivno politički djelovao Pero Čingrija.

Politički govori i napisi, koje su mladi Frano Supilo i još mlađi Melko Čingrija čitali; i njihovo uočavanje političkih preokupacija političara Pera Čingrije, otvarali su im oči da i sami bolje zapažaju političko stanje i političke odnose, i da više vide. Zagrijani za politiku, koja im se nametala, oni su rado razgovarali o političkim temama.

Melko Čingrija je saopćio, sjećajući se tih razgovora, da su tada on i Frano Supilo - kao drugovi i prijatelji - ozbiljno razgovarali »i to najviše o politici«. Osjećali su da je njihov narod u Austro-Ugarskoj »raja, pa nosili pojedinci i rukavice«, da tom potlačenom narodu nije dobro uglavnom zato što je potlačen i da mu »ne može biti bolje, dok ne bude svoj gospodar«. Znajući za teškoće koje stoje na putu narodnog oslobođenja od tuđinskog jarma, oni su zamrzili vladajućeg tuđina. »Zamrzili smo — veli Melko Čingrija — Austriju i Habsburga.«¹⁰⁷ U toj mržnji oni nisu bili osamljeni. Bilo je u Dubrovniku mnogo mrzitelja habsburške vlasti među pripadnicima svih profesija i generacija.

Ta politička mržnja prema austrijskim Nijemcima kao tlačiteljima povezivala je mladog Supila i mladog Čingriju s još nekim đacima njihova ili oko njihova uzrasta. Oni bi se često našli u šetnji kroz grad ili izvan grada. Jednom, kad su prolazili kraj

¹⁰⁷ Dubrovački list br. 45, Dubrovnik 1927, 2.

Kneževa dvora, na kojem je »pored kipa sv. Vlaha« bio pribijen austrijski grb — »ustrijski dvoglavi orao«, učenik Josip Heler, pripadnik tog đaćkog istomišljeničkog kruga, primijetio je sarkastično: »Jadan sv. Vlaho, pribili su ti tičinu da ti isključuje oči«. ¹⁰⁸ Sastajali su se oni i u Čingriju u kući. Tu su se u veljači 1885. dogovorili da će sačinjavati tajno đaćko društvo, kojem nisu dali ime, već su mu samo odredili moto: »Dole sa svim što na Niemce sieća!« Najstariji član tog tajnog đaćkog društva Stijepo Đivić (godinu dana stariji od Frana Supila, a četiri godine od Melka Čingrije), koji je imao najljepši rukopis, ispisao je taj moto društva »na kartama za posjetnice, u trobojki« i svakom članu podijelio »po jednu«. ¹⁰⁹ Navedeni moto sasvim je jasno govorio o antiaustrijskom karakteru tog društva, pa prema tome i o antiaustrijskom raspoloženju i političkom usmjerenju svakoga od njegovih članova pojedinačno.

U nekim javnim ustanovama u Dubrovniku i u dubrovačkom kraju nisu držane ni slike vladalaca, što je također bio svojevrsan izraz antirežimskog raspoloženja. Bilo je to vidljivo i prigodom dolaska prijestonasljednika Rudolfa u Dubrovnik i dubrovački kraj godine 1885. Učitelj u Trstenome Frano Ivanković, u svom dopisu od 5. ožujka 1885. upućenom Kotarskom školskom vijeću u Dubrovniku, pisao je da u to selo 18. tog mjeseca dolazi prijestonasljednik Rudolf, a da tamošnja škola nema slike ni cara Franja Josipa, ni prijestonasljednika Rudolfa, ni namjesnika Stjepana Jovanovića, pa je molio da mu se dostavi jedna od tih slika. ¹¹⁰ Pripadnici naprijed spomenutog tajnog đaćkog društva u Dubrovniku, u kojem je Supilo — čijoj su se marljivosti, ustrajnosti i bistrini divili svi njegovi prijatelji ¹¹¹ — imao najvidniju ulogu, odlučili su da prigodom dočeka prijestonasljednika Rudolfa u Dubrovniku iskažu svoje antiaustrijsko raspoloženje na način što ga neće pozdraviti skidanjem kape. »Nastojimo — zapisao je Melko Čingrija — da privučemo još kojeg školskog druga da ga nagovorimo da ne skida kape pred Rudolfom. Uspjeva i ne uspjeva«. ¹¹² To, što su odlučili, oni su i učinili. O tome su potom pričali i isticali to ne kao smjelost, već kao svoj politički stav. ¹¹³ Netko je podnio prijavu, te je protiv Frana Supila, učenika završnog (III) razreda građanske škole, i petorice gimnazijalaca: Melka

¹⁰⁸ V. bilj. 98, isto.

¹⁰⁹ Arhivski vjesnik, VI, Zagreb 1963, 219.

¹¹⁰ HAD, Spisi KŠV, sv. za 1885. g.

¹¹¹ To je, u svom sjećanju na Supila iz njihovih mladih dana, saopćio Melko Čingrija. — V. bilj. 107, isto.

¹¹² V. bilj. 98, isto.

¹¹³ Ivo Perić, Dubrovačka gimnazija od ponarođenja do danas (1869—1969), Dubrovnik 1969, 54.

Čingrije i Dragomira Gučića, učenika II. razreda, Nika Gučića i Josipa Helera, učenika III. razreda i Stijepa Đivića, učenika IV. razreda povedena školska istraga.

Saslušanje Frana Supila obavljeno je 27. ožujka 1885. u kancelariji uprave osnovne i građanske škole. Ispitivanje su obavljali Stjepan Castrapelli, mjesnik školski nadzornik,¹¹⁴ profesor gimnazije, i Vicko Adamović, upravitelj osnovne i građanske škole, a zapisničar je bio Miho Vodanović.¹¹⁵ Na pitanje: »je li se družio s onijem gimnazijalcima koji su pod istragom radi pogibeljnih političkih čuvstava«, petnaestogodišnji učenik Supilo je odgovorio: »da jest«.¹¹⁶ Upitan što su namjeravali učiniti prigodom prolaska kraljevića Rudolfa i njegove supruge Stefanije, Supilo je kazao da su odlučili da ih prigodom prolaska neće pozdraviti. On ih, u gradu, i nije pozdravio (»jer smo se — kako je izjavio — bili tako dogovorili«), ali da ih je pozdravio u Rijeci Dubrovačkoj.¹¹⁷ Na pitanje da li su se »sastajali na kakvom skroviu mjestu« odgovorio je: »Jesmo u učenika Čingrije i to kad ja sam, a katkad i po dva ili više nas«.

Ispitivače je dalje zanimalo jesu li se Supilo i ostali đaci protiv kojih se vodi istraga zaklinjali »na kakvoj zastavi«. Supilo je odgovorio potvrdno. »Mi smo se zaklinjali — saopćavao je on — da ćemo biti uvijek Hrvati i da ćemo na književnom polju uvijek raditi za to načelo«. Supilo je odgovorio potvrdno i na pitanje jesu li osnivali kakvo društvo, navodeći da su imali svoje društvo, za koje je »obstojao i statut«, ali »da su ga razparali«. Kao članovi društva trebali su »da svaki na sedmicu prinese po koji novčić, da se može nabaviti koja knjiga«, a da »političkih novina nije nikakvih bilo«.

¹¹⁴Mjesni školski nadzornik bio je član Mjesnog školskog vijeća, zadužen za nadziranje pedagoško-didaktičkog stanja u školi. Mjesno školsko vijeće i kao cjelina, sastavljeno od predstavnika »crkve, škole i općine«, tretirano je kao nadzorni organ prema školi (ili školama) u mjestu. Taj nadzorni organ ustanovljen je u svim školskim sredinama Dalmacije pokrajinskim školskim zakonom o nadziranju škola od 8. veljače 1869. — I. Dizdar, n. d., 48—52.

¹¹⁵HAD, Spisi KŠV, sv. za 1885. g.

¹¹⁶Hamdija Hajdarhodžić, Školovanje Frana Supila, Naše more (Dubrovnik) br. 5—6/1963 i br. 1/1964, 75.

¹¹⁷Pojedini autori, koji su pisali o Supilu, govoreći o tom događaju, nisu iznijeli to što je stvarno bilo, već su proizvoljno dali svoje tumačenje. Josip Horvat je ovako »opisao« taj događaj: »iza šija pognutih na poklon, zaori britak demnostrativan fićuk, glas protesta protiv stranih gospodara i njihove sile« (Josip Horvat, *Supilo. Život jednoga hrvatskog političara*, Zagreb 1938, 13). A Miško Radošević, »opisujući« taj događaj, iznio je da je tada Frano Supilo sa svojom družinom »na Gruškom polju spalio austrijsku regimentsku zastavu regimente, koja je na tom polju na prolasku za Trebinje logorovala« (Miško Radošević, *Frano Supilo. Politička studija*, Zagreb 1930, 25).

Upitan je li čuo za Starčevića i kako je doznao za njega, Supilo je odgovorio da jest i da je za Starčevića doznao čitajući »Srpski list«, koji je dobio od trgovca Miha Medora. »Znam o njemu — izjavio je Supilo za Antu Starčevića — da je pošten čovjek koji ne priznaje nagodbe s Ugarskom i brani prava Hrvata«. Ispitivači su upitali Supila: »jeli iz potpunog uvjerenja ili samo za šalu do toga došao da će biti pravi Hrvat i svedj brani hrvatsko pravu«. On je odlučno i jasno odgovorio: »Jesam baš iz uvjerenja, a ne za šalu, jer su to ozbiljni posli, a nisu stvari od igre«. Pri tom je i nadodao: »da će svedj ostati Hrvatom i da bi tako misliti morao svaki pravi Dubrovčanin.¹¹⁸

Nakon saslušanja Frana Supila bili su saslušani — kao svjedoci i šestorica učenika iz njegova razreda, i to: Bogoslav Medini, Dragutin Mičić, Ivan Feris, Niko Kelez, Miho Marinović i Antun Car, koji su izjavili da je Supilo donosio u školu trobojne zastavice na kojima je s druge strane bilo napisano: »Živio Starčević« i »Bog i Hrvati«.¹¹⁹ Izvještavajući Kotarsko školsko vijeće kao neposredno višu školsku vlast o provedenoj istrazi, Mjesno školsko vijeće isticalo je da je Frano Supilo, đak III. razreda građanske škole, »bio u nekom kolu gimnazijalaca, koji su pokazali pogibeljna politička čuvstva bilo izrazima, bilo kojekakvim drugim iskazima«, ¹²⁰ te da je mjesni školski nadzornik Stijepo Castrapelli, na temelju istrage, »pozvao upraviteljstvo pučko-građanske škole da odaleči Supila privremeno iz zavoda ako to može biti po školskim zakonima, i to dok starija vlast odredi što ima biti od njega«.¹²¹ Svojim dopisom od 5. travnja 1885. Kotarsko školsko vi-

¹¹⁸ H. Hajdarhodžić, n. d., 76.

¹¹⁹ Isto, 76.

¹²⁰ Na sjednici Nastavničkog zbora gimnazije od 1. travnja 1885, a na temelju prethodno provedene istrage, izrečene su ove kazne: učenici Melko Čingrija i Josip Heler kažnjeni su isključenjem iz gimnazije za 3 semestra, učenik Niko Gučić i Stijepo Đivić isključenjem iz gimnazije za po 1 semestar, a učenik Dragomir Gučić kaznom školskog zatvora u trajanju od 16 sati. Svi su oni kažnjeni zbog »pogubljenih političkih čustava« (v. bilj. 113, isto, 54). Dvanaestogodišnjeg Melka Čingriju najviše je u istrazi i pri kažnjavanju teretila izjava neke djevojke koja da je rekla kako je on — dok su carević Rudolf i Stefanija prolazili — »pljunuo na kitu cvijeća«, koju je ona namjeravala predati Stefaniji. Podsjećajući u svojim uspominama na taj optužbeni iskaz, Melko Čingrija je istaknuo da uopće nije ni vidio tu djevojku, ni njezino cvijeće (v. bilj. 98, isto). Tom tendenciozno podmetnutom izmišljotinom — očito sa svrhom da bi se učenik Melko Čingrija mogao što oštrije kazniti — manifestiran je, tako posredno, politički pritisak i na njegova oca Pera Čingriju. Bilo je jasno da je taj pritisak dolazio od Čingrijinih političkih protivnika. Kad je primio pismenu obavijest o izgonu njegova sina Melka iz gimnazije, Pero Čingrija je podnio žalbu Pokrajinskom školskom vijeću u Zadar, koje je izrečenu kaznu kmanjilo sa 3 na 1 semestar (v. bilj. 113, isto, 56).

¹²¹ HAD, Sp. KŠV, sv. za 1885. g.

jeće je odgovorilo Mjesnom školskom vijeću da odobrava »isključenje Supila iz škole« i očekuje »čim prije potanko izvješće«. ¹²²

Šaljući Kotarskom školskom vijeću zapisnike o saslušanju učenika Supila i šestorice učenika-svjedokâ, Mjesno školsko vijeće je 9. travnja 1885. u svom popratnom dopisu navelo »da po uvjerenju cijeloga mjesnoga vijeća na taj prekršaj ima biti imala uticaja treća ruka«. ¹²³ Na temelju tih zapisnika Kotarsko školsko vijeće je 14. travnja 1885. preporučilo Mjesnom školskom vijeću »da uloži sva moguća sredstva za ucjepiti u srca djece čuvstvo lojalnosti« i »da u svom začetku uguši kojemu drago strančarenje«. ¹²⁴ U dopisu Kotarskog školskog vijeća od 7. svibnja 1885, a u povodu upita Mjesnog školskog vijeća kad će se učenik Supilo povratiti u školu, dan je ovakav odgovor: »Dokle će trajati isključenje Supila iz škole zavisit će o budućem zaključku ovoga Vijeća«. ¹²⁵ Nedugo poslije toga Kotarsko školsko vijeće je zaključilo da se učenik Supilo može vratiti u školu, što je on i učinio i, u toj šk. 1884/85. g., završio građansku školu.

Izjave Frana Supila — prema zapisniku o njegovu saslušanju — jasno govore o njegovim političkim simpatijama prema Anti Starčeviću, prvaku i ideologu Stranke prava. Te su simpatije stvorene na osnovi šire informiranosti, o kojoj Supilo nije želio govoriti svojim ispitivačima. Očito, širenje pravaštva i među mladom generacijom u Dubrovniku bilo je stvarnost. Mladi Supilo, iako tada nije imao još ni punih 15 godina, pokazao je u toku saslušanja da zna politički misliti, da ga je politika zagrijala, da smjelo iznosi svoje političko uvjerenje i da s ponosom iskazuje svoju nacionalnu pripadnost. Sjećajući se kasnije te školske istrage, on je isticao da je, iako još đak i mlad, održao lekciju hrvatske povijesti Stjepanu Castrapelliju, mjesnom školskom nadzorniku i istražitelju. ¹²⁶ Castrapelli nije imao priliku da prati kasniji razvoj tog dječaka, kojeg je zaslušavao, i koji mu je tako otvoreno i odlučno odgovarao. Kao tuberkulozni bolesnik Castrapelli je umro 24. svibnja 1885.

Otkrivanje tajnog đачkog društva u Dubrovniku i demonstrativno ponašanje njegovih članova prema prijestolonasljedniku Rudolfu imalo je odjeka i u štampi i u Dalmatinskom saboru. Taj odjek je nastao reagiranjem pristaša Srpske stranke, koji su, istupajući sa svog stranačkog stajališta, upozoravali da zagovaratelji hrvatske političke misli u Dubrovniku šire politiku i tu misao i među đacima. Đaci se — prema tadašnjim školskim propisima — nisu smjeli baviti politikom.

¹²² Isto.

¹²³ H. Hajdarhodžić, n. d., 79.

¹²⁴ V. bilj. 121, isto.

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ Crvena Hrvatska (dalje: CH) br. 12, Dubrovnik 1891, 2.

Kako je u povodu toga pisao organ Srpske stranke prikazat ćemo u najkraćim crtama. On je u prvom redu okrivljivao Pokrajinsko školsko vijeće, koje da je u dubrovačku gimnaziju »poslalo za profesore veliko-hrvate«, te da otada — budući da je tim profesorima prešnja politika — taj obrazovni zavod »napreduje kao rak« i da »po prilici od prvoga u Dalmaciji postaće posljednji«. U školi u kojoj profesori — kako je isticao »Srpski list« — »svu svoju nauku svode na dvije riječi: Bog i Hrvati, tu nema napretka«. Petero kažnjene djece, gimnazijalaca, »upilo se u Zvonimira, Krpimira, Smetimira i slične nepoznate junake pak im na um palo praviti demonstracije« i klicati: »Živjela velika i neodvisna Hrvatska, živio Ante Starčević«. Ali — nadodao je dalje taj list¹²⁷ — »Dubrovčani ne će da su Hrvati, oni su Srbi«, a kako se na Srbe gleda kao na velizdajnike koji »teže preko granice«, trebalo ih je i u Dubrovniku »kazniti i sapeti«, te im, »da ne propadne država i katolička vjera«, poslati »profesore lojalne i pobožne«. Služeći se i prozivkom, list je ukazao najprije na direktora dubrovačke gimnazije Antuna Konstantina Matasa, koji je i »u školi i van škole« pripovijedao »hrvačku ideju« i nastojao da se »naš jezik zove hrvackijem«. Suplent Ivan Matešan, koji je predavao povijest i zemljopis, dijelio je đacima »hrvatske zastavice i kokarde«, a poštao je i »njihovo tajno društvo«. Suplent Stjepan Čubretović (u tom članku se navodi kao: Đubretović) zahtijevao je od gimnazijalaca da uče pjesmu »Živila Hrvacka i njezina prava« i govorio im »da je srpstvo u Dubrovniku iluzija«. Kateheta Vice Palunko davao je đacima da čitaju list »Katolička Dalmacija« i »druge hrvacke knjige«. Spomenuti su još, koji djeluju u Dubrovniku tako i slično, Čipin, profesor preparandije, Marko Topić, kotarski školski nadzornik, Batistić, upravitelj »popovske seminarije«, zatim Ante Dujšin, učitelj u osnovnoj školi, i Mato Stojković, učitelj u građanskoj školi.

Prvak Srpske stranke Sava Bjelanović, urednik »Srpskog lista«, bio je i zastupnik u Dalmatinskom saboru. On je i u Saboru govorio o starčevićanskoj propagandi u dubrovačkim školama. Njegova upozorenja i kritički odnos potakli su i zastupnika Pera Čingriju da objasni da je politička propaganda, vođena i među đacima u Dubrovniku, »bila reakcija (...) proti jednoj drugoj propagandi, koja se ondje prije nje vodila«. ¹²⁸ Očito, aktivnost dubrovačkih pristaša Srpske stranke, pojačavala je i aktivnost pristaša ne samo Narodne stranke već i prvih pristaša pravaške ideologije.

Srpska stranka i dalje je poticala nastavak širenja pokreta Srba-katolika u Dubrovniku. Novi nosilac te težnje u Dubrovniku bio je polumjesečni list »Glas dubrovački« čiji se prvi broj pojavio

¹²⁷ Srpski list br. 13, Zadar 1885, 3.

¹²⁸ B. Stulli, n. d., 44.

1. rujna 1885. Vlasnik i izdavač tog lista bio je Matej Šarić, a odgovorni urednik Nikša Matov Gradi. U uvodniku prvog broja Gradi je pisao da se tek u novije vrijeme počelo govoriti »o tobožnjim Hrvatima u Dalmaciji, u Dubrovniku i po Bokam«, inače da se na tom cijelom području, izuzev otoke, »zbori sa neznatnim razlikama srpski«. Govoreći u ime Dubrovčana, koje je smatrao Srbima, on je objašnjavao: »Hoćemo dakle kad i ako ako potreba združiti se sa Hrvatima, no se u njih pretopiti ne ćemo nigda za nigda«. ¹²⁹

Proglašavanje Dubrovčana Srbima — kako je to činio i »Glas dubrovački« — izazvalo je dubrovačke Hrvate, pa i najuvjerenije dubrovačke narodnjake koji su Hrvate i Srbe smatrali jednim narodom. U Narodnoj štionići, u kojoj su se dotad okupljali i dubrovački Hrvati i dubrovački Srbi, sve je više prevladavala srpska politička struja i bilo je stoga sve očitiije da će doći i do otvorenog raskola među njezinim članstvom. Povod za taj raskol dala je odluka Štioničine uprave da Antun Pugliesi u ime Štioniće položi vijenac na Ljubišin grob u Budvi, kamo su početkom listopada 1885. bili preneseni Ljubišini posmrtni ostaci iz Beča. U osudi Stefana Mitrova Ljubiše 1876, tada saborskog predsjednika u Zadru, zbog vlastite koristi, koju je — kao član željezničkog konzorcija — stekao sudjelujući u prodaji dobivene koncesije za izgradnju dalmatinske željeznice, i u poništenju Ljubišina novog saborskog zastupničkog mandata 1877. godine, također zbog istog razloga, ¹³⁰ dali su svoj glas i dubrovački narodnjački zastupnici. Jedan od tih bio je i Pero Čingrija. Videći u Ljubiši ne samo književnika već i političara, a on ga je osudio kao »političkog čovjeka«, smatrajući da je ta osuda bila opravdana, Pero Čingrija je 15. listopada 1885. sa još deseticom članova Štioniće protestirao zbog toga što je Štionića poslala vijenac na Ljubišin grob. Tražio je da se sazove izvanredna skupština članova Štioniće, na kojoj bi Štioničina uprava objasnila svoj postupak. ¹³¹ Kad je ta skupština odobrila postupak uprave, Pero Čingrija i njegovi sljedbenici, narodnjaci, istupili su iz Štioničina članstva. Raskol je postao stvarnost. U Štionići su otada ostale samo pristaše Srpske stranke.

Mladi Supilo bio je u to vrijeme đak I. razreda dubrovačke Nautičke škole. I u toj školi učio je marljivo. Želio je, dakle, postati pomorac, budući zapovjednik broda. Zatražio je i stipendiju. Jer, izdaci za školovanje u srednjoj školi bili su znatno veći. Pored potrebnih udžbenika i drugog pribora za školsku obuku trebalo mu je — kao odraslijem — i više izdataka za odjeću, a uz to plaćala se

¹²⁹ Glas dubrovački br. 1, Dubrovnik 1885, 1.

¹³⁰ Kosta Milutinović, Politički lik Stefana Mitrova Ljubiše, »Boka« br. 5—6, Herceg Novi 1975, 61 i 64.

¹³¹ Ivo Perić, Društveno-politička i kulturna djelatnost Narodne štioniće u Dubrovniku (1863—1887), č. »Dubrovnik« br. 2/1964, 62 i 63.

i školarina. Dopisom Zemaljskog odbora — izvršnog organa Dalmatinskog sabora iz Zadra — od 23. siječnja 1886. odgovoreno je da se Supilovoj molbi nije moglo udovoljiti, jer »da su stipendije drugim udjeljene«. ¹³² Nedugo poslije toga, u veljači 1886, Supilo je napustio nautičku školu i prestao biti njezinim đakom, »jer se zbog siromašnog stanja nije mogao školovati bez stipendije«. ¹³³

Što je namjeravao Frano Supilo neposredno nakon napuštanja Nautičke škole: je li tražio kakvo zaposlenje, koje je možda mogao naći na osnovi prethodno svršene građanske škole, ili je tražio i želio prihvatiti kakav drugi posao — o tome nemamo nikakvih podataka. Znamo samo da je bio marljiv, znatiželjan i da je volio učiti i čitati ne samo beletristiku već i dostupnija stručno-znanstvena djela. S nepunih 16 godina života teško je mogao naći bilo kakav posao. Znanje, koje je kasnije iskazivao, pa i poznavanje stranih jezika, svjedoče da je on još i kao dječak i mladić mnogo učio i naučio, i to najviše samostalno, bez ičije pomoći. Njegov prijatelj i politički istomišljenik Antun Krespi zapisao je da je Frano Supilo od stranih književnika najradije čitao djela Giustija, Goethea i Dostojevskog. Mnogo je čitao i razna djela političkog i historiografskog sadržaja. A što se tiče poznavanja stranih jezika, Krespi je o Supilu kazao: »U Dubrovniku je naučio: talijanski, njemački i francuski. Sve sam!« ¹³⁴ Talijanski je doduše učio kao nastavni predmet u osnovnoj i građanskoj školi, a u pomorskoj školi talijanski mu je bio i nastavni jezik. U pomorskoj školi je počeo učiti i engleski, koji je bio obavezan nastavni predmet. ¹³⁵ Može se pretpostaviti da je Supilo, nakon napuštanja pomorske škole, izgrađujući se samostalno, znatnu pažnju posvetio i učenju stranih jezika, što se u Dubrovniku, kao pomorskom gradu i kulturnom centru, oduvijek cijenilo.

Tokom 1886. Supilo je imao priliku vidjeti i pratiti daljnje razbuktavanje stranačke borbe u Dubrovniku. »Glas dubrovački« nije bio dugog vijeka. Prestao je izlaziti u 1886. godini. Krajem te godine održani su u Dubrovniku općinski izbori, u kojima su se na izbornom poprištu našli s jedne strane narodnjaci, a s druge strane — udruženi pristaše Srpske i Autonomaske stranke. Narodnjaci su još uvijek imali jače uporište među biračima. I pobijedili su. Za novog općinskog načelnika bio je izabran Vlaho De Giulli.

Nekad poslovni grad, s veoma razvijenim pomorstvom, lučkim životom, obrtima i trgovinom, Dubrovnik je u to vrijeme manje davao sliku takva grada, a više upravnog centra jednog potlačenog područja u sklopu pokrajinsko-dalmatinske i šire državne cjeline.

¹³² H. Hajdarhodžić, n. d., 76.

¹³³ B. Stulli, n. d., 27.

¹³⁴ Antun Krespi, Uspomene o Supilu, Spremnost br. 144, Zagreb 1944, 7.

¹³⁵ Quinto programma dell' i. r. scuola nautica di Ragusa pubblicato per l'anno scolastico 1885—86, Ragusa 1886, 27.

U njemu je bilo sjedište općine, kotarskog poglavarstva, kotarskog i okružnog suda, raznih poreznih i carinskih službi, žandarskih i policijskih snaga i vojnog garnizona.

Obrtom i trgovinom bavili su se mnogi građani Dubrovnika, ali njihova poslovnost mnogo je sputavana raznim nepovoljnim okolnostima kao što su bile: slaba kupovna moć stanovništva, loše cestovne veze s užim i širim područjem duž obale i u kopnom zaleđu, nepostojanje željezničkog spoja sa zaleđem, opadanje brodograđevne djelatnosti i propadanje plovidbe na jedra u dugoj plovidbi. Dubrovačko pomorsko društvo — društvo jedrenjaka — osnovano 1869. g., nakon postignutih uspjeha tokom osmog decenija, počelo je doživljavati gubitke, te je već 1881. pokrenuto pitanje njegove likvidacije, a 8 godina kasnije (1889), u kojem je vremenu rasprodano njegovo brodogradnje, bilo je konačno likvidirano.¹³⁶ Usporedo s propadanjem jedrenjaka nicali su u Dubrovniku i inicijative da se prijeđe na parobrodarstvo. Već je početkom 1880. nekoliko dubrovačkih trgovaca kupilo jedan parobrod u Engleskoj, kojem su dali ime »Dubrovnik« i iste godine osnovali novo brodarstvo: Dubrovačku parobrodarsku plovidbu.¹³⁷ Propadanje plovidbe na jedra, kako je poznato, teklo je mnogo brže od postupnog i mukotrpnog uzdizanja plovidbe na paru. Bilo je to očigledno i u tadašnjem Dubrovniku i u onovremenoj Dalmaciji uopće.

Domaći kapital bio je slab i međusobno dovoljno nepovezan. Državna potpora za uzdignuće ovdašnjeg pomorstva namjerno je uskraćivana. U dualističkoj Austro-Ugarskoj, u kojoj su glavnu riječ imali austrijski Nijemci i Mađari, vodilo se računa poglavito o interesima tih nacija — austro-njemačke i mađarske — i njihovih vladajućih klasa. To je bilo vidljivo i u austro-ugarskoj pomorskoj politici. Dok su austrijski Nijemci favorizirali tršćansku luku, Mađari su favorizirali riječku luku. U Trstu, odnosno u Rijeci, bila su sjedišta njihovih pomorskih uprava, sjedišta njihovih pomorskih društava i skoro isključiva pomorsko-investicijska usmjerenja njihova kapitala.¹³⁸ Glavno zanimanje pretežnog broja stanovništva zaostale i vlastitom siromaštvu prepuštene Dalmacije bilo je rad u poljoprivredi i uz poljoprivredu. Iako u Dalmaciji nije bilo povoljnih uvjeta za razvoj poljoprivrede, ona je ipak bila glavna grana gospodarske djelatnosti. Prema stanju iz 1880. godine 82,71% dalmatinskog stanovništva živjelo je od rada u po-

¹³⁶ Vinko Ivančević, Dubrovački jedrenjaci u XIX stoljeću, Dubrovačko pomorstvo. U spomen sto godina nautičke škole u Dubrovniku MDCCCLII — MCMLII, Dubrovnik 1952, 230.

¹³⁷ Frano Dabrović, Tragom jubileja dubrovačkog pomorstva, Dubrovačko pomorstvo... (136), 257.

¹³⁸ I. Perić, n. d. (5), 206 i 207.

ljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu.¹³⁹ To stanje ostalo je takvo i za dugo vremena kasnije. Takvo stanje bilo je i na području dubrovačkog kotara. Kao što su najplodnije ravnice u nekim drugim dijelovima Dalmacije — one na području Ravnih kotara, u Kninskom, Petrovu i Sinjskom polju, te uz donji tok Neretve — bile pretežno mrtvi kapitali zbog trajne močvarnosti ili povremenih poplava, takav pretežno mrtvi kapital, iz istog uzroka, bilo je i Konavosko polje, inače najplodnija i najveća ravnica u dubrovačkom kraju. Investicijska ulaganja iz siromašnih sredstava pokrajine i škrtih sredstava države u isušenje močvarnih i poplavama izloženih predjela bila su stalno i nedovoljna i spora.

Nepovoljna gospodarska situacija u cjelini, svemoć austrijske političke supremacije i nacionalno-političko obespravljivanje stvarali su u našim ljudima i u Dubrovniku i u dubrovačkom kraju, kao i u ostalim dijelovima Dalmacije, stalno nova nezadovoljstva i antiaustrijska raspoloženja. Među inicijativama koje su se odnosile na unapređivanje poljoprivrede kao glavne gospodarske grane u Dalmaciji, pokretanim u pojedinim općinskim vijećima i naročito u Dalmatinskom saboru, valja istaći nastojanje da se doprinese poljoprivrednom prosvjećivanju i otvaranju jedne stalne škole za izobrazbu stručnog poljoprivrednog kadra. To nastojanje dovelo je do ustanovljenja dvogodišnje poljodjelske škole u Gružu.¹⁴⁰

Izbor Gruža za tu školu — mjesta u južnoj Dalmaciji, kraj Dubrovnika, umjesto mjesta u srednjoj Dalmaciji koje bi bilo dostupnije ostalim dijelovima pokrajine — nije, kako se i predviđalo i pokazalo, bio najsretnije. Ali za otvor te škole u Gružu naročito su se zauzeli i Miho Klaić, saborski zastupnik, član Zemaljskog odbora i zastupnik u Carevinskom vijeću, i Pero Čingrija, saborski zastupnik i općinski prisjednik, i Frano Gondola, saborski zastupnik, zastupnik u Carevinskom vijeću i predsjednik dubrovačkog Poljodjelskog društva. I uspjeli su. Škola je započela radom 16. siječnja 1887. Među đacima prve generacije te škole bio je i Frano Supilo.

Supilo se nije odmah bio upisao ni uključio u Poljodjelsku školu u Gružu. Bio je upisan i uključen u pohađanje škole tek. 1. travnja 1887 — dakle, dva i pol mjeseca kasnije.¹⁴¹ Za njegov naknadni prijem u školu založili su se Pero Čingrija, Mato Pišta i Frano Gondola.¹⁴² Može se postaviti pitanje zbog čega se Frano

¹³⁹ Dinko Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, 14.

¹⁴⁰ Ivo Perić, Poljoprivredne, trgovačke i obrtničke škole u Dalmaciji krajem 19. i početkom 20. stoljeća, Zbornik za historiju školstva i prosvjete br. 9, Zagreb 1975, 118.

¹⁴¹ Stijepo Bulić, Sjećanja na Franu Supila kao učenika i prefekta bivše Poljoprivredne škole u Gružu, Novo doba br. 2, Split 1928, 2.

Supilo nije upisao u školu kad i ostali đaci prve generacije njezinih polaznika, već naknadno — dva i pol mjeseca kasnije. Da li zbog toga što ga ta škola nije dovoljno snažno privlačila, pa je oklijevao, ili zbog stipendije o čijoj dodjeli nije bilo na vrijeme odlučeno? Vjerojatno je to drugo utjecalo na to. Kao polaznik te škole Frano Supilo je bio stipendist općine Cavtat. Stipendija mu je iznosila 180 fiorina godišnje.¹⁴³ I većina ostalih đaka Poljodjelske škole u Gružu primala je stipendije. Od njih 15, koliko ih je bilo u I. razredu, 11 ih je primalo stipendije svojih općina, a samo 4 su bila bez stipendije.¹⁴⁴ Preporuke Čingrije, Pište i Gondole, koje su Supila predstavile upravi škole »kao vrlo darovita, ali siromašna«,¹⁴⁵ nisu — pogotovo sa stajališta Čingrije i Pište — bile slučajne. Drugovanje između Supila i Čingrijina sina koje ni nakon istrage protiv njih 1885. nije prestajalo, te povremeni daljnji susreti Supila s Perom Čingriiom u šetnji ili u Čingrijinoj kući, održavali su prijateljsku naklonost Pera Čingrije prema mladom Supilu. Supilo je znao i za političko-stranačke preokupacije Pera Čingrije pošto je Čingrija istupio iz Štionice i radio na osnivanju druge čitaonice kao novog sastajališta dubrovačkih Hrvata. Hrvatska politička misao zanosila je i mladog Supila. Zapazio je to i Mato Pišta. On je, iako narodnjak i kao takav Čingrijin stranačko-politički sledbenik, pratio sa simpatijom i političku aktivnost hrvatske omladine, koju je više privlačilo pravaštvo i pravaški radikalizam od narodnjačkih koncepcija i narodnjačke oportunističke taktike. Zalaganje Frana Gondole za navedeni naknadni prijem Frana Supila u školu nije imao i stranačku dimenziju. Gondola je to mogao učiniti kao predsjednik kuratorija, koji je — u ime dubrovačkog Poljodjelskog društva, dubrovačke općine i Zemaljskog odbora¹⁴⁶ — upravljao školom, i to najvjerojatnije na poticaj Pera Čingrije, člana tog kuratorija.

Stranačka atmosfera u Dubrovniku još se više zaoštravala. Pristaše Srpske stranke, u težnji da svojim utjecajem prodru što šire među pučke mase, pokrenuli su 1. ožujka 1887. novi list pod naslovom »Radnik«. Vlasnik, izdavač i odgovorni urednik tog lista bio je Domo Depolo, a glavni suradnik — Antonije Stražičić. Prema saopćenju Antonija Stražičića taj su list — u borbi protiv dubrovačkih narodnjaka — potpomagali i dubrovačke pristalice Autonomaške stranke.¹⁴⁷ U to vrijeme bilo je nastojanje i među dubro-

¹⁴² Isto, 2.

¹⁴³ Prvo godišnje izvješće o Poljodjelskom zavodu u Gružu za šk. g. 1887, Dubrovnik 1887, 37.

¹⁴⁴ Isto, 26.

¹⁴⁵ S. Bulić, n. d., 2.

¹⁴⁶ Prvo godišnje izvješće... (143), 25.

¹⁴⁷ HAD, Sp. Kotarskog poglavarstva. Fasc. »Spisi rješavani od Iva Vojnovića (privremeno posebna pozicija)«.

vačkim Hrvatima, pristašama Narodne stranke, da pokrenu svoj list¹⁴⁸ ali, do realizacije tog nastojanja nije došlo. I »Radnik« je bio kratkog vijeka. Prestao je izlaziti u toj istoj godini — nakon dvanaest izašlih brojeva. Pristaše Narodne stranke u Dubrovniku osnovali su tada svoju zasebnu čitaonicu, koju su nazvali: Dubrovačka narodna čitaonica. Ona je počela radom u lipnju 1887. godine.¹⁴⁹ Svojim djelovanjem — kako je kazao glavni inicijator njezina osnivanja, Pero Čingrija — »postala je kula koja je branila stranačko hrvatstvo«.¹⁵⁰ Ta stranačka protivljenja u gradu pratio je i Frano Supilo iako, kao đak, još nije mogao sudjelovati u javnom političkom životu.

Đaci Poljodjelske škole u Gružu bili su jednolično odjeveni — nosili su »prikladne i lijepe uniforme«.¹⁵¹ Supilo je među njima bio najbolji učenik. Voljeli su ga podjednako i školski drugovi i nastavnici »radi skladnosti, poslušnosti i intelekta«.¹⁵² Njegovo uzorno učenje dokazivalo je da su ga svi nastavni predmeti i praktični rad veoma zanimali.¹⁵³ Iamo je — prema sjećanju njegova nastavnika S. Bulića — naročito dobro razvijeno pamćenje. Kad bi Supilo — saopćava S. Bulić — pročitao jednu ili dvije stranice kakva štiva, mogao je to ponoviti »na izust, bez pogreške«. Iako je s interesom učio sve predmete, ipak je najviše volio kemiju i pčelarstvo, pogotovo pčelarstvo, te bi osobito »bio sretan« kad bi ga S. Bulić »odredio na rad u pčelinjak«.¹⁵⁴ Prvo školsko godište (I. razred) završio je s odličnim uspjehom — »prvi red s odlikom«,¹⁵⁵ a isto tako i drugo školsko godište (II. razred) završio je s odličnim uspjehom — »prvi red s odlikom«.¹⁵⁶ Svršena poljodjelska škola u Gružu¹⁵⁷ bila je i posljednja škola u uredovnom školskom obrazovanju Frana Supila.

¹⁴⁸ Radnik br. 6, Dubrovnik 1887, 1.

¹⁴⁹ Šime Peričić, Društva u Dubrovniku u drugoj polovici 19. i početkom 20. st., č. »Dubrovnik« br. 3/1968, 122.

¹⁵⁰ HAD, AČ — Memoari Pera Čingrije.

¹⁵¹ Đ. Supilo, n. d., 18.

¹⁵² S. Bulić, n. d., 2.

¹⁵³ U toj školi su se tada učili ovi predmeti: računica — mjerstvo — vježbe u čitanju i pisanju — kemija — osnove meteorologije — prirodopis — poznavanje i obrađivanje tla — biljarstvo — vrtlarstvo — voćarstvo — maslinarstvo — vinogradarstvo — poljodjelsko zanatstvo — stočarstvo — pčelarstvo — ribarstvo — svilarstvo — uzgoj pilića i kunića — strojarstvo — organizacija i uprava malog imanja — šumarstvo.

¹⁵⁴ S. Bulić, n. d., 2.

¹⁵⁵ Prvo godišnje izvješće... (143), 37.

¹⁵⁶ Godišnje izvješće o Poljodjelskom zavodu u Gružu za šk. g. 1888, Dubrovnik 1888, 41.

¹⁵⁷ U iznošenju biografskih podataka o mladom Supilu neki su autori sasvim proizvoljno iznosili pojedine podatke. Najdalje je u tome otišao autor jedne kratke Supilove biografije, u kojoj o Supilu kaže: »Rodio se u Dubrovniku. Svršio poljodjelske škole u Cavtatu« — Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925 — 1925, Zagreb 1925, 250.

3. Političko opredjeljenje

Svojim stasom i ozbiljnošću još u toku školovanja u Poljodjelskoj školi u Gružu mladi je Supilo izgledao stariji nego što je bio. Već poslije 17. godine života imao je svoju konačnu visinu — »nešto preko 190 centimetara«. ¹⁵⁸ Pa ipak, kao osamnaestogodišnji svršeni đak te škole — a prema navodu njegova nastavnika S. Bulića — »za poljoprivrednu službu bio je još premlad i neiskusn«. ¹⁵⁹ Budući da je Poljodjelskoj školi u Gružu — uz koju je postojao i internat — bio potreban jedan nadziratelj učenika (prefekt), nastavnici Stijepo Bulić i Dragutin Hreljanović, koji su Supila posebno i mnogo cijenili, predložili su kuratoriju škole da uzme u službu Frana Supila kao prefekta i poučavatelja »u nekim lakšim osnovnim predmetima«. Učinili su to ne samo zbog pokrića tog potrebnog radnog mjesta već i zbog samog Supila da »ne padne na leđa siromašnih roditelja, koji su ionako imali brige za ostalo troje nejake djece. ¹⁶⁰ Kuratorij je uvažio taj prijedlog i sredinom siječnja 1889. imenovao Frana Supila prefektom Poljodjelske škole u Gružu, ¹⁶¹ te je on odmah — pošto je tada i započinjala nova školska godina ¹⁶² — nastupio na tu dužnost.

Radeći kao prefekt »sa potpunom opskrbom i mršavom platom, koju je rdovito ustupao roditeljima« ¹⁶³ — Frano Supilo je savjesno shvaćao svoje zadatke i nastojao da opravda povjerenje, koje mu je ukazano. Tražeći i od đaka da savjesno izvršavaju svoje dužnosti, on je nailazio i na njihove pojedinačne otpore. Vidljivo je to i iz zapisnika nastavničke sjednice, održane 8. veljače 1889. u Poljodjelskoj školi u Gružu. Na toj sjednici se ponovno raspravljalo o izgredu pitomca Nika Metkovića, koji se protivio prefektu Franu Supilu i koji je zbog tog protivljenja bio kažnjen ukorom pred svim đacima s upozorenjem da će biti predloženo kuratoriju njegovo odstranjenje iz zavoda ako još jednom učini kakav prekršaj. Kad mu je Supilo saopćavao ukor i to upozorenje, pitomac Metković je grubo reagirao, nazvavši Supila »živinom od čovjeka«. Zbog toga su nastavnici uputili prijedlog kuratoriju škole da se tog učenika isključi iz škole. ¹⁶⁴

¹⁵⁸ Đ. Supilo, n. d., 18.

¹⁵⁹ S. Bulić, n. d., 2.

¹⁶⁰ Isto, 2.

¹⁶¹ Godišnje izvješće o Poljodjelskom zavodu u Gružu za šk. g. 1889, Dubrovnik 1889, 22.

¹⁶² Za razliku od ostalih općeobrazovnih i stručnih škola, koje su započinjale u rujnu ili listopadu i završavale u lipnju ili srpnju, ta je škola — zbog svojih specifičnosti — započinjala sredinom siječnja, a završavala sredinom prosinca.

¹⁶³ S. Bulić, n. d., 2.

¹⁶⁴ H. Hajdarhodžić, n. d., 76.

Pored nadzorno-odgojnih i nastavničko-obrazovnih poslova u internatu i školi, Supilo je nalazio vremena i za daljnje osobno usavršavanje, čitajući raznu literaturu i učeći strane jezike. Uz poznavanje talijanskog on je — kako veli S. Bulić — »lijepo razumijevao francuski, njemački, a cijenim i ruski«. ¹⁶⁵ Kao takav, radin i uporan, mogao je pozitivno djelovati na đake i vlastitim primjerom.

Krajem lipnja 1889. prefekt Frano Supilo je dobio »dopust od 33 dana« sa zadatkom »da proputuje Konavljje i ostalu okolicu dubrovačku«, te da u ulozi putujućeg učitelja »poduči vinogradare kako se imadu braniti od peronospore, koja je napala njihove vinograde«. ¹⁶⁶ Taj zadatak, iako nije bio ni malo lak, Supilo je prihvatio s radošću, i to ne toliko zbog želje za samoprovjerom vlastitog stručnog znanja i umijeća, koliko zbog želje da doživi kontakt sa selom i njegovim radnim, siromašnim i raznim nevoljama izloženim stanovnicima. Išao je pješice od sela do sela, »sav crn od sunca i znojan, sa prskalicom na leđima«, okupljajući vinogradare da im praktično pokaže kako treba praviti i prskati »modro-zelenkastu rastopinu po lišću njihovih loza«. ¹⁶⁷ Tom prigodom, neposredno i znatiželjno, upoznao se sa radnim seljačkim narodom u njegovim siromašnim kućama, na njegovim radnim zemljama, u konobama, stajama, oborima, uopće na svim mjestima njegova rada i življenja«. Nakon obavljenog zadatka — prema riječima njegova brata Điva — Frano se zadovoljno vratio u Dubrovnik, »bogat novim iskustvima, mnogim raznim poznanstvima i prijateljstvima, pun zanosa, misli i energije, a tjelesno zdrav i jak kao grom«. ¹⁶⁸ Početkom srpnja 1889, dok je Frano Supilo obilazio sela dubrovačke okolice, bili su u toku i saborski izbori.

Za vrijeme tih izbora nastupili su u Dubrovniku veoma organizirano i udruženo pripadnici Srpske i Autonomaske stranke. U kuriji gradova — za zastupnika grada Dubrovnika — Narodna je stranka kandidirala Pera Čingriju, a Srpska stranka (podržana i od autonomasha) — Frana Gondolu. Udruženi protivnici Narodne stranke u Dubrovniku vodili su snažnu agitaciju za izbor Gondole. Prema pisanju »Naroda« bilo je i potplaćivanja birača: jedna cijena da je bila za one koji će glasati za Gondolu, a druga za one kojiće apstinirati od glasanja. Za Gondolu su — kao »čambelana« (dvorskog komornika) — glasali i vojni činovnici, jer im je bilo rečeno da je on »vladin kandidat«. ¹⁶⁹ Gondola je dobio većinu glasova — 170, i tako bio izabran za zastupnika. Čingrija nije uspio — dobio je 28 glasova manje. ¹⁷⁰

¹⁶⁵ S. Bulić, n. d., 2.

¹⁶⁶ Godišnje izvješće... (161), 22.

¹⁶⁷ Đ. Supilo, n. d., 18.

¹⁶⁸ Isto, 18.

¹⁶⁹ Narod br. 51, Split 1889, 1.

¹⁷⁰ Srpski glas br. 26, Zadar 1889, 2.

U kuriji trgovačko-obrtničkih komora za zastupnika zajedničke trgovačko-obrtničke komore Dubrovnik i Kotor izabran je Antun Pugliesi. Njegov izbor naročito je radovao Srpsku stranku, što se vidjelo i iz pisanja njezina organa »Srpskog glasa«, koji je isticao da s Pugliesijem »prvi put stupa u sabor jedan član dubrovačke omladine, koja je već vratila Dubrovnik svom srpskom kolu«. ¹⁷¹ Ostali, tada izabrani saborski zastupnici iz dubrovačkog kraja (Marin Đorđić i Luko Zore u kuriji veleposeznika i Miho Klaić u kuriji vanjskih općina za Dubrovnik i Cavtat) pripadali su Narodnoj stranci. Budući da je Čingrija bio među prvacima Narodne stranke, tu je stranku posebno zabolio njegov izborni neuspjeh u Dubrovniku. Luko Zore se odmah htio odreći svog zastupničkog mandata kako bi se potom u njegovu izborništvu omogućio naknadni Čingrijin izbor, ali Čingrija to nije prihvatio. Prihvatio je, međutim, kandidaturu u izborništvu splitskih veleposeznika i tamo bio izabran za saborskog zastupnika.

Iako je Frano Gondola bio kandidat Srpske stranke, te su za njega — u sporazumu s tom strankom — dali svoje glasove i dubrovački autonomaši, on ipak nakon tih saborskih izbora nije htio ući u saborski klub Srpske stranke, »jer da je on — Dubrovčanin«, ¹⁷² dakle, po njegovu shvaćanju, ni Hrvat ni Srbin.

Pero Čingrija je nakon tih saborskih izbora (1889), premda je formalno za prethodnog trajanja svog saborskog zastupničkog mandata (1883—1889) ostao izvan saborskog kluba Narodne stranke, ušao u taj klub. Povratkom u svoj stari klub, on je, očito, pokazao svoju odlučnost da se s pozicija Narodne stranke otvoreno i energično protivi njoj protivnim strankama — Srpskoj i Autonomaškoj. Među stranačka situacija u Dubrovniku, manifestirana osobito za vrijeme tih saborskih izbora na to ga je naročito navela i poticala.

Saborski klub Narodne stranke — kao rukovodeći štab stranke — nije bio jedinstven. Radikalna struja u njemu, koja se do 1887. okupljala oko Pavlinovića — a od 1887. oko Biankinija — nije se uspijevala nametnuti oportunističkoj i unitarističkoj većini. Kad je u tom klubu 1883. bilo predloženo da se uputi saborska adresa caru, kojom bi se zahtijevalo sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, klupska je većina iz bojazni da vlada ne zatvori Sabor, odbila taj prijedlog. Kako u Dalmaciji još nije bilo Stranke prava, već samo pojedinačnih pristalica pravaštva — neki pravaši iz banske Hrvatske poticali su tu radikalnu struju u Narodnoj stranci na još angažiranije djelovanje, vjerujući da će doći i do njezina osamostaljenja. Kad je 1887. umro Mihovil Pavlinović, pravaška »Hrvatska« veličala je njegov rad i zasluge, i to u svakom

¹⁷¹ Isto, 2.

¹⁷² Aleksandar Mitrović, Dvadeset godina političke borbe na Primorju (1880—1900). Bilješke, uspomene i utisci, Kotor 1910, 104.

pogledu sa »naj« (»Dalmacija pokapa svoga najvećega Hrvata, najpopularnijega muža, najsajajnijega govornika, najpoznatijega pisca, najjustrajnijega i najvidnijega borioca za prava naroda«.¹⁷³ Nedugo potom, ona je hvalila Biankinijev rad i zasluge, ističući da je ono »nešto malo mrvicah«, koje su »Hrvati u Dalmaciji dobili«, izborio Juraj Biankini »svojim perom više nego li narodni zastupnici, pred kojima nije vlada nikada padala u zabrinutost«.¹⁷⁴ Biankinijeva grupa u saborskom klubu Narodne stranke pokrenula je pitanje odašiljanja saborske adrese i 1888.

Klaić je tada izjavio, ne želeći da se zbog adrese obustavlja rad Sabora, da će on izaći iz kluba ako većina prihvati tu inicijativu da se u Saboru izađe s prijedlogom adrese. U klubu je tom prigodom, u vezi s tim, bilo izvršeno i glasanje. Kako se natpolovična većina kluba (samo s jednim glasom više) izjasnila za unošenje prijedloga adrese u saborski dnevni red, Klaić je istupio iz kluba. Bojazan da taj istup ne dovede do konačnog rascjepa u klubu i razbijanja jedinstva stranke utjecala je da se od izglasanog zaključka odmah odustane kako bi se i Klaić odmah potom vratio u klub.

I 1889. istaknuta je inicijativa u saborskom klubu Narodne stranke da se u toku tadašnjeg saborskog zasjedanja izađe s prijedlogom adrese, ali klub nije podržao tu inicijativu. Jer, uoči tog zasjedanja Dalmatinskog sabora namjesnik Dragutin Blažeković dobio je ovlaštenje iz Beča »da zatvori Sabor ako se bude raspravljalo o sjedinjenju«.¹⁷⁵ U toku saborskog zasjedanja, održanog od 24. srpnja do 10. kolovoza 1889. saborski je klub Narodne stranke donio svoj novi program, koji je ujedno bio i program stranke u cjelini. Taj program je klubu i stranci, u sklopu njihova naziva, pridodao i pripadajuće hrvatsko ime, pa su se otada zvali: Narodni hrvatski klub i Narodna hrvatska stranka.¹⁷⁶ Klub i stranka su — prema tom programu — ostajali »nepomično na stožernom temelju državnog prava hrvatskoga i cjelokupnosti Hrvatske«. Oni će zatražiti sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom »u svaki zgodni čas«. Nadalje, u programu je istaknuto da pod za-

¹⁷³ Hrvatska br. 114, Zagreb 1887, 1.

¹⁷⁴ Hrvatska br. 200/1887, 1.

¹⁷⁵ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860 — 1914, Zagreb 1968, 166.

¹⁷⁶ Iako su u Narodnoj stranci još od izlaska Srba iz njezinih redova (1879) ostali samo Hrvati, ona je i dalje zadržala svoj dotadašnji naziv, jer su njezini najutjecajniji prvaci (osobito Klaić, Vranković, Čingrija i Bulat) smatrali da će se pod tim nazivom lakše uspostaviti ponovna politička sloga sa Srbima i postići njihov povratak u njezine redove. Tada, 1889, bilo je očito da se taj povratak ne može očekivati, da treba uvažiti stvarnost postojanja dviju stranaka: hrvatske i srpske, i dalje raditi na njihovu akciono-političkom zblizavanju u interesu dalmatinskih i Hrvata i Srba.

štitom »hrvatskog državnog prava Hrvati i Srbi u Dalmaciji uživaju ista prava u svakom pogledu« i da sačinjavaju »jedan narod«, te da osim tog naroda »ne priznaje se da ima drugog u Dalmaciji.¹⁷⁷

Program Narodne hrvatske stranke, odnosno njezina saborskog Narodnog hrvatskog kluba, nije mogao potpuno zadovoljiti radikalnu struju u stranci i klubu. Stranka i njezin saborski klub i dalje su zadržali oportunističku taktiku prema vladajućem režimu. Stoga je i pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom kao glavna točka političkog programa stranke, koja je stranku jedino mogla držati na okupu i činiti je jedinstvenom, odgađano za zgodnu priliku. Novi program stranke i kluba omogućivao je, prema tome, daljnje jačanje radikalne struje u njihovim redovima i sprečavao podmlađivanje stranke, jer je omladina — po prirodi svog dinamizma — bila za radikalne metode političke borbe.

Mladi Frano Supilo nije odobravao narodnjački oportunizam. Njegovo političko opredjeljenje odvijalo se u smjeru pripadnosti pravaštvu. Iskazao je on to u početnom vidu još kao đak završnog razreda građanske škole (1885). Šetajući u ono vrijeme, a i kasnije s Perom Čingrijom i Čingrijinim sinom »put sv. Jakoba i na Konalu«, Supilo se u razgovoru i protivio Peru Čingriji, ne slažući se s njegovim »nekim nazorima«.¹⁷⁸ Dakle, nije se slagao samo s nekim Čingrijinim pogledima! Bili su to ponajprije: narodnjački oportunizam (iako je Čingrija, doduše, za razliku od nekih drugih suboraca iz vrha stranke, bio za više naglašenu uvjetnu oportunističku taktiku) i narodnjački nacionalni unitarizam.

Od 1887, tj. otkad je započela radom Dubrovačka narodna čitaonica kao mjesto okupljanja dubrovačkih Hrvata, Supilo je sigurno želio da se nađe u tom krugu, ali mu to nije bilo moguće, jer je još bio đak. Nakon završetka Poljodjelske škole, kad je ušao u službu kao prefekt pri toj školi, on je — iako mu taj posao nije davao željenu neovisnost — navraćao u Dubrovačku narodnu čitaonicu kad god je za to imao priliku. Dolazio je tu u kontakt i s Perom Čingrijom, pogotovo u kasnijim godinama. Na navedenim šetnjama s Perom Čingrijom i u njihovim »razgovorima u Čitaonici«, ¹⁷⁹ mladi je Supilo temeljito upoznao Čingrijine političke poglede, njegov način političkog mišljenja i političkog djelovanja, njegova politička iskustva, razboritu staloženost i odmjerenost u izražavanju. Formirajući se tako uz Čingriju i učeći od nje, mladi

¹⁷⁷ V. Kisić, n. d., 107.

¹⁷⁸ Frano Supilo — Peru Čingriji, Rijeka 26. VIII 1907, Hamdija Hajdarhodžić, Rafo Arneri, Hrvoje Morović, Marija Nemeć, Korespondencija Frana Supila, Arhivski vjesnik, VI, Zagreb 1963. (dalje: KFS, Arh. vj.), 178.

¹⁷⁹ Isti — istome, Rijeka 5 XI 1910, KFS, Arh. vj., 207.

je Supilo mnogo toga upoznao i usvojio. Odajući kasnije priznanje Peru Čingriji zbog tog utjecaja, Supilo mu je saopćavao: »I došao sam do uvjerenja da moj politički učitelj, moj odgojitelj u mladosti, nije bio Ante Starčević (...), nego baš Vi, gosparu Pero«.¹⁸⁰ Iako se s Čingrijom nije »politički nekad slagao«, ipak mu je Supilo — znatno i pretjerujući — priznavao da je Čingrija bio njegov »pravi politički učitelj«.¹⁸¹ Mnogo je u tome istine, ali to nije i sva istina.

Supilo je na svoj način cijenio i Starčevića i Čingriju. Sama činjenica da je on bio pravaš a ne narodnjak govori da ga je pravaštvo više privlačilo i da je među pravašima više nalazio sebe. Opredivelivši se za pravaštvo, on je i te kako mislio i »svojom glavom«, jer za njega nije bilo ni u tim mladim danima »nepriko-snovenih autoriteta«.¹⁸² Od pravaštva je prihvatio »oslobodilačku hrvatsku ideju, borbu za ujedinjenje hrvatskog naroda i za ostvarenje pune državnosti hrvatske«,¹⁸³ a odbacio sve ostalo što nije bilo u skladu s realnom hrvatskom politikom i što je bilo štetno. Supilo nije mogao prihvatiti Starčevićev hrvatski ekskluzivizam, ni njegove stavove prema Strossmayeru i neodvišnjacima.¹⁸⁴ On je priznavao postojanje Srba svugdje gdje ih ima i kao Hrvat nazivao ih najbližom hrvatskom braćom. Zalagao se za suradnju svih političkih snaga u službi ostvarenja hrvatske političke misli, videći u borbi za to ostvarenje najbliži i neposredno najvažniji zajednički zadatak. Čingrijina blizina imala je u tom na Supila presudan utjecaj.

Razvijajući se u tom smjeru Supilo je kasnije, pogotovo u sušačko-riječkoj fazi svoga političkog djelovanja, imao u svemu potpuno iste političke stavove kao i Čingrija, te je, gledajući na njihove odnose tek iz tog i do tog doba, i mogao za Čingriju reći da mu je on bio »pravi politički učitelj«. Put do tog priznanja, koji je Čingriji sigurno godio, a s kojim se i Supilo ponosio, bio je poprilično dug, i to ne čak toliko vremenski (iako je od Supilovih prvih političkih koraka do tada bio i znatan vremenski razmak) koliko doživljajno — u političkim akcijama, u traženju najboljih putova, u svladavanju teškoća, u sazrijevanju i kompliciranju prilika, pred novim vidicima koji su se širili ili sužavali i daljnjim iskustvima, u kojima su se očitovala razočarenja i ohrabrenja.

Politička aktivnost Frana Supila, početno izražena još za njegovih đačkih dana (1885) i privremeno prekinuta u tim danima, nastavljena je odmah nakon tih dana — u godini 1889. — i otada

¹⁸⁰ KFS, Arh. vj., 178.

¹⁸¹ KFS, Arh. vj., 207.

¹⁸² Josip Horvat, *Frano Supilo*, Beograd 1961, 21.

¹⁸³ Nikša Stančić, *Supilo u Dubrovniku*, Kamov br. 8—9, Rijeka 1970, 5.

¹⁸⁴ Isto, 5.

se odvijala kontinuirano. Nije bilo lako Franu Supilu, prefektu gruške Poljodjelske škole, odlaziti u Dubrovačku narodnu čitaonicu, u kojoj su se okupljali i Gondolini politički protivnici. Jer, Gondola je i nadalje bio predsjednik kuratorija Poljodjelske škole u Gružu i te godine (1889) izabran za saborskog zastupnika kao kandidat Srpske stranke. On je poslije tih izbora napao Stijepa Bulića, nastavnika gruške Poljodjelske škole, zbog druženja s ljudima, za koje je znao da su njegovi (Gondolini) politički protivnici. Ze jednog od tih Bulićevih prijatelja, učitelja Antu Dujšina, tvrdio je da je »nepoštenjak i propalica«, i da zato Buliću zabranjuje da se druži s Dujšinom. Gondola je napadao i Bulića i zbog toga što je on navodno u izborima i agitirao protiv njega. Dokaz za to — bilo mu je Bulićevo druženje s Dujšinom i još s nekima. »Dujšin je Vaš prijatelj?« — pitao je Gondola Bulića. A kad mu je Bulić odgovorio potvrdno, Gondola je izjavio: »Eh, pa dobro, ako ste Vi njegov, a onda niste moj prijatelj«. ¹⁸⁵ Gondola je upozorio i prefekta Frana Supila da se ne druži s Dujšinom, te je istodobno i zaprijetio Supilu: »Pazite gosp. Supilo da ako Vas još jednom vidim vani ili u zavodu sa Dujšinom, namah ću Vas van zavoda izbaciti«. Kad mu je Supilo odgovorio da je dužan s Dujšinom razgovarati »jer mu je bio učiteljem«, na to je Gondola reagirao: »A što razgovarate sa Dujšinom? Valjda o zavodu je li?« Poslije tog dijaloga sa Supilom u školi Gondola se ispred škole hvalio svojim oštrim postupkom, govoreći: »Jesam li ga kako oprao?« ¹⁸⁶

Osjetljivi i ponosni Supilo nije mogao trpjeti ponavljanje takva gaženja. Vjeran svom političkom opredjeljenju, koje ga je sve više dovodilo u oprečnost s Franom Gondolom, Supilo je 29. travnja 1890. podnio molbu kuratoriju Poljodjelske škole u Gružu, kojom je tražio da bude razriješen dužnosti prefekta pri toj školi. Kao jedini razlog koji ga je potakao na to, naveo je narušeno zdravlje i istaknuo da je dalje zbog bolesti »nemoćan za svaki rad«. ¹⁸⁷ Iako je tada bio potpuno zdrav, činilo mu se da je ipak najprikladnije da svoj odstup iz dotadašnje službe tako objasni.

II. MEĐU POKRETAČIMA »CRVENE HRVATSKE«, NJEZIN UREDNIK I TVORAC NJEZINA POLITIČKOG SMJERA

1. *Neposredno prije i poslije dolaska dubrovačke općine u ruke srpsko-autonomaške koalicije*

Sredinom svibnja 1890 — prema izvještaju Dragutina Hreljanovića, privremenog upravitelja gruške Poljodjelske škole — Su-

¹⁸⁵ H. Hajdarhodžić, n. d., 77.

¹⁸⁶ Isto, 77.

¹⁸⁷ Isto, 78.

pilo je bio razriješen dužnosti prefekta pri toj školi.¹⁸⁸ To upražnjeno mjesto bilo je popunjeno već 26. istog mjeseca. Novi prefekt, Andro Beusan, ostao je na toj dužnosti veoma kratko. Koliko su i na njegov prekid radnog odnosa djelovali postojeći politički antagonizam u školi, a koliko ono što je naveo kao razlog svog odstupa — bolest oca koji da nije u stanju bez njegove (sinovljeve) pomoći »svoje posle obavljati«¹⁸⁹ — teško je utvrditi. Slično kao i u toj školi, tako su i u drugim tadašnjim dubrovačkim školama i ustanovama postojale među ljudima i razne političke orijentacije, zasnovane na njihovoj pripadnosti raznim političkim strankama.

Napustivši službu prefekta, formiran do tada u »nacionalnom pogledu kao Hrvat« i »u političkom pogledu kao pravaš«,¹⁹⁰ Supilo je želio da sve svoje snage posveti političkom djelovanju. Poput mladog umjetnika, koji noseći u sebi stvaralačke porive i upornost da se iskaže i dokaže na području svojih stvaralačkih preokupacija, i mladi je Supilo, noseći u sebi snažne poticaje i odluku za bavljenje politikom, nastojao da se stranački iskaže i dokaže na terenu svojih političkih preokupacija. Melko Čingrija, koji je dobro poznao Supilove političke preokupacije i sposobnosti potrebne za političko djelovanje, rekao je za mladog Supila da njegov životni poziv nisu bili »ni more ni ratarstvo«, već da ga je čekalo drugo, pravo »polje rada«, a »to je bila politika«.¹⁹¹

Onovremene političke prilike bile su vrlo složene i za nacionalno-politički rad još uvijek dosta teške. Austro-Ugarska je Monarhija u svojoj unutarnjoj politici i dalje provodila tlačenje potčinjenih naroda, a u svojoj vanjskoj politici, usklađenoj i s imperijalističkim težnjama svoje saveznice — Njemačke, zanosila se daljnjom ekspanzijom na Balkanu. Toj ekspanziji protivila su se i hrvatska i srpska, a i bugarska integracijsko-politička nastojanja. Te državno-političke misli i težnje: hrvatska, koja je tražila okupljanje oko Zagreba, srpska, koja je tražila okupljanje oko Beograda i bugarska, koja je tražila okupljanje oko Sofije,¹⁹² dolazile su i u međusobne sukobe. Sukobi između velikohrvatske i velikosrpske ideologije, koje su, imajući »integracione tendencije«, nastojale »sjediniti Južne Slavene, ali samo u okviru jednog na-

¹⁸⁸ HAD, Spisi Poljodjelske škole u Gružu za 1889. i 1890. g. Izvještaj od 7. VI 1890, upućen kuratoriju škole.

¹⁸⁹ Isto. Molba datirana 7. VIII 1890.

¹⁹⁰ Nikša Stančić, Frano Supilo kao pravaš, č. »Dubrovnik« br. 4/1970, 56.

¹⁹¹ Novo doba br. 2, Split 1928. (»Pepeo Frana Supila u Dubrovniku. Govor dr Melka Čingrije«), 3.

¹⁹² Dinko Politeo, Srbsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji, Split 1889, 130.

roda: hrvatskog ili srpskog«, pri čemu su »jednom od ta dva naroda nužno oduzimale njegovu individualnost«,¹⁹³ bili su naročito oštri. Oštrina tih sukoba na dalmatinskom prostoru najjače je došla do izražaja u Dubrovniku.

Godine 1890. živjelo je u dalmatinskim gradovima svega 13,88% stanovništva.¹⁹⁴ Dubrovnik je tada — zajedno s prigradskim naseljima — imao ukupno 8.294 stanovnika.¹⁹⁵ Od tog broja stanovnika bilo ih je, po vjeri, samo 515 pravoslavaca.¹⁹⁶ Među tim dubrovačkim pravoslavicima bilo je nekoliko veoma bogatih trgovaca. Oni su — ponajviše snagom i ugledom svoga bogatstva — imali i »značajnu ulogu u društvenom i političkom životu Dubrovnika i Dalmacije.¹⁹⁷ Kao pristaše Srpske stranke nisu se odviše isticali u stranačko-političkim manifestacijama. Bili su »oprezni i uzdržljivi«, a u kontaktima s Hrvatima — »prijazni i veoma su-sretljivi«. Svoje zadatke u stranci svodili su uglavnom na dužnosti »da glasuju i daju novčane priloge«. ¹⁹⁸ Glavnu snagu među pristašama Srpske stranke u Dubrovniku i u vodećem i u akcionom pogledu sačinjavali su i dalje Srbi-katolici. Njihov pokret, koji se »širio među inteligencijom i buržoazijom«, ¹⁹⁹ nastavljen osobito intenzivno nakon saborskih izbora 1889, bivao je sve intenzivniji što su se bližili općinski izbori. U suradnji s dubrovačkim autonomašima dubrovački pristaše Srpske stranke nastojali su pošto-poto istisnuti narodnjake iz općinske uprave i preuzeti tu upravu u svoje ruke. Nošeni tom težnjom oni nisu toliko izrazito nastupali kao strančari, pripadnici svojih političkih stranaka, koliko su se predstavljali kao Dubrovčani i zagovaratelji dubrovačkih interesa.

U borbi protiv dubrovačkih narodnjaka i dotadašnje narodnjačke općinske uprave udruženi pripadnici Srpske i Autonomaške stranke u Dubrovniku okrivljavali su narodnjake da se nisu dovoljno snažno zauzeli za izgradnju željezničkog spoja Dubrovnika sa zaleđem, da zbog toga »Dubrovnik nema željeznice do Mostara« i da su Dubrovčani uzalud dali 35—40.000 forinti za nacрте željezničke trase.²⁰⁰ Pitanje željezničkog spoja sa zaleđem bilo je za Dubrovnik pitanje od velike privredne važnosti. Iako narodnjačka

¹⁹³ M. Gross, n. d., 5.

¹⁹⁴ Rene Lovrenčić, Geneza politike »novog kursa«, Zagreb 1972, 106.

¹⁹⁵ *Dubrovnik. Kalendar za prostu g. 1898.*, Dubrovnik 1897, 64.

¹⁹⁶ Isto, 66.

¹⁹⁷ R. Petrović, n. d., 283.

¹⁹⁸ Antun Krespi, Uspomene na Supila, Spremnost br. 143, Zagreb 1944, 7.

¹⁹⁹ Mirjana Gross, Frano Supilo do početka prvog svjetskog rata, Dubrovački horizonti br. 5, Zagreb 1970, 3.

²⁰⁰ V. bilj. 147, isto. Prema dopisu Antuna Stražičića, urednika »Napretka« u Sarajevu, od 2. XI 1890, upućenom Kotarskom poglavarstvu u Dubrovniku u povodu tužbe općinskog načelnika Frana Gondole.

općinska uprava, uza sva nastojanja, započeta još 1879. za načelnikovanja Pera Čingrije²⁰¹ i nastavljena za načelnikovanja Rafa Pucića,²⁰² nije mogla bitnije pridonijeti rješenju tog pitanja, taj argumenat, kojim su se poslužili pripadnici srpsko-autonomaške koalicije, mogao je ipak djelovati na birače.

Da bi ta koalicija uspjela u svom naumu da potisne narodnjake iz općinske uprave morala je naći i pogodnu ličnost za općinskog načelnika preko koje bi birači imali povjerenje i u ostale njegove suradnike u novoj općinskoj upravi. Takvu je ličnost našla koalicija u osobi Frana Gondole. Iako je on isticao za sebe »da nije ni Hrvat, ni Srbin, ni Talijan«,²⁰³ ipak se priklanjao Srpskoj stranci, jer je uz tu — više nego uz Narodnu hrvatsku stranku — bio sigurniji da će mu pripasti kakav privlačan izbor, u što ga je uvjerio i ishod saborskih izbora 1889. Frano Gondola je bio posljednji potomak starog i uglednog dubrovačkog roda Gundulić. Uživao je povjerenje i režimskih organa, jer je bio »čambelan« (dvorski komornik). Gondolini su zagovaratelji, pripadnici srpsko-autonomaške koalicije, naročito — u predizbornoj agitaciji — isticali utjecaj koji Gondola ima kod vladajućeg vrha u Beču. Govorili su da Gondola, kao »čambelan«, kad se nađe u Beču, može ući i u dvorsku kuhinju »da vidi što Car ima za večeru.«²⁰⁴ Takav općinski načelnik je — uvjeravali su — bio u stanju da bude i najviše koristan svom gradu i općini.

Premda su narodnjaci, zbog oportunističkog držanja svojih zastupnika i u Dalmatinskom saboru i u Carevinskom vijeću, imali na svojoj strani naklonost i pokrajinske i središnje vlade, te su im vlade, kad su ocjenjivale da će ih moći dovesti u težak položaj i orijentirati ih što više na angažiranje u domaćim političkim sukobima, i uskraćivale tu naklonost. Bilo je to vidljivo i za saborskih izbora u Dubrovniku 1889, a isto tako i iz djelovanja dubrovačkog kotarskog poglavara Emila Ragazini uoči općinskih izbora 1890. Ocjenjujući da će srpsko-autonomaška koalicija imati sigurnu prevagu u izbornim rezultatima, dubrovački pripadnici Narodne hrvatske stranke i pravaši nisu htjeli ni sudjelovati u tim općinskim izborima, održanim 22, 23. i 24. svibnja 1890.

Pad dubrovačke narodnjačke općinske uprave izazvao je veliko iznenađenje u Dalmaciji. Jer, Dubrovnik je bio među prvim gradovima u Dalmaciji koji se i 1848. i 1860/61. godine izjasnio za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Bio je prvi veći dalmatinski grad u kojem su narodnjaci preuzeli općinsku upravu u svoje ruke (1869). Bio je grad koji je u Narodnoj stranci imao najviše njezinih političkih prvaka (Miho Klaić, Đuro Pulić, Niko

²⁰¹ HAD, Zapisnici sjednica Općinskog vijeća, I (1876—1886), 254.

²⁰² Isto, 582.

²⁰³ Narodni list (dalje: NL) br. 40, Zadar 1890, 1.

²⁰⁴ V. bilj. 98, isto.

Pucić, Rafo Pucić, Marin Đorđić, Pero Čingrija). Dolazak dubrovačke općinske uprave u ruke protivnika sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom nije odražavano — kako je isticao organ Narodne hrvatske stranke — prirodni kontinuitet političkih težnji tog grada.²⁰⁵ Dubrovački autonomasi, povezani s pristašama Srpske stranke, ponovno su politički oživjeli i postali politička snaga. Zbog toga se toj izbornoj pobjedi i radovao organ njihove Autonomaske stranke.²⁰⁶ Organ Srpske stranke je naglašavao da je Vukova misao »o srpstvu triju vjera« bila skoro zaboravljena, jer je nitko — do tog lista i do srpskog pokreta na primorju nije primjenjivao »na društvene i političke odnošaje«, te da su taj list i taj pokret, obnovivši i primjenivši tu misao, u dubrovačkim izborima »s njom pobjedili«.²⁰⁷ Padom dubrovačke narodnjačke općine grad Dubrovnik je »došao u opreku s okolicom«, jer su sve ostale općine u dubrovačkom kotaru »bile u hrvatskim rukama«.²⁰⁸

Nakon prelaska dubrovačke općinske uprave u ruke srpsko-autonomaske koalicije došlo je do većeg povezivanja između dubrovačkih narodnjaka i dubrovačkih pravaša. Među dubrovačkim narodnjacima isticali su se najviše svojim političkim ugledom Pero Čingrija, Rafo Pucić,²⁰⁹ Marin Đorđić i Vlaho De Giulli. Među pravašima u Dubrovniku najviše su bili poznati Roko Mišetić (koji je radio u dubrovačkoj bolnicikao liječnik i ravnatelj od 1887. g.)²¹⁰ i Frano Supilo. U narodnjačkim redovima isticalo se i nekoliko profesora među kojima najviše Marcel Kušar. Među narodnjacima i pravašima bio je i znatan broj politički aktivnih svećenika. Dok su mlađi svećenici bili pravaši, stariji svećenici su bili narodnjaci. Iako su već tada i stariji svećenici u biti politički mislili »isto kao i mlađi«, oni su se ipak — prema sjećanju jednog ondašnjeg mladog pravaša — radije držali uloge »mirovnog posrednika među starčevićancima i narodnjacima«.²¹¹ Ta sloga dubrovačkih narodnjaka i pravaša, za koju su se naročito zalagali i Pero Čingrija i Frano Supilo, bila je osnovni uvjet uspjeha njihove daljnje političke borbe.

²⁰⁵ NL br. 42/1890, 1.

²⁰⁶ Il Dalmata — Zara. 1890. — nro. 41 (1.) e nro. 42 (1.)

²⁰⁷ Srpski glas br. 20, Zadar 1890, 2.

²⁰⁸ Stijepo Obad, Politički rad Frana Supila u Dubrovniku, č. »Dubrovnik« br. 4/1970, 50.

²⁰⁹ Rafo Pucić je već tada bio poprilično bolestan, što mu je — uz tadašnje nezadovoljstvo s političkim prilikama i odnosima u Dubrovniku i inače — priječilo da dalje aktivnije sudjeluje u političkom životu. Umro je 5. studenog 1890.

²¹⁰ Mate Šimunković, Četiri istaknuta dubrovačka bolnička liječnika, č. »Dubrovnik« br. 3/1968, 131.

²¹¹ A. Krespi, n. d. (198), 7.

2. Pripreme za izdavanje političkog lista

Dubrovački pristaše Narodne stranke — kako smo već istakli — imali su namjeru još 1887. da i oni pokrenu svoj politički list. Do pokretanja lista tada nije došlo, ali je u toj godini započela radom njihova Dubrovačka narodna čitaonica, u kojoj su se otada, zajedno s narodnjacima, okupljali i prvi dubrovački pravaši.

Potreba jednog takvog lista nametala se osobito poslije saborskih izbora 1889. i pogotovo uoči općinskih izbora 1890. Prema sjećanju Melka Čingrije, Supilova prijatelja, jednog mu je dana saopćio Frano Supilo da bi želio izdavati politički list. »Nije to bilo lako« — naglasio je M. Čingrija — pogotovo za mladog Supila, koji je tada bio još »mladićak od osamnaest godina bez igdje išta«. ²¹² Govoreći o tome na osnovi sjećanja, Melko Čingrija je, očito, pogriješio spomenuvši tih Supilovih »osamnaest godina«. U tom istom sjećanju, ukazujući na svoj i Supilov antiaustrijski stav iz 1885, također je pogrešno naveo i svoju i Supilovu tadašnju dob. Kazao je za sebe da je tada »bio desetu navršio«, ²¹³ a za Supila — da mu tada »nije bilo no dvanaest godina«.

Supilo se nije kao 18-godišnjak mogao zanositi mišlju da pokrene politički list, jer je još u toj dobi bio đak. Ta mu se misao nametnula kasnije — u vremenu između saborskih izbora 1889. i općinskih izbora 1890. Vidljivo je to također iz navedenog sjećanja M. Čingrije, koji je rekao da je Supilo u tom svom naumu i uspio. ²¹⁴ A uspio je — kako ćemo dalje vidjeti — tek poslije tih općinskih izbora.

Je li dvadesetogodišnji Frano Supilo bio sposoban da uređuje jedan politički list? Na to pitanje on je svojim kasnijim uredničkim i novinarskim radom dao najpotpuniji odgovor. Njegova bistрина, upornost, dar zapažanja, obuzetost političkim pitanjima i moć rasuđivanja činili su ga veoma sposobnim i za novinarski posao, pogotovo i zato što se lako i dobro izražavao i perom. Još dok je bio đak iskazivao je i svoje književno-stvaralačke dispozicije. O tome je Melko Čingrija saopćio: »Na izgled mrk i zamišljen kao da vazda nešto snuje, a marljiv je i u radu ustrajan da mu zavidim. Voli da piše. Kažeš li mu, stanučće da piše roman«. ²¹⁵ Mnogo je čitao. Stečena i radno proširivana erudicija izoštravala mu je i »oko i jezik i pero«. ²¹⁶ Svoje književno-stvaralačke poticaje Supilo

²¹² V. bilj. 107, isto, 2.

²¹³ Melko Čingrija je rođen 1. IV 1873. Prema tome, 1. IV 1885, kad je bio izgnan iz gimnazije, imao je punih 12 godina. Frano Supilo je tada bio u 15 godini.

²¹⁴ V. bilj. 107, isto, 2.

²¹⁵ V. bilj. 98, isto.

²¹⁶ Ljubo Leontić, *Frano Supilo*, Dubrovački list br. 45, Dubrovnik 1927, 1.

ipak nije ostvario (izuzev jednog ozbiljnijeg pokušaja),²¹⁷ jer su politički rad i novinarstvo, kojima će se posvetiti, zahtijevali cijela čovjeka, sve njegove snage.

Još nakon saborskih izbora 1889, a pogotovo uoči i nakon dolaska dubrovačke općine u ruke predstavnika akciono-politički udružene srpske i talijanaške buržoazije (1890), u Dubrovačkoj narodnoj čitaonici — u kojoj su glavnu riječ imali predstavnici hrvatske buržoazije — nastajala je sve življa politička atmosfera, u kojoj su dogovarane političke protuakcije sa svrhom da u Dubrovniku i dubrovačkom kraju ojača hrvatska nacionalna svijest, da se učvrsti privrženost hrvatskoj političkoj misli i da općinsku upravu ponovno pridobiju zagovaratelji te političke misli. U sklopu dogovaranja tih protuakcija bio je i dogovor o pokretanju lokalnog političkog lista. Sigurno je da je i Supilova ostavka na dužnosti prefekta (krajem travnja) i napuštanje te dužnosti (sredinom svibnja 1890) u najužoj vezi s tim dogovorom da se pokrene takav list i da se njegovo uređivanje povjeri Supilu.²¹⁸

Može se postaviti pitanje: kako to da je upravo Frano Supilo, mlad i neiskusn za taj posao, bio najpogodnija osoba za urednika tog lista? Odgovor na to pitanje, kad se imaju u vidu tadašnji dubrovački narodnjaci i pravaši, nije teško dati. Ugledniji narodnjaci (npr. Čingrija, Đorđić ili De Giulli) bili su stariji ljudi, uvjereni da je unitarističko stajalište najbolje rješenje za hrvatsko-srpske odnose. Oni su — kao borci za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom — bili i uvjereni da je nužno suprotstavljanje hrvatske političke misli — srpskoj političkoj misli, ali su smatrali da to suprotstavljanje treba biti što umjerenije, prožeti nadom da će se razboritošću i usmjerenošću prije postići željena hrvatsko-srpska politička sloga, onakva kakva je bila u početku narodnog preporoda u Dalmaciji. Pored tih njihovih stavova, koji su bili bitno drukčiji od stavova pravaša, oni se sami nisu mogli posvetiti izdavanju i uređivanju političkog lista, jer je za to trebalo mnogo vremena i enregije. (Čingrija je bio i saborski zastupnik, a živio je od bavljenja odvjetništvom. Đorđić se bavio svojim vlastelinstvom, a De Giulli trgovinom). Među narodnjacima iz profesorskih redova jedino je za urednika lista mogao doći u obzir Marcel Kušar. Ali, njegova ovisnost o režimu kao državnog službenika, uz to i njegova okupiranost nastavnim obavezama u gimnaziji, činili su ga nepodobnim za urednički posao u jednom političkom listu. Među narodnjacima iz svećeničkih redova mogli su — za urednike tog

²¹⁷ Supilov prijatelj, Antun Krespi, iznio je u svojim sjećanjima (v. bilj. 134, isto, 7) da mu je Supilo — nakon početka izlaženja »Crvene Hrvatske« — dao na čitanje svoju novelu »Silvijo« od »kojih 30—40 stranica«. Nije nam u ovom času poznato je li Supilo tu svoju novelu negdje objavio, ni da li ju je ponudio kome za objavljivanje.

²¹⁸ S. Bulić, n. d., 2.

lista — doći u obzir Antun Liepopili i Mato Pišta. Ali, ni oni — ne samo zato što su imali svoje svećeničke obaveze već i zato što su bili svećenici — nisu bili podobni. Najuglednija ličnost među dubrovačkim pravašima, Roko Mišetić, bio je prezaposlen svojim liječničkim radom i poslovima ravnatelja u bolnici. Uz to, nije on imao ni smisla ni volje za novinarski rad. Među pravašima iz svećeničkih redova možda su se mogli i naći pojedinci koji su imali sposobnosti za uređivanje i izdavanje lista, ali ni oni — kao ni njihovi staleški kolege iz narodnjačkih redova, iz istih razloga — nisu bili podobni.

Među ostalim mladim pravašima najviše smisla, sposobnosti, volje i inicijativnosti za urednički rad imao je Frano Supilo. On se i najupornije zalagao za pokretanje lista. Kao agilni pravaš — s već istaknutim i radnim i intelektualnim karakteristikama — bio je veoma podoban za urednika tog lista — sa stajališta pravaša. Istodobno, kao liberalni pravaš, uz to suradnički blizak Čingrijinim narodnjacima, bio je podoban za urednika lista i sa stajališta narodnjakâ. Kao radnički sin, čije su djetinjstvo i dotadašnja mladost protekli u oskudici, s kvalifikacijom, stečenom dvogodišnjim poljodjelskim obrazovanjem, koja mu nigdje drugdje nije omogućivala veću zaradu, Supilo se zadovoljavao i sa skromnim sredstvima za život do kojih je mogao doći i kao izdavač i urednik lokalnog političkog lista. To je također bio jedan od odlučnih razloga, koji su ga učinili najpogodnijom osobom za urednika tog lista.

O pokretanju hrvatskog političkog lista u Dubrovniku informirao je Pero Čingrija i Miha Klaića, vođu Narodne hrvatske stranke u Dalmaciji, prigodom proslave otkrivanja Kačićeva spomenika u Makarskoj.²¹⁹ Ta proslava održana je 26. kolovoza 1890. Za nju su se pripremali i na nju su došli mnogi Hrvati ne samo iz Dalmacije već i iz banske Hrvatske i iz Bosne i Hercegovine. Takve proslave u ono doba i u onodobnim političkim prilikama imale su — uz kulturno — i naročito naglašeno političko značenje, pa su se zbog toga i dojmale kao u prvom redu političke proslave. Sudionici u toj proslavi iz banske Hrvatske putovali su iz Rijeke posebnim brodom.²²⁰ Posebnim brodovima stigli su sudionici proslave i iz raznih krajeva Dalmacije. I narodnjaci i pravaši su nastojali da ih se u Makarskoj nađe što više. Miho Klaić, vođa Narodne hrvatske stranke, smatrao je da je što masovniji narodnjački okup u Makarskoj »u interesu budućnosti stranke«.²²¹ Pojedine hrvatske stranačke novine poticale su ne samo odlazak u Makarsku već i

²¹⁹ M. Klaić — P. Čingriji, Zadar 7. I 1891, Nada Beritić, Iz Korespondencije Miha Klaića, Arhivski vjesnik, III, Zagreb 1960, 140.

²²⁰ Hrvatska br. 165/1890, 2.

²²¹ M. Klaić — P. Čingriji, Zadar 13. VIII 1890, N. Beritić, n. d., 140.

odašiljanje vijenaca i brzovanja.²²² Sudionici proslave iz dubrovačkog i korčulanskog kotara također su doputovali posebnim brodom. Bilo ih je sveukupno oko 150. Narodnjaci i pravaši zajedno.²²³ Među dubrovačkim pravašima bio je i Frano Supilo. Imao je on tada priliku da prvi put vidi istaknute banovinske pravaše: Frana Folnegovića, Augusta Harambašića i druge. Mnogi su se pravaši iz Banovine i Dalmacije tom prilikom upoznali i zbližili. Posjetili su zajedno i grob Ante Dejana,²²⁴ jednog od prvih dalmatinskih pravaša. Proslavi u Makarskoj glavni su ton dali pravaši, te se Kačićevo slavlje u stvari premetnulo »u slavlje Ante Starčevića«.²²⁵ Miho Klaić je u Makarskoj odlučno izrazio Peru Čingriji svoje protivljenje da se u Dubrovniku pokreće politički list.²²⁶ To je imalo utjecaja da se otada Pero Čingrija s više rezerviranosti držao prema akciji za pokretanje tog lista.

Dubrovački sudionici u Kačićevoj proslavi u Makarskoj, na kojoj je, uza sve stranačke razlike u stavovima i ponašanju, bila snažno prisutna hrvatska politička misao, vratili su se u Dubrovnik s prikopčanim hrvatskim trobojnicama na grudima.²²⁷ Neke pravaške pretjeranosti u Makarskoj znatno su i ozlojedile pojedine dubrovačke narodnjake. Naročito su ih ozlojedili nerazboriti pravaški poklici: »smrt Strosmayeru, a život Starčeviću«.²²⁸ Pod dojmom spoznaja o razvijenosti pravaštva i u Dalmaciji, koje se osobito iskazalo za Kačićeve proslave u Makarskoj, dubrovački su pravaši pojačali svoju političku aktivnost. I dubrovački narodnjaci su otada više djelovali »u čisto hrvatskom smislu«.²²⁹ Daljnja

akcija za pokretanje političkog lista u Dubrovniku bila je pretežno u rukama pravaša. Prema tome i list, na čijem su pokretanju radili, trebao je — u duhu njihovih zamisli — imati pretežno pravaški karakter.

Ujesen 1890. bio je osnovan i odbor za izdavanje tog lista. Sigurno je i u Dubrovačkoj narodnoj čitaonici, u širem krugu narodnjaka i pravaša, a pogotovo u tom odboru, bilo mnogo govora i o uvjetima za izdavanje lista, o njegovoj programskoj usmjerenosti i o njegovu imenu. Na osnovi tada tek objavljene historiografske radnje Vjekoslava Klaića,²³⁰ koji je, pozivajući se

²²² Obzor br. 189, Zagreb 1890, 1.

²²³ Katolička Dalmacija br. 54, Zadar 1890, 1.

²²⁴ Ante Dejan umro je 30. kolovoza 1884. u Makarskoj.

²²⁵ B. Poparić, n. d., 17.

²²⁶ V. bilj. 219, isto, 140.

²²⁷ NL br. 53/1890, 3.

²²⁸ Luko Zore — Franji Račkom, Dubrovnik 8. X 1891, Arhiv JAZU u Zagrebu XII-A, 856/37.

²²⁹ Pravo br. 2, Dubrovnik 1895, 1.

²³⁰ Pravo br. 4/1895, 1.

na ljetopis popa Dukljanina i pisanje cara Porfirogeneta, iznio u toj radnji svoje razmatranje o prostiranju Bijele Hrvatske (ili Donje Dalmacije) i Crvene Hrvatske (ili Gornje Dalmacije),²³¹ Marcel Kušar je predložio da se list nazove »Crvena Hrvatska«,²³² što je bilo i prihvaćeno.

Prihvatili su taj naziv uglavnom mlađi ljudi — pravaši — i to »iz uvjerenja da je Dubrovnik i okolica mu po povijesti, jeziku, vjeri, običajima hrvatski grad, i da je nužda povratiti mu onaj karakter, koji ga po svakom pravu ide, a koji srpstvo hoće da mu zaniječe«.²³³ Taj su naziv prihvatili i stariji ljudi — narodnjaci — a među njima i njihov prvak, Pero Čingrija, i to »iz osvjedočenja da treba stati na kraj srpskom svojatanju, ističući hrvatstvo, koje da ima ista prava da opstoji u Dubrovniku kako i srpstvo; iliti tačnije da ne bude u njemu ni jednoga ni drugoga kao takvoga«.²³⁴

Da bi list mogao izlaziti trebalo je izvršiti niz predradnji. Nužno je bilo u prvom redu osigurati potrebna financijska sredstva i to ne samo za tiskarske troškove već i za kauciju. Prema tadašnjim propisima, za tjedni list (kakav je trebala biti i »Crvena Hrvatska«) morala se položiti kaucija u iznosu od 1.000 fiorina.

U odboru za izdavanje »Crvene Hrvatske« zauzet je stav da se potrebna financijska sredstva namaknu ne u vidu dionica, već u vidu obveznica a. v.²³⁵ Odbor je 24. studenog 1890. izdao te obveznice, tiskane u tiskri Dragutina Pretnera u Dubrovniku, u kojoj se — kako je bilo ugovoreno — trebala tiskati i »Crvena Hrvatska«. Svaka je obveznica vrijedila »10 fiorina a. v.« i bila namijenjena — kako je stajalo u njezinu tekstu — »za jamčevinu i začetak političko-književnoga lista »Crvena Hrvatska«, koji će izlaziti u Dubrovniku«. Na svakoj takvoj kupljenoj obveznici stajali su — u ime Odbora za izdavanje »Crvene Hrvatske« — vlastoručni potpisi Vice Medinija i Frana Supila.²³⁶ Taj se Odbor »odmah razišao, jer ljudi niesu htjeli garantirati financijski dio lista i urednikovu plaću, nego su pustili sve na moj riziko« — saopćio je Frano Supilo.²³⁷ Tok daljnje pripreme početka izlaženja »Crvene Hrvatske«, i njezin kasniji život, bio je otada, dakle, isključivo u Supilovim rukama.

²³¹ Vjekoslav Klaić, *Ime Hrvat u historiji slavenskih naroda*, Vienac, Zagreb 1890, br. 28, 29, 30 i 33.

²³² »Dubrovnik« br. 24, Dubrovnik 1895, 1.

²³³ V. bilj. 230, isto, 1.

²³⁴ Isto, 1.

²³⁵ a. v. = a vista (tj. po viđenju) Tko je kupio dotičnu obveznicu, mogao ju je u svako doba naplatiti od njezina izdatelja.

²³⁶ HAD., AČ — Iz teksta te obveznice, koja se nalazi u Čingrijinoj ostavštini.

²³⁷ F. Supilo — P. Čingriji, Rijeka 12. X 1906, KFS, Arh. vj., 156.

3. Izdavač, urednik i tvorac političkog smjera »Crvene Hrvatske«

Kao izdavač »Crvene Hrvatske« Supilo je imao glavni zadatak da prikupi potrebna financijska sredstva. Nastojao je stoga da proda što više obveznica u Dubrovniku i u dubrovačkoj okolici. Putovao je zbog toga i u Split, u kojem se prvenstveno povezao s Antom Trumbićem.

Njih dvojica, Trumbić i Supilo, bili su glavni predstavnici liberalnog pravaštva u Dalmaciji.²³⁸ Evo kako je Trumbić — od kojeg je Supilo bio šest godina mlađi — opisao tadašnjeg Supila: »Kad mu je bilo 20 godina, došao je u Split da se dogovori glede osnivanja lista u Dubrovniku. Izgledao je kao vrlo razgojeno dijete. Lice puno miline. Odmah je osvojio simpatije (...). U spoljašnosti priprost, u općenju s ljudima bio je vrlo mekan, insinuantan, sladak. Bio je samouk i ta samostalnost davala mu je osobit karakter sačuvavši mu intaktan osjećaj prirodnosti, što mu je davalo osobit čar i osobitu snagu.«²³⁹ Radi prikupljanja financijskih sredstava izmjene misli i pridobivanja podrške Supilo je krajem 1890. bio u Zagrebu, gdje je kontaktirao s pojedinim »rodoljubim i vođama.«²⁴⁰

Obratio se Supilo i Strossmayeru, jer je pretpostavljao da će Strossmayer i njegovi suradnici u Đakovu biti kupci obveznica i time potpomagatelji pokretanja i izdavanja »Crvene Hrvatske«. U pozivnici za kupnju tih obveznica Supilo je saopćavao da se u Dubrovniku odlučilo pokrenuti »jedan političko-književni list, koji bi nosio naslov Crvena Hrvatska«. List bi zastupao političku hrvatsku misao proti srpskom ekskluzivizmu zagovarajući sjedinjenje hrvatskih zemalja na temelju narodnog i državnog hrvatskog prava.«²⁴¹

Strossmayer je, na poleđini te pozivnice, napisao da tu inicijativu »vruće preporučuje«, što je bilo dovoljno da time i svoje suradnike potakne na kupnju obveznica. On je sâm kupio 10, a njegovi suradnici (12 kanonika) — 13 obveznica,²⁴² što su potvrdili i svojim potpisima, i to saopćili Supilu preko biskupskog ordinarijata u Dubrovniku. U tom saopćenju bila je i napomena da će se novac u iznosu od 230 fiorina »odmah položiti netom bude sigurno da će list početi izlaziti i to ne u pravcu Starčevićeva cinizma, nego u pravcu čisto hrvatskom.«²⁴³ Ta napomena potakla je

²³⁸ M. Gross, n. d. (41), 290.

²³⁹ Jutarnji list br. 3.479, Zagreb 1921. (»Frano Supilo. Predavanje Dra Ante Trumbića«), 2.

²⁴⁰ F. Supilo — J. J. Strossmayeru, Dubrovnik 5. I 1891, Rade Petrović, Supilo u Dubrovniku, č. »Dubrovnik« br. 3—4/1963, 31.

²⁴¹ R. Petrović, n. d. (240), 30.

²⁴² Isto, 30.

²⁴³ Isto, 31.

Supila — »kao upravitelja budućeg časopisa« — da napiše Strossmayeru opširnije pismo,²⁴⁴ u kojem je kazao da će »Crvena Hrvatska« »početi sigurno izlaziti«, i to »oko sv. Vlaha, dakle prvih dana februara« i otada dalje »svake subote«. Kad se to ne bi desilo, Dubrovčani bi — s obzirom na dotadašnje pripreme — »jedan liepi, ‚fiasco‘ napravili«. U odnosu na pravac lista, Supilo je — ne samo u ime svoje kao izdavač i upravitelj (urednik) već, kako je istakao »u ime svih dubrovačkih Hrvata« — odgovorio da se list »neće držati Starčevićeva cinizma i da će raditi u pravcu čisto hrvatskom«. U njemu se neće pisati kako pišu »Hrvatska« i »Katolička Dalmacija«, jer da bi inače s načinom pisanja tih listova bilo »veće štete nego koristi«. Čudilo ga je zašto je »Obzor«, najavljujući izlazak ovog dubrovačkog lista, pisao da će ovaj list »zastupati načela stranke prava«. Supilo je svuda uvjeravao pravaše da dubrovački Hrvati ne bi trebali »voditi starčevićanizam ili zvati se starčevićanci«, jer bi mogli »time škoditi mnogo samoj stvari«.

U tom istom pismu Supilo je objašnjavao Strossmayeru: »Mi ćemo uzdržavati čista hrvatska načela i buditi hrvatsku svijest, a program lista to je program svakog otadžbenika Hrvata: samostalnost i ujedinjenje nas svih pod jedan krov na temelju državnog i narodnog prava. Sam Starčević sa kojim sam toliko o tom razgovaro toplo nam je preporučio da budemo što veće oprezni u djelovanju i pisanju! I to je istina jer bi nam odmah zabranili u Bosnu i Hercegovinu koje zemlje su nam u ovom poslu dosle najbolja pomoć bile tako da rečem desna ruka. Mi možemo raditi za hrvatstvo, to nam je paragrafima dopušteno, a što će poslje biti i kako će biti zato smo mi južni a i svi Hrvati odviše maleni da bi mogli odlučiti«.

Dubrovački će Hrvati »raditi u smislu čisto hrvatskom« i ustrajati da ostanu »posvema neodvisni od svakih domaćih upliva i kojegod stranke«. Njima je glavno — isticao je Supilo — da se »narod osvijesti, te da bar pametni ljudi znadu kome pripadaju« i da tako uspiju »okrenuti Dubrovnik od jaza kojemu se nagnuo«. Oni mogu biti radikalni u načelima, ali »u načinu i formi pisanja« moraju biti umjereni. Supilo je usput izrazio i svoje uvjerenje da će se hrvatske opozicijske snage »s vremenoin sporazumiti«. Jer: »Opće zlo će ih nagnati«. Pripadnike svih hrvatskih stranaka vodi jedna misao: da koriste domovini, ali stranačka taktika im je različita i u tome se »malo razilaze«. Supilova obrazloženja bila su razborita i prihvatljiva, te su Strossmayer i njegovi suradnici iz Đakova odmah zatim i poslali novac.

Skori izlazak »Crvene Hrvatske« u Dubrovniku najavile su pojedine novine već u drugoj polovici prosinca 1890. i u prvoj

²⁴⁴ Isto, 31 i 32.

polovici siječnja 1891. »Hrvatska« je naglašavala da je i skrajnje vrijeme da se u Dubrovniku »otvoreno i odlučno (...) počne raditi za potisnutu hrvatsku državnu misao i ime hrvatsko«. Obavještavajući o pokretanju »Crvene Hrvatske«, isticala je da će se taj list »boriti za sjedinjenje domovine hrvatske«, te da će braniti i širiti »hrvatsko ime i hrvatskusviest po južnoj Dalmaciji«. ²⁴⁵ »Narodni list« je, polazeći od toga da se »mnogi rodoljubi« žele preplatiti na »Crvenu Hrvatsku«, informirao da »pisma i predplate« prima Frano Supilo u Dubrovniku, a ne uredništvo koje da »još nije sastavljeno«. ²⁴⁶ »Srpski glas« je pisao da nekolicina Hrvata u Dubrovniku pokreće list, sličan splitskom »Narodu«, koji će se — na temelju Dukljaninova ljetopisa — zvati »Crvena Hrvatska«, te da su u tu svrhu zatražili pomoć na raznim stranama. »A zašto? Da brane i da spase *hrvatski* Dubrovnik i *staru* općinu«. ²⁴⁷ Prvi broj »Crvene Hrvatske«, umjesto 3. veljače, kako je bilo najavljeno, izašao je, zbog »male zaprieke«, ²⁴⁸ četiri dana kasnije — 7. veljače 1891.

Frano Supilo, označen kao *izdavatelj* i *upravitelj* »Crvene Hrvatske«, bio je i tvorac njezina političkog smjera, izraženog u njezinu »Programu«, koji je on napisao. ²⁴⁹ U tom »Programu« on je obrazlagao, ²⁵⁰ da u cijelom svijetu »vlada jedan zakon«, a to je: »borba za opstanak«. Posljednji »politički događaji, svakome poznati u Dubrovniku, u pokrajini i izvan nje« ²⁵¹ — prisilili su dubrovačke zagovaratelje hrvatske političke misli »na borbu za opstanak«. Jer: »Hrvatsko pleme ima, kako svako drugo slavljansko pleme na slavjanskom jugu, pravo na opstanak, na razvitak, na ujedinjenje svoje domovine«. U toj težnji Hrvate bi trebao svatko podupirati. Međutim, Srbi, koji bi ih »kao suplemenjaci imali najviše pomoći, na žalost tako rade« kao da su im »najveći dušmani«. Da to ilustrira, naveo je: »Braća Srbi i u Banovini i u Dalmaciji, i u Bosni i Hercegovini, gone svoju politiku ekskluzivizma, druže se svuda gdje mogu s tuđinom na zator imena, razvoja i državnog ujedinjenja Hrvatske«. Supilo je isticao »da je hrvatski narod malen narod, i da kao takvom bila bi mu bratska pomoć Srba od potrebe da se što bolje učvrsti u svojoj kući«. Hrvatskom narodu, kojem se bratski ne pomaže, već — s obzirom na »nebratstvu otimačinu« ²⁵² i izdajstvo« ²⁵³ — odnemaže, preostalo je »da se

²⁴⁵ Hrvatska br. 296/1890, 2.

²⁴⁶ NL br. 1/1891, 3.

²⁴⁷ Srpski glas br. 49/1890, 3.

²⁴⁸ Hrvatska br. 24/1891, 3.

²⁴⁹ V. bilj. 134, isto, 7.

²⁵⁰ CH br. 1/1891, 1 i 2.

²⁵¹ Misli na ishod saborskih (1889) i općinskih izbora (1890) u Dubrovniku.

²⁵² Odnosi se na nacionalno svojatanje.

stegne u se, da prikupi sve svoje sile, i da, osovivši se na vlastite noge pokaže svome neprijatelju, bio ko bio, da kako je u prošlosti mogao biti svoj na svome, tako će moći i danas».

Obraćajući se Dubrovniku, gradu u kojem počinje izlaziti »Crvena Hrvatska«, koja će »težnjom i osjećajem« biti »čisto hrvatska« i koju je stvorila »prijeka nužda«, Supilo je uvjeravao da hrvatsko ime, kojim se ponosi taj list, ne smije biti zazorno tom gradu, jer je hrvatsko ime »slavno ime, hrvatska misao rodoljubna misao«, dostojni da ih taj grad osjeća svojim. Za »hrvatsku misao« Dubrovnik se borio otkad je »stupio na poprište narodne borbe«, i to »sve do najnovijeg doba« kad mu se »šaka ljudi« nametnu svojim stavovima, koji su išli za tim da se odbaci »sve što je hrvatsko« i koji su prikazivali Hrvate »najcrnijim bojama«. Ti su stavovi zaveli Dubrovnik »u srpsko-talijansko kolo«, određivši mu time — s političkog stajališta — »nedičnu (...) ulogu među slavenskim gradovima«.

Hrvatsku političku misao — nastavio je Supilo — zagovarali su u Dubrovniku »dični i značajni ljudi«, čiju je smrt Dubrovnik »nedavno oplakivao«.²⁵⁴ Supilo je zatim obrazlagao Dubrovniku: »Što te može nagnuti da se otimlješ hrvatskome imenu? Jezik kojim govoriš jest onaj isti koji se govori u bijelom Zagrebu; pismo koje pišeš jest ono isto kojim Hrvat piše; vjera, koju vjeruješ, jest ona ista koju Hrvat spovijeda. Običaji, navade, čustva vežu te s Hrvatskom više neg s ijednim slavjanskim plemenom na slavjanskom jugu«. Nosioci srpske političke misli — veli Supilo Dubrovniku — »otudiše te od Hrvatske« a ne približiše te Srbiji; staviše te u opreku sa svom hrvatskom tvojom okolicom; omraziše te kod onoga koji bi te htio i koji bi te mogao pomoći, a okrstiše te imenom onoga, koji niti te hoće, niti ti može pomoći i kad bi htio«. Zastava, koja je u najnovije vrijeme razvita u Dubrovniku — »niti je srpska niti je hrvatska«. Grad se našao pod pritiskom one iste more koja ga je gušila prije nego se »pod dičnim Pucićima od sna prenuo«. »Bez hrvatske trobojnice« Dubrovnik je — zaključivao je Supilo — »ostao na cjedilu«.

Dok se mladi Supilo ne udaljava od tadašnje političke stvarnosti, dok sagledava tu stvarnost i dok nadahnuto zagovara realni smisao hrvatske političke misli, njegova su obrazloženja zrela i uvjerljiva i kao takva mogla su djelovati mobilizacijski. Međutim, kad se mladi Supilo, pišući program »Crvene Hrvatske«, trenutačno udalji od političke realnosti i prepusti utjecajima povijesne romantike i pravaškog velikohrvatstva, njegovo izlaganje osjetno

²⁵³ Misli na autonomaštvo Srpske stranke i pogotovo na suradnju te stranke sa Autonomoškom (talijanaškom) strankom.

²⁵⁴ Odnosi se prvenstveno na braću Pucić: Meda, koji je umro 30. VI 1882. i Nika (Velikog), koji je umro 13. IV 1883, te na njihova rođaka Rafa Pucića (v. bilj. 209).

gubi na snazi i djeluje disonantno. Takvo trenutačno udaljavanje i prepuštanje u »Programu« osobito je vidljivo kad Supilo kaže da će »Crvena Hrvatska« imati glavnu zadaću: »zagovarati hrvatsku državnu misao, braniti ime i svetinje hrvatske u svim onim krajevima, gdje se njekoč pod vlastitim kraljem sterala Crvena Hrvatska, to biva u svim ovim južnim hrvatskim stranama, Hercegovini s Primorjem, Dubrovniku i Boki Kotorskoj«. Vraćajući se u realniji tok razmišljanja, on se iz pravaškog integracionog okvira (u kojem je — kao zadatak i »Crvene Hrvatske« — zagovarao težnju za ujedinjenje »svih Hrvata« i »svih hrvatskih zemalja na temelju narodnoga i državnog hrvatskog prava«) prebacivao u narodjački integracioni okvir (sa stajališta kojeg je isticao »u prvom redu« nastojanje za sjedinjenjem »Dalmacije sa materom zemljom Hrvatskom«).

Iako je u dalmatinskom talijanaštvu nalazio svoj oslonac i talijanski iredentizam, Supilo je smatrao prešnijim i važnijim zadatkom »Crvene Hrvatske« da se bori proti »srpskome ekskluzivizmu« nego »proti talijanskom iredentizmu«. Stav »Crvene Hrvatske« prema Srbima u Hrvatskoj Supilo je ovako objasnio: »U toj borbi »Crvena Hrvatska« stoji čvrsto na načelu da Srbi, je li im do sloge, imaju, pokle su u manjini, braniti i zagovarati hrvatsko državno pravo, kao nješto svoga, biva kao baštinu svoga brata. Oni treba da pripoznadu da su hrvatski državljani u hrvatskoj državnj zajednici. Ništa se drugo ne ište od njih«. Pobjijajući »srpski ekskluzivizam«, i »uopće u svome radu« — naglašavao je Supilo — »Crvena Hrvatska« će biti »skladna, jer kad bi bila neskladna, skladni Dubrovnik, u kome izlazi, mogao bi joj s razlogom što zamjerit«. Ona je daleko od toga da bi bilo kakvim nepravednim izazovima probudila »i tako dubok jaz što postoji među braćom«. Njoj je samo do toga »da brani svoje i ponuka Srbe da poštuju Hrvata onako kako on zaslužuje, jer je uvjerena da sloge i ljubavi nema bez zamjenite časti i poštovanja bratskih prava i svetinja«. Hrvati u tom smjeru trebaju djelovati svojim primjerom.

Na kraju programa »Crvene Hrvatske« Supilo je posebno naglasio da ona »jest i ostaće list nezavisan«, jer »dobro shvaća dužnosti što je vežu napram narodu čije interese zastupa i napram zamisli, koju je pregnula da zagovara«. On je želio da »Crvena Hrvatska« ne bude samo lokalni list, tj. takav list koji će se baviti pitanjima i problemima užeg područja na kojem izlazi, već da bude i list, koji će obavještavati svoje čitaoce o težnjama hrvatskog naroda, o težnjama »cijelog slavljanskog svijeta« i »o raznim svjetskim događajima«.

Umjesto riječi *težnja* Supilo radije upotrebljava riječ *borba*. Jer, težnje i hrvatskog i ostalih slavenskih naroda, pogotovo onih koji su se, kao što je i hrvatski narod, nalazili pod tuđinskom vlašću, mogle su se ostvariti jedino borbom (borbom i u obliku

političkog djelovanja) i zato je riječ *borba* — prema Supilovim viđenjima društveno-političkih kretanja — bila adekvatniji i puniji izraz.

Već iz programa »Crvene Hrvatske« bilo je potpuno vidljivo da je Supilo svoje političko djelovanje i djelovanje tog lista shvaćao i usmjeravao »odmah na početku kao dio borbe hrvatskog naroda za opstanak, razvoj i ujedinjenje«. Iz njegovih akciono-političkih preokupacija snažno je izbijala »briga za spašavanje, očuvanje i afirmaciju hrvatske nacionalne individualnosti«. ²⁵⁶ Program »Crvene Hrvatske« nije bio izraz samo Supilovih razmišljanja i stavova. Ali, sigurno je — što je on kasnije i svojim djelovanjem dokazao — da su njegove misli i njegovi stavovi najpotpunije našli svoj izraz u tom programu.

Izlazak »Crvene Hrvatske« imao je znatnog odjeka u ondašnjem novinstvu i drugim periodičkim publikacijama. »Hrvatska« je, zaželimši tom novom listu »najbolji uspjeh«, i predočivši njegov sadržaj, za koji je istakla da je »jedar i bistar, kako treba«, donijela i ulomke iz njegova programa. ²⁵⁷ »Narodni list« je pozdravio »Crvenu Hrvatsku« kao pobornika hrvatske političke misli. Priказao je i njezine programatske zadatke, navodeći da će se ona zauzimati da povrati Dubrovnik njegovu ranijem političkom opredjeljenju kako bi taj grad nastavio »za čas prekinutu nit« koja ga duhovno i politički povezuje »sa ostalim Hrvatima«. ²⁵⁸ »Katolička Dalmacija« je također preporučila »Crvenu Hrvatsku«. ²⁵⁹ Učinio je to i »Vienac« s nadom i uvjerenjem da će »Crvena Hrvatska« i među čitaocima u banskoj Hrvatskoj »mnogo odziva naći«. ²⁶⁰ »Srpski glas« je prokomentirao pojavu »Crvene Hrvatske« sa svog stranačkog stajališta, ocjenjujući da joj je »sadržaj crn i zelen«. ²⁶¹ Među stranački odnosi u Dubrovniku bili su u to vrijeme najzaoštreniji. Ta zaoštrenost je — kako smo predočili — i uvjetovala pojavu »Crvene Hrvatske«. U političkim krugovima i izvan Dubrovnika vladao je živ interes kako će se ti odnosi dalje razvijati. Jer, Dubrovnik nije bio običan općinski i kotarski centar. Imao je on i važnu ulogu u kulturnom i političkom životu i šire narodne zajednice.

Mladi Supilo kao urednik »Crvene Hrvatske« — »dotad najmlađi urednik jednog političkog lista u Hrvatskoj« ²⁶² — shvatio

²⁵⁵ Dragovan Šepić, Političke koncepcije Frana Supila, u: Frano Supilo, Politički spisi. Priredio dr Dragovan Šepić, Zagreb 1970, 9.

²⁵⁶ Mirjana Gross, O političkom liku Frana Supila, č. »Dubrovnik« br. 4/1970, 20.

²⁵⁷ Hrvatska br. 32/1891, 3.

²⁵⁸ NL br. 12/1891, 1.

²⁵⁹ Katolička Dalmacija br. 9/1891, 4.

²⁶⁰ Vienac br. 7/1891, 111.

²⁶¹ Srpski glas br. 5/1891, 3.

²⁶² Josip Horvat, Povijest novinstva u Hrvatskoj 1771—1939, Zagreb 1962, 288.

je svoj novinarski i urednički posao s potpunom ozbiljnošću i odgovornošću. Predan tom poslu do izgaranja, on se cjelovito iskazivao i kao političar. Sve svoje misaone i radne sposobnosti bio je stavio u službu svog političkog djelovanja. Nije se slijepo priklanjao nikome i ničemu. Glavni su mu kriteriji bili: vlastito osvjedočenje i samostalno rasuđivanje. Supilovo političko djelovanje preko »Crvene Hrvatske«, za koje je kazano da od »Gajevih vremena nije pojedinac putem novina toliko utjecao na razvitak narodni«,²⁶³ predmet je našeg daljnjeg izlaganja, u kojem želimo predstaviti njegove najvažnije političke stavove i njegovu političku aktivnost, kroz koju su ti stavovi i došli do svog izražaja.

Supilo je rijetko kada potpisivao svoje članke.²⁶⁴ Potpisivao se jedino u slučajevima kad je bilo skrajnje nužno da istakne svoje autorstvo. On je inače redovito svojim perom ispunjavao veći dio prostora u »Crvenoj Hrvatskoj«. Svi veći članci, osobito uvodnici, ako nije bilo navedeno tko ih je napisao, sigurno pripadaju Supilu. Utvrdili smo to na osnovi prethodnog upoznavanja Supilovih potpisanih članaka i tekstova Supilovih objavljenih pisama iz tog vremena, nastojeći pri tom što temeljitije upoznati osobitosti jezika i stila. Supilovi se članci odlikuju i odgovarajućom formom, u kojoj se naročito i redovito ističu primjerena metodičnost i ekspresivnost. Bio je on novinar s izrazitim novinarskim talentom, prepoznatljivim i kroz viši nivo na kojem je raspravljao o raznim političkim pitanjima. Njegova odmjerena kritičnost nije ostajala samo u okviru ukazivanja, već je istodobno nudila i rješenja, koja su joj davala naročito uvjerljiv i opravdajući smisao.

Nedvojbeno je da je Frano Supilo sasvim svjesno izbjegavao potpisivanje svojih članaka. Djelujući u nevelikoj sredini, bez inače nekog iole značajnijeg zaleđa koje bi mu moglo osigurati osobnu utjecajnost, uz to mlad, Supilo je smatrao da će uspješnije nametnuti svoje ideje i stavove ako ih plasira kao ideje i stavove lista koji uređuje. A to je upravo bilo bitno i najvažnije: da djeluje ono što se u listu iznosi i zagovara! Kroz to i takvo djelovanje mogao se jedino i izgrađivati ugled lista, a preko tog ugleda — posredno — i ugled njegova urednika. Supilo je to dobro znao. Znao je da njegova anonimnost ne može ostati anonimnost, da će takvom anonimnošću ipak stići do prepoznatljivosti i uvaženja. Bio je potpuno u pravu. Ugled političara, koji je stjecao na posredan način — ugledom »Crvene Hrvatske« — bio je čvršći, djelotvorniji i trajniji.

²⁶³ Isto, 288.

²⁶⁴ Obično, kad je to činio, potpisivao se samo sa: S. Za vrijeme njegova uređivanja »Crvene Hrvatske« (1891—1899) tek se nekoliko puta potpisao punim imenom i prezimenom.

III. SUPILOVI POLITIČKI STAVOVI I NJEGOVO POLITIČKO DJELOVANJE U DUHU TIH STAVOVA

1. *Za akciono-političko jedinstvo pravaša i narodnjakâ u Dubrovniku*

Politički zadaci, koje su sebi postavili pripadnici hrvatske buržoazije u Dubrovniku, očitovani i pokretanjem »Crvene Hrvatske«, zahtijevali su, da bi bili uspješno izvršeni, jedinstvo svih dubrovačkih Hrvata — i pravaša i narodnjakâ. Dubrovački pravaši, koji su se okupljali oko Roka Mišetića i Frana Supila, djelovali su kao politička grupa slično kao što su djelovali i pravaši u Splitu (oko Ante Trumbića) i u Zadru (oko Iva Prodana). U Dalmaciji — u vrijeme pokretanja »Crvene Hrvatske« — još nije bilo organizirane Stranke prava. Dubrovački narodnjaci djelovali su u redovima Narodne hrvatske stranke. Njihovi najistaknutiji predvodnici bili su Pero Čingrija i Vlaho De Giulli. Supilo, kao pravaš, nije ni u pogledu međustranačke suradnje slijedio stav negacije, koji su zauzimali banovinski pravaši. Smatrao je nužnim da pristaje hrvatskih stranaka i međustranački surađuju i da u svojim političkim akcijama budu što jedinstveniji. To je posebno zagovarao u Dubrovniku, gdje se stalno zauzimao za akciono-političko jedinstvo pravaša i narodnjakâ.

Među dubrovačkim pravašima Roko Mišetić je — već time što je bio liječnik i ravnatelj bolnice — imao najveći ugled. Njegova financijska pomoć, kojom je redovito potpomagao akcije pravaša u Dubrovniku, bila je za njih veoma značajna. Budući da je on bio »previše individualan« teško se uklapao »u stranački život«. ²⁶⁵ Uz to je, po svojoj prirodi, bio i veoma eksplozivan, te su njegovi suradnici, u kontaktima s njim, morali biti veoma taktični i strpljivi. Frano Supilo i Antun Krespi, koji je bio jedan od bliskijih Supilovih suradnika u izdavanju i uređivanju »Crvene Hrvatske«, često su kontaktirali s Rokom Mišetićem. Krespi je zapisao da je u Dubrovniku jedino on mogao najuspješnije surađivati s Mišetićem, i po potrebi »opirati se njegovu mišljenju«. ²⁶⁶ Evo kako je Krespi, posjećujući — zajedno sa Supilom — Roka Mišetića, opisao jedan od takvih posjeta: »Uloge su bile podijeljene: Frano je imao šutjeti, a ja govoriti. Dragi Roko, stvar je taka i taka! Niesam to dobro ni izrekao, a već počеше padati bombe: šaka po stolu, krika, bogovi, svetci, vragovi i... sve to u simpatičnom bračkom dialektu, ²⁶⁷ pomiešanom s venecijanskim. Jer kad bi dobro Roko pao u afekt zaboravio bi sasvim štokavštinu«. Supilo i Krespi, koji su Mišetića »u dušu znali«, a zainteresirani za uspjeh onoga za što

²⁶⁵ M. Šimunković, n. d., 131.

²⁶⁶ A. Krespi, n. d. (198), 7.

²⁶⁷ Roko Mišetić je rođen na Braču (u selu Spliska).

su se zalagali, »puštali (su) preko sebe sve te (Mišetićeve) munje i gromove«. Mišetić bi u takvim momentima nazivao Supila i Krespija i raznim pogrđnim izrazima. Za Supila bi kazao da je »muto« i »facia frolla«,²⁶⁸ a za Krespija da je »imbecille« i »stupido filosofo«. ²⁶⁹ Opisujući dalje završni dio takvog susreta s Mišetićem, Krespi je kazao: »Kad bi napokon izsuo čitavu vreću, sjeo bi i zapalio cigaretu. I tad bi počeli ja i Frano: liepo, tiho, mirno, stvarno«. Mišetić bi, potom, pristao na njihove prijedloge »bez opiranja«, te »ustao, otvorio vrata od sobe i viknuo gospođi: Katty, e adesso portine tre caffè!«²⁷⁰

Za razliku od Mišetića, koji je po temperamentu bio kolerik i u političkom smislu »fanatičan Hrvat«²⁷¹ — narodnjački vođa Pero Čingrija, iskazivao se drukčije: suzdržanije i umjerenije. »Nije bio zagrižljiv strančar; stranačke interese gledao je s visoka. S pravašima postupao je susretljivo, uvijek gotov na razložito kompromisno popuštanje«. ²⁷² Supilovo i Krespijevo posredovanje između pravaša i narodnjaka, i između njihovih prvaka, Mišetića i Čingrije, bilo je potrebno. Jer, da nije bilo tog posredovanja — saopćio je Krespi — moglo se samo pretpostaviti »kakav bi se pakao mogao izleći« kad bi se nepripremljeno Mišetić i Čingrija neposredno »sastali za zelenim stolom«. ²⁷³

Utjecaj vodeće ličnosti među onovremenim stranačkim pristašama imao je najdjelotvornije značenje. Ti su pristaše vjerovali svom stranačkom prvaku i oni su ga slijedili. Iako su, za razliku od dalmatinskih pravaša koji još nisu imali svoje organizirane stranke, dalmatinski narodnjaci imali svoju stranku, njihova Narodna hrvatska stranka nije bila tako uređena da bi svojom organizacijom odgovorila potrebama političke aktivnosti na terenu. U Dubrovniku npr. nije bilo ni mjesnog, ni općinskog, ni kotarskog narodnjačkog rukovodećeg odbora. Znalo se da je tu Pero Čingrija, narodnjački prvak, jedan od stupova stranke. I on je bio taj, kojem su pristaše politike Narodne hrvatske stranke vjerovali i kojeg su slijedile. Krespi je o Čingriji zapisao: »Što bi on rekao, to je bilo sveto«. ²⁷⁴ Za općinskih izbora npr. on bi prvi sastavio prijedlog vijećnikâ općinskog vijeća, pa i prijedlog prisjednikâ općinske uprave. Isto tako i za saborskih izbora on bi prvi istakao prijedlog zastupničkih kandidata. Izborni narodnjački odbori, osnovani uoči dotičnih izbora, prihvaćali su njegove prijedloge »unisono, bez rasprave«. ²⁷⁵ Narodna hrvatska stranka imala je tako

²⁶⁸ Muto = mutavac. Faccia frolla = mlohavo lice.

²⁶⁹ Imbecille = slaboumnik. Stupido filosofo = budalasti mudrijaš.

²⁷⁰ U prijevodu: Katty, donesi sada tri kave!

²⁷¹ V. bilj. 266, isto, 7.

²⁷² Isto, 7.

²⁷³ Isto, 7.

²⁷⁴ Antun Krespi, Uspomene o Supilu, Spremnost br. 148/1944, 7.

²⁷⁵ Isto, 7.

svoje prvake i u ostalim kotarskim centrima Dalmacije. Ti su prvaci — obično općinski načelnici ili pak zastupnici u Dalmatinskom saboru — bili glavni oslonci stranke. Takvu političku ulogu, kakvu je imao Čingrija u Dubrovniku, imali su Rafo Arneri u Korčuli, Petar Tripalo u Sinju, Gajo Bulat u Splitu, Ante Šupuk u Šibeniku.

Čingrijina prijateljska naklonost prema Supilu i Supilovo poštovanje koje je iskazivao prema Čingriji bili su također motivi koji su omogućivali potrebnu suradnju dubrovačkih pravaša i narodnjaka. Potičući tu suradnju i pokazujući njezin smisao, Supilo je, uza sve moguće zamjerke političkom djelovanju narodnjačkih prvaka, isticao i njihove zasluge. Vidljivo je to i iz Supilova kontaktiranja s čitaocima »Crvene Hrvatske« kroz njezinu rubriku »Otvoreni dopisi«. Kad je jedan čitalac, zanesen pravaškim radikalizmom predložio Supilu da što oštrije napada narodnjačke prvake, Supilo mu je odgovorio: »ne smijete zaboraviti da su Klaići, Bulati, Šupuki, Čingrije i drugi bili na borbi i budili naš narod još onda kad smo se obojica učili ići«. ²⁷⁶ Bila je to Supilova poruka i svim ostalim istomišljenicima tog čitaoca iz pravaških redova.

Među mladim ljudima koji su pomagali Supilu u izdavanju »Crvene Hrvatske« nalazio se ispočetka i Melko Čingrija, sin Pera Čingrije, tada još đak završnog, VIII. razreda gimnazije. ²⁷⁷ Poznajući i ostale Melkove vršnjake iz gimnazije, pogotvo one koji su, kao što je i Melko, zagovarali hrvatsku političku misao, Supilo je, u povodu njihove mature, zapisao da Dubrovnik iz te generacije maturanata »šalje liepu kitu mladih Hrvata na visoke škole«, zaželjivši da budu »na čast i diku narodu svome!«. ²⁷⁸ Melko Čingrija je, po svom stranačkom opredjeljenju, pripadao narodnjacima, ali kao mlad čovjek bio je veoma blizak i pravašima, što se očitovalo i kroz njegovo prijateljavanje sa Supilom.

Kontakti između dubrovačkih pravaša i narodnjaka i dalje su se odvijali, naročito u Dubrovačkoj narodnoj čitaonici. Ta je čitaonica zapremala cijelu dvokatnu zgradu na veoma istaknutom mjestu starog dijela grada. ²⁷⁹ U njoj se nalazilo više prostorija, potrebnih za društveni život. U prizemlju je bila podvornikova soba, u kojoj je on mlio i kuhao kavu za članove Čitaonice. Pored te sobe nalazila se još jedna soba, u kojoj su članovi uprave držali svoje sjednice ili u kojoj su se odvijali odvojeni politički razgovori

²⁷⁶ CH br. 2/1891, 4.

²⁷⁷ V. bilj. 98, isto.

²⁷⁸ CH br. 27/1891, 4.

²⁷⁹ To je ona ugaona zgrada između Place i Poljane Paskoja Miličevića, u kojoj se danas nalaze dubrovačko Turističko društvo i Turistički informativni centar.

i dogovori. Tu sobu su zvali »magazin«.²⁸⁰ Antun Krespi je zapisao da je taj »magazin« postao slavno »ime u analima Dubrovnika za posljednjih decenija 19. stoljeća«, jer je bio mjesto zanimljivih »diskorasa«. U »magazinu« su se pogotovo rado okupljali najistaknutiji članovi čitaonice: Pero Čingrija, Vlaho Bogdan, Grgur Rajčević, Mato Pišta, Salamun Mandolfo, Vicko Milić, Ernesto Katić, Vlaho De Giulli, Riko Saraka, Lujo Klaić, Mato Katičić, Klime Ghetaldi, Marcel Kušar, Marko Topić, Mato Milas, Božo Mičić i drugi.²⁸¹ Na prvom katu čitaonice nalazili su se garderoba, jedno oveće predsoblje sa stolom, stolicama i divanom, te glavna velika dvorana s dugim zelenim stolom, okruženim sjedalnicama, na kojem su se nalazili najnoviji brojevi mnogih novina ne samo na hrvatskom već i novina na talijanskom, njemačkom i francuskom jeziku. U toj dvorani držane su i skupštine, kao i povremene zabave. Na drugom katu nalazile su se prostorije za biljar i za kartanje.²⁸² Navraćajući u Čitaonicu i razgovarajući u njoj s pojedinih pravašima i narodnjacima, Supilo je i kroz te razgovore saznavao za razna zbivanja u gradu, u općini i u pokrajini, a upoznao je i reagiranja i stavove svojih sugovornika, što je bilo važno i za izgradnju njegova mišljenja i njegovih stajališta. On je uvijek nastojao da bude vez između pravaša i narodnjaka u Dubrovniku, uvjeren da je samo njihovom političkom slogom moguće ostvariti političke zadatke koje zagovara »Crvena Hrvatska« i zbog kojih je ona pokrenuta.

Briga oko izdavanja i uređivanja »Crvene Hrvatske« zahtijevala je od Supila velike napore. Uz te napore no je, nošen željom i potrebom da što više zna, uporno učio. Učio je ne samo iz knjiga već i iz časopisa i novina. Svaki mu je tekst nudio nove spoznaje, obogaćivao njegovu kulturu i zato je upravo zanesenjački mnogo čitao. Za sve to što je radio i htio postići radom nije bilo dovoljno vremena. A još je manje imao vremena za provod i razonodu. O tome svjedoči i Antun Krespi, koji, govoreći o Supilu, kaže: »Nikad u kafani, nikad u krčmi. Ni pušač, ni kartaš, ni ženskar, ni vinopija. Niti pušku na rame, niti ometac u ruke. Sve je slobodno vrijeme sprovodio u čitanju i učenju«.²⁸³ Mladi je Supilo dobro znao da je

²⁸⁰ Frano Supilo je sudjelovao u mnogim razgovorima i dogovorima između pravaša i narodnjaka u tom »magazinu«. Ti su mu razgovori i dogovori ostali u trajnom sjećanju, što se vidi i iz njegovih pisama koje je kasnije, kad je djelovao u Rijeci, pisao Peru Čingriji: »Volio bi se sad nač u magazinu, nego u Elizeju, jer tu će se stvar pretresti i komentat s onog našeg specijalnog dubrovačkog gledišta« (1905). — »Pisao bi Vam na dugo i dugo, ali nemam vremena. Valjalo bi doć u magazin!« (1907). — »Pozdravite (...) i druge prijatelje u Čitaonici« (1910). — KFS, Arh. vj., 122, 169 i 207.

²⁸¹ Antun Krespi, Uspomene o Supilu. Mentalitet i društveni okviri naših mladenačkih dana, Spremnost br. 145/1944, 7.

²⁸² Isto, 7.

²⁸³ V. bilj. 134, 7.

on jedini graditelj vlastitog ugleda. Znao je da je njegov ugled i kao političara dobrim dijelom uvjetovan i njegovim ugledom kao čovjeka. Zbog toga je mnogo učio. Učio je mnogo ne da bude sveznalica, već da bude kulturni čovjek. Dobro je znao i to da se istinska kultura čovjeka očituje i kroz kulturu njegova ponašanja. Supilo se uvijek lijepo ponašao prema drugima. Jer, poštujući ličnosti drugih ljudi, on je pribavljao njihovo poštovanje prema sebi. Kad bi se Supilo u prolazu nekom pridružio bio bi uvijek »na lievoj strani«. Radije je slušao nego govorio. »Trebalo je klišeima vaditi mu rieči iz usta« — saopćio je Krespi, koji je o toj Supilovoj suzdržljivosti naveo i ovo: »Sutnja, to bijaše Franovo oruđe i Franovo oružje. A ipak nisam nikad u svom životu vidio čovjeka, koji bi govornije šutio«. ²⁸⁴ Kad bi Supilo govorio, govorio je tiho i odmjereno — »glasom i gestikulacijom škrt, načinom ljubezan, nastupom čedan, izgledom sviečan, pozom nenametljiv«. ²⁸⁵ Takvo uljudno ponašanje i uvjerljiva zrelost njegovih stavova stvarali su mu uvažanje i u redovima dubrovačkih pravaša i u redovima dubrovačkih narodnjaka, među kojima je stoga on najviše i mogao biti uspješan povezujući čimbenik.

Zalažući se za akciono-političko jedinstvo pravaša i narodnjaka u Dubrovniku, Supilo je djelovao i svojim neposrednim kontaktima (u Čitaonici, na ulici i drugdje) i naročito svojim perom — preko »Crvene Hrvatske«. Budući da su se i pravaši i narodnjaci borili za hrvatsku političku misao, Supilo ih je, gledajući ih na zajedničkoj borbenoj liniji, i nazivao »Hrvatskom strankom u Dubrovniku«. ²⁸⁶ Postavljajući pitanje: što je potrebno toj stranci, on je i odgovorio: »to je rad, to je postojanost, to je jednoдушnost koji u mišljenju toli u djelovanju«. ²⁸⁷

Ta složenost dubrovačkih pravaša i narodnjaka bila je pred ispitom već u ožujku 1891. prigodom izbora za Carevinsko vijeće. Supilo je uoči tih izbora isticao da u tom »izbornom kreševu« hrvatski birači trebaju dokazati tko su i kojeg su naroda sinovi, te da »svi složno« pobijede »protivničke sile«. ²⁸⁸ Zastupnički kandidat bio je narodnjak Lovro Borčić, Splitsanin, predložen u kuriji gradova za izborništvo koje su zajedno sačinjavali Split, Makarska, Dubrovnik, Herceg Novi, Perast i Kotor. U dubrovačkom izbornom odboru, koji se zalagao za Borčićev izbor, nalazili su se i narodnjaci (među kojima i njihov prvak Pero Čingrija) i pravaši (među kojima i njihov prvak Roko Mišetić). ²⁸⁹ Iz Dalmacije se inače biralo ukupno 9 zastupnika u Carevinsko vijeće. U tadašnjim izbori-

²⁸⁴ Isto, 7.

²⁸⁵ Antun Krespi, Tašti i mondeni, Spremnost br. 146/1944, 3.

²⁸⁶ CH br. 3/1891, 1—2.

²⁸⁷ CH br. 5/1891, 2.

²⁸⁸ Isto, 2.

²⁸⁹ Isto, 3.

ma (1891) izabrano je 7 Hrvata (Borčić, Bulat, Dapar, Klaić, Masovčić, Perić i Šupuk), 1 Srbin (Kvekić) i 1 talijanaš (Bonda). Među 7 izabраних Hrvata bio je, dakle, i Lovro Borčić. Njegova kandidatura jedino u Dubrovniku nije dobila većinu glasova. Tu mu je kao zastupnički kandidat Srpske i Autonomaske stranke bio suprotstavljen Marin Bonda. Bonda je u Dubrovniku dobio 232, a Borčić 129 glasova.²⁹⁰

Supilo je pisao u »Crvenoj Hrvatskoj« da su Bondini zagovaratelji »sva sredstva upotrebili da sgrnu što veći broj glasova, te su bolesne ljude dizali, starce upravo nosili na glasovanje i tako postigli u gradu numeričku većinu«.²⁹¹ Primjenjivali su i korupciju. O toj korupciji, koju je Supilo najoštrije osuđivao, pisao je i Folnegoviću, saopćavajući mu da su se glasovi kupovali »po 5,10 — 50 fiorina svaki!«.²⁹² U tom istom pismu Supilo je obavještavao Folnegovića da su dubrovački pravaši podržavali kandidaturu narodnjaka Borčića. Obavještavajući Folnegovića o tome, Supilo ga je ujedno i zamolio da »Hrvatska« ne bi napadala dubrovačke pravaše zbog te podrške. Jer — isticao je — iako su narodnjaci protivni pravaškom programu, ipak su Hrvati.

O tome je Supilo — prema saopćenju u navedenom pismu, pisanom Folnegoviću, pisao i svojim prijateljima u Split: Ivanu Buliću i Anti Trumbiću. Naglasio je dalje da dubrovački pravaši ne odobravaju Prodanovo grđenje narodnjakâ. Dok Bonda donosi »hiljade i hiljade iz Beča« da bi zaveo birače »u srpsko i autonomaske kolo«, Prodan ne bi smio — upozoravao je Supilo — »grditi naše narodnjake«.²⁹³ U članku objavljenom u »Crvenoj Hrvatskoj« u povodu tih izbora za zastupnike u Carevinskom vijeću Supilo je isticao da Hrvati međusobno mogu pokazivati razlike u načelima i političkoj taktici, ali kad se nađu »na bojnopolju pred općim neprijateljem«, trebaju biti kao »jedan čovjek, Hrvat«, da ih zbližava »jedna ideja, hrvatska«, koja mora biti iznad svih njihovih »nesporazumljenja« i da se u takvim situacijama bore »jedan za sve, svi za jednoga«.²⁹⁴ Iako Borčić u Dubrovniku nije dobio većinu glasova, Supilo je dokazivao da su ti izbori (1891) ipak posvjedočili »napredak hrvatske misli i hrvatske svijesti u Dubrovniku«. Učinio je to ovim primjerom: Godine 1885, također prigodom izbora za Carevinsko vijeće, kad su dubrovački Hrvati i Srbi udruženo glasali za tadašnjeg svog zajedničkog zastupničkog kandidata Vlaha Matijevića — njihov kandidat dobio je ukupno 106 glasova. Šest godina kasnije — 1891 — kad su dubrovački Hrvati sami glasali, njihov zastupnički kandidat dobio je 129 glasova.²⁹⁵ Zbog toga

²⁹⁰ CH br. 7/1891, 1.

²⁹¹ Isto, 4.

²⁹² F. Supilo — Franu Folnegoviću, Dubrovnik 11. III 1891, KFS, Arh. vj., 29.

²⁹³ Isto, 30.

²⁹⁴ V. bilj. 290, isto, 1.

²⁹⁵ Isto, 1.

su dubrovački Hrvati, pravaši i narodnjaci, polazeći i od činjenice da je Borčić, glasovima birača u drugim gradovima, ipak bio izabran, proslavili pobjedonosni ishod tih izbora. U javim manifestacijama svog veselja oni su klicali: »Živila Hrvatska! Živila njezina prava! Živio Borčić! Živio Starčević, prvak Stranke prava!«

Navodeći te poklike manifestanata, Supilo je upozorio da će se »čitatelji čuditi kako se sve to slaže« i objasnio da su to bili »časovi narodnog oduševljenja«, trenuci kad se ne poznaju »razlike između Hrvata i Hrvata«, kad njihovi »domaći jadi i nevolje« padaju pred »zanosom opće slave« i kad im je pred očima bilo »samo jedno, a to je Hrvatska«. ²⁹⁶ Očito, Supilo se radovao ne samo Borčićevoj pobjedi i njezinu političkom značenju već isto toliko i akciono-političkoj slozi dubrovačkih Hrvata, pravaša i narodnjaka.

Poslije izbora za Carevinsko vijeće (1891) Supilo je podsjećao i na preminulog Rafa Pucića, zastupnika u prethodnom sastavu tog vijeća, jednog od najistaknutijih dubrovačkih narodnjaka. Istakao je da su dubrovački Hrvati Pucićevom smrću izgubili »jaku iodlučnu silu« — »čovjeka liberalnih načela i pravog borca za narodne svetinje«. ²⁹⁷ Kako je vidljivo, Supilo, pravaš, hvaleći Pucića, narodnjaka, hvalio je političke osobine koje su trebale postati uzorom i pravašima i narodnjacima, a to su bile: čvrstoća, odlučnost, odanost ciljevima borbe i prožetost liberalnim duhom.

Narodnjaci su u Dubrovniku, kao i u ostaloj Dalmaciji, obavili velik posao u razvijanju narodne svijesti i u suprotstavljanju te svijesti austrijskoj politici odnarođivanja, gospodarskog sputavanja i političkog obespravljanja. Narodni preporod, utemeljen na toj osnovi, kretao se nezaustavivo dalje u svom prirodnom toku: da osviješteni narod učvršćuje i njeguje svijest o svojoj nacionalnoj individualnosti. Supilo je cijenio zasluge narodnjaka i smatrao da to narodno-preporodno kretanje treba omogućiti u njegovu nacionalnom uobličavanju. On nije osporavao pravo ni Srbima da budu Srbi, ni Talijanima da budu Talijani. Zalagao se da to isto pravo — odbacujući svaki ekskluzivizam — imaju i Hrvati. U Dubrovniku, gdje je negiranje hrvatstva bilo naročito prisutno, Supilo je u ime Hrvata pisao: »Mi hoćemo da budemo Hrvati i ništa drugo nego Hrvati«. ²⁹⁸ Istodobno on je preporučivao: »Gajimo ljubav prema bratskim susjednim narodima, ali ne popuštajmo od svoga nikomu za volju, pa ni svomu bratu. Pomagajmo se, ali se ne odričimo našega imena ni za šta na svijetu, ne stupajmo u nove primjese i tako ćemo najbolje sačuvat našu plemsku individualnost i samostalnost«. ²⁹⁹ Govoreći u prvom licu množine, on je pod tim »mi« imao u vidu i pravaše i narodnjake.

²⁹⁶ Isto, 1.

²⁹⁷ CH br. 8/1891, 1.

²⁹⁸ Isto, 2.

²⁹⁹ CH br. 18/1891, 2.

Sl. 1. Te riječi, ispisane po sredini slike hrvatske trobojnice, bile su misao vodilja tajnog đачkog društva (1855), u kojem je F. Supilo imao predvodničku ulogu

Sl. 2. Frano Supilo g. 1889. U toj g. on je završio Poljodjelsku školu u Gružu i imenovan prefektom pri toj školi

Glavni Kuratorijumu!

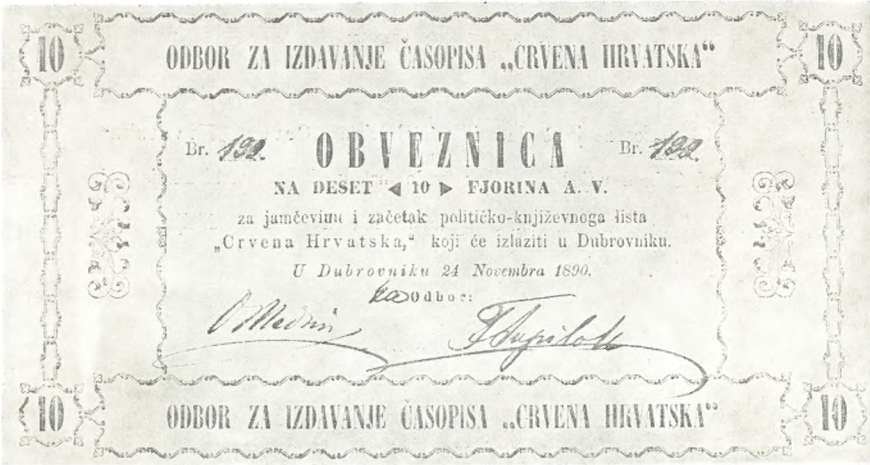
Odpisani molim najponisni je
Taj Glavni Kuratorijum da li ništost
se udostojao čim prvo riešiti me
službe prefekta kod poljodjelskog
savoda. Urok moje odstupanju
jedino je taj, što sam uslied naru-
šena zdravlja (bolesti prsijih) postao ka
sad nemocan za svaki rad.

Molim ponisno da li mi Taj Glavni
Kuratorijum nezakratio i daljnje troje
moje pokroviteljstvo kao i za nijedvebu
moja porasaja i djelovanja u savodu
kao prefekt. U najdubljem odanosti o-
tejam ponisni sluga Toga Glavnoga
Kuratorija

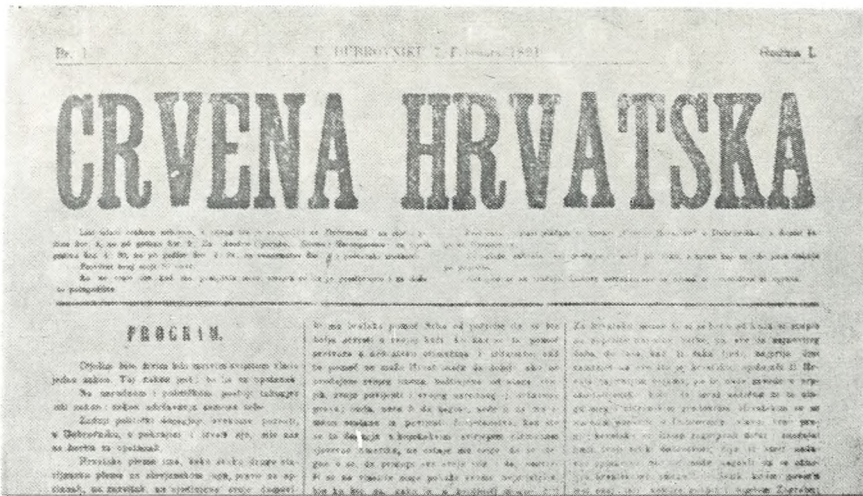
Gruža 29 aprila 1890

Franz Supiloh

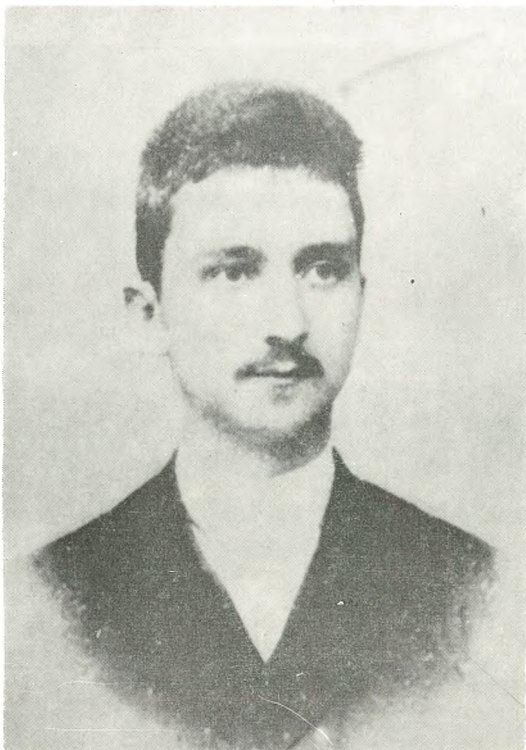
Sl. 3. Supilov podnesak Kuratoriju Poljodjelske škole u Gružu, kojim se odriče službe prefekta

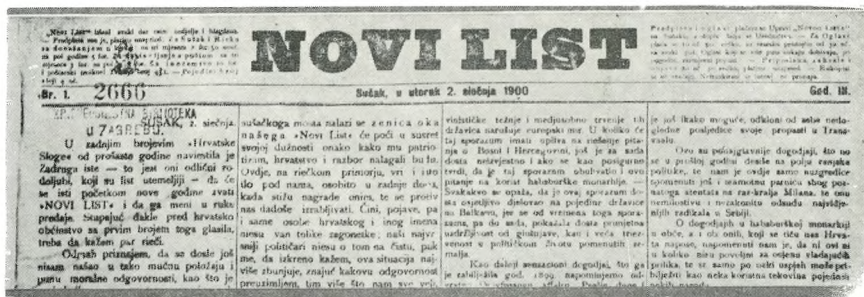
Sl. 4. Obveznica, izdana uoči pokretanja »Crvene Hrvatske«, na kojoj je i Supilov potpis

Sl. 5. Prvi br. »Crvene Hrvatske« — lista kojeg je Supilo izdavao i uređivao — izašao je 7. II 1891. u Dubrovniku

Sl. 6. Frano Supilo 1891., tada najmlađi izdavač i urednik jednog političkog lista na južnoslavenskom prostoru

Sl. 7. Napustivši Dubrovnik krajem 1899. F. Supilo je nastavio radom u Sušaku kao urednik »Novog lista«, čiji je 1. br. izašao 2. I 1900.

Gospodarska izložba u Zagrebu, otvorena 15. kolovoza 1891, okupila je — slično kao i Kačićeva proslava godinu dana ranije u Makarskoj — i pravaše i narodnjake. Iz Dubrovnika je krenulo u Zagreb oko 25 pravaša i narodnjaka. Putovalo se brodom do Rijeke, a iz Rijeke vlakom. Supilo je zanosom mlada čovjeka opširno opisao to putovanje. Istakao je on kako su i narodnjaci i pravaši obuzeti istom hrvatskom političkom mišlju. Dok se brod na tom putu zadržavao u splitskoj luci, pravaši i narodnjaci iz južne Dalmacije dobili su tu po jednu iglu s hrvatskim grbom i hrvatskom trobojnicom, koje su istakli na svojim kravatama. Te igle bio je specijalno za tu priliku nabavio iz Praga splitski trgovac M. Bužančić, kod kojeg su izletnici kupili i »prigodne crvenkape sa natpisom: Živila Hrvatska!³⁰⁰ Susret dalmatinskih, istarskih i banovinskih Hrvata imao je i tom prilikom u Zagrebu prije svega političko značenje. Bez obzira na to što su oni pripadali različitim strankama, njihov susret je ipak bio ono što ih je sve povezivalo, a to je bila zajednička težnja za jedinstvom razjedinjene Hrvatske. Supilo je pisao da Hrvatima i inače treba takvih zajedničkih okupljanja »ko ozeblu sunca«, treba im međusobnog »upoznanja, dogovora, prijateljstva« i to ne samo radi njih, nego i »radi ostalog Slavenstva«.³⁰¹ Jer, jedinstvo Hrvata, razjedinjenih ne samo u stranačko-političkom već — u postojećoj dvojnoj Monarhiji — i u upravno-državnom pogledu, značilo bi ponajprije važnu moralnu snagu i za potlačeno Slavenstvo unutar te monarhije i za ostalo Slavenstvo izvan njezinih granica, kojem je ta monarhija svojim težnjama, uza sve formalne iskaze prijateljstva, bila potencijalni protivnik.

Supilovo nastojanje da dubrovački pravaši i narodnjaci djeluju što jedinstvenije kao hrvatska stranka nailazilo je na odobravanje ne samo u Dalmaciji već i u banskoj Hrvatskoj. Njegov članak »Hrvatska stranka u Dubrovniku«, objavljen u Crvenoj Hrvatskoj, bio je prenesen u nekim hrvatskim novinama s dužim ili kraćim izvodima, a u »Hrvatskoj« i u cjelini.³⁰² Zalažući se za akciono jedinstvo dubrovačkih pravaša i narodnjaka, Supilo je to činio kao pravaš. Njegova pripadnost pravaštvu izazivala je u pojedinim narodnjacima i nepovjerenje prema njemu, kao i prema »Crvenoj Hrvatskoj«, koju je izdavao i uređivao. Vidljivo je to naročito u stavovima Miha Klaića, vođe dalmatinskih narodnjaka, koji je u proljeće 1892. sa zaprepaštenjem saopćavao Peru Čingriji da je vidio »na vaporu Supila koji je pošao na sastanak starčevićanaca na Rieku«. U istom pismu Klaić se okomio i na »Crvenu Hrvatsku«, ističući da će »taki list prije odmoći nego pomoći našoj stvari u Dubrovniku« i da bi je zbog trebalo uki-

³⁰⁰ CH br. 30/1891, 1.

³⁰¹ CH br. 32/1891, 3.

³⁰² Hrvatska br. 46/1891, 2.

nuti.³⁰³ Stojeći na stajalištu da »Crvena Hrvatska« doprinosi rušenju onoga što su narodnjaci s velikom »mukom stvorili«, Klaić je nešto kasnije i prekoravao Čingriju: »Kad ste »Crvenu« ustanovili niste promislili na kakav Odbor koji da ju nadzire? Puštit je u ruke sugranastog Supila i nejkolicine popova, nije bilo pametno.«³⁰⁴

Iz tog Klaićeva reagiranja nije jasno na što je sve mislio kad je kazao da »Crvena Hrvatska« potpomaže rušenje narodnjačkog djela. Tog »sugranastog« (tj. luckastog) Supila on, očito, nije bio još dovoljno poznavao. Zbog toga je inače umjereni Klaić tako neprikladno i nazvao mladoga Supila.

Sudjelujući u radu konferencije pravaša u Rijeci (1892), Supilo je — samostalnošću i zrelošću svojega mišljenja — bio veoma zapažen. On je između ostalog, zahtijevao »da dubrovački pravaši budu mogli udešavat svoje odnošaje napram narodnjacima prema okolnostima.«³⁰⁵ Nužnost suradnje dubrovačkih pravaša i narodnjaka objašnjavao je on i godinu dana ranije — u dopisivanju s Folnegovićem, Bulićem i Trumbićem.³⁰⁶ Supilo se zalagao za takvu suradnju između hrvatskih stranaka i u ostaloj Dalmaciji, a isto tako i u Istri i u banskoj Hrvatskoj. Štaviše, on je smatrao i javno objašnjavao »da bi morala biti jedna stranka« i »u Dalmaciji i u drugim hrvatskim pokrajinama, koja bi vodila narod i koja bi disala jednim duhom i imala jedna te ista načela«. Ta bi jedinstvena stranka — prema Supilovu mišljenju — trebala u Dalmaciji i Istri udesiti »svoj rad na jedan način, a u Banovini na drugi«, i to »uvijek dogovorno i sporazumno.«³⁰⁷ Imao je on, dakle, u vide i specifične uvjete za politički rad i uvažavao ih. Na to su ga naročito poticale spoznaje stečene u dubrovačkoj sredini, gdje je suradnja pravaša i narodnjaka bila koliko izraz specifičnih prilika toliko i uvjet uspjeha njihove istosmjerne političke borbe.

Potreba objedinjavanja hrvatskih političkih snaga i potpuna uvjerenost u opravdanost te potrebe djelovali su na Supila da je on i kritičkim stavom prokomentirao istup šestorice zastupnika iz saborskog kluba Narodne hrvatske stranke (1892), koji su potom osnovali svoj zasebni saborski Hrvatski klub u Zadru. Kako su u Dalmaciji već postojale »dvije hrvatske stranke, koje se u mnogočemu razilaze«, Supilo je upozoravao da je Dalmacija »tako malahna zemlja, da bi joj tri bile preteške«. Prema tome, pojava i treće političke stranke, koju je predstavljao novoosnovani saborski Hrvatski klub mogla bi — upozoravao je on — koliko promijeniti tadašnje »stanje u bolje, toliko bi ga mogla i pogoršati.«³⁰⁸

³⁰³ M. Klaić — P. Čingriji, Zadar 29. IV 1892, N. Beritić, n. d., 141.

³⁰⁴ Isti — istome, Zadar 30. VII 1892, N. Beritić, n. d., 142.

³⁰⁵ Hrvatska kruna (dalje: HK) br. 15, Zadar 1898, 1.

³⁰⁶ V. bilj. 292 i 293, isto.

³⁰⁷ CH br. 12/1892, 2.

³⁰⁸ CH br. 15/1892, 2.

Iako su u Dubrovniku postojali i pravaši i narodnjaci, Supilo ih je na lokalnom, dubrovačkom političkom poprištu uvijek gledao kao jednu stranku. Da održi u suradničkom odnosu naročito utjecajnije narodnjake, on ih je preko »Crvene Hrvatske« radije hvalio nego kritizirao. Kad je istaknuti narodnjak Vlaho De Giullia izabran 1892. za novog predsjednika Trgovačko-obrtničke komore, Supilo je veličao De Giullia, naglašavajući da je De Giulli »pravi Dubrovčanin staroga kova; čovjek trijezan, pošten i plemenit«, koji, kao takav, u Dubrovniku »uživa veliku popularnost«. Istakao je za De Giullia da je odlučan »pristaša naše stranke«. ³⁰⁹ Pod tim »naša stranka« nije mislio odvojeno ni na pravaše ni na narodnjake, već na zagovaratelje hrvatske političke misli, dakle i na pravaše i na narodnjake zajedno. Njihovo akciono-političko zajedništvo bilo je vidljivo i u novoj upravi Dubrovačke narodne čitaonice, u kojoj su se našli i narodnjaci i pravaši. ³¹⁰ Prodanova »Katolička Dalmacija«, koja se također, kao i Supilova »Crvena Hrvatska« smatrala pravaškim listom, kritizirala je »Crvenu Hrvatsku« zbog njezine suradnje s narodnjakom Perom Čingrijom, navodeći da je Čingrija za zadnjeg saborskog zasjedanja »na starčevićanstvo nišanio, pravaštvo osudio, a samo obzoraštvo i nagodbenjaštvo zagrlio«. ³¹¹ Prigovarajući tako »Crvenoj Hrvatskoj«, Prodan je u stvari prigovarao njezinu izdavaču i uredniku Franu Supilu. Između Prodana i Supila, iako su obojica bili pravaši, postojale su velike razlike. Te razlike nisu bile samo u tome što je Prodan bio predstavnik klerikalnog, a Supilo predstavnik liberalnog pravaštva, već i u tome što su i njihovi mnogi drugi stavovi bili potpuno oprečni, među kojima i stavovi o suradnji pravaša s narodnjacima.

Suradnička povezanost dubrovačkih pravaša i narodnjaka, održavana osobito nastojanjem Supila i Mišetića s jedne i Čingrije i De Giullia s druge strane, činila je jedinstven hrvatski politički front, značajan za daljnji razvoj i afirmaciju hrvatske nacionalne svijesti u toj sredini. Supilo je često isticao da upravo o stupnju razvijenosti i čvrstoći te svijesti ovisi povratak Dubrovnika hrvatskoj političkoj misli, za koju se tad grad punih trideset godina ranije predvodnički zalagao. Miho Klaić je smatrao da postoji i drugi put do toga cilja, i to ponovnim preuzimanjem općinske uprave u suradnji s autonomašima. ³¹² Klaićev stav nije bio prihvatljiv, jer je preporučivao jedno neprirodno savezništvo sa starim i nepromjenljivim protivnikom, koje bi donijelo više političke štete, nego koristi. Umjesto takve taktike Supilo se zalagao za jačanje hrvatskog političkog fronta u Dubrovniku, koji

³⁰⁹ Isto, 3.

³¹⁰ CH br. 22/1892, 3.

³¹¹ Katolička Dalmacija br. 68/1892, 1.

³¹² M. Klaić — P. Čingriji, Zadar 4. VIII 1892, N. Beritić, n. d., 142.

bi isključivo svojom vlastitom snagom izvojevao političke pobjede, izražene u ponovnom osvajanju općine i svih zastupničkih mandata. U tome je imao podršku i Pera Čingrije.

Kad je Miho Klaić, vođa Narodne hrvatske stranke u Dalmaciji, početkom listopada 1892. boravio u Dubrovniku, dubrovački narodnjaci i pravaši našli su se — u Klaićevu čast — na zajedničkoj večeri. Bilo je prisutno 90 ljudi, dakle popriličan skup. U toku te večere nizale su se i zdravice. Sama činjenica da su se dubrovački narodnjaci i pravaši i tom prigodom našli zajedno svjedoči o njihovoj suradničkoj povezanosti.

U navedenim zdravicama bilo je i izjava, koje su ukazivale i na postojeće taktičke razlike između narodnjakâ Pera Čingrije, Miha Klaića i Koste Vojnovića i pravašâ Roka Mišetića i Frana Supila. Čingrija se i kritički osvrnuo »na postupanje mlađeg naraštaja«, prigovarajući da su »njegovi zahtjevi pretjerani, a njegov sud često puta neopravdan«. Naglasio je da se tom naraštaju »može i oprostiti, jer da je i on isti (tj. Čingrija — I. P.), kad je mlad bio, umnogom drukčije mislio nego tada »kad je posijedio«.³¹³ Klaić je u svojoj zdravici naveo da ga je »ugodno iznenadio upravo orijaški napredak hrvatske svijesti, što je našao u svom rodnom kraju otkad je ovdje bio zadnji put«. Kad je on to izgovorio, čuli su se među prisutnima glasovi: »Crvena Hrvatska!« »Crvena Hrvatska!« — čime je odano priznanje tom listu, a time i njegovu uredniku Franu Supilu. Preporučujući realističnost u političkom djelovanju, a kroz to upućujući i prigovor mladom naraštaju koji je nestrpljiv, Klaić je upozoravao da dobar političar »ne smije učiniti nijedan korak ako se ne uzda da će ga izvesti«, jer da bi inače škodio »samoj stvari«. Savjetovao je: »ne valja se zalećet, ako se ne može preskočit«. Onaj tko »hoće da preskače, neka preskače«, a ima i takvih. Za sebe je kazao da će on »čekati dok se uzmože«.³¹⁴ Supilo je, uzimajući riječ i predstavljajući se kao pravaš sa željom da time »naglasí svoje stanovište«, podsjetio da su »predgovornici Čingrija i Klaić opazili mladosti i radikalnoj struji nješto, što on, kao jedan od onih kojih se tiče njihova primjedba ne bi smio ostaviti bez odgovora«.

Međutim, držeći da »nije ni čas ni mjesto« da obrazlaže »jesu li, nijesu li njihovi navodi opravdani«, Supilo je želio da i u toj prigodi — koliko u ime svoje, toliko i u »ime svojih prijatelja« — istakne »potrebu da svi Hrvati u Dubrovniku, što se tiče dubrovačkijeh prilika, budu složni«. Samo slogom oni će moći »opet osvojiti« onaj položaj koji im je u Dubrovniku »ne baš biranim srestvima bio otet«. Prema tome — naglašavao je Supilo — interes »hrvatske stvari u Dubrovniku« zahtijeva da se u tom gradu »ne

³¹³ CH br. 40/1892, 3.

³¹⁴ Isto, 3 i 4.

gleda ko je pravaš ko li narodnjak«, već da svi nastupaju »kao Hrvati«, koji se složno bore protiv »zajedničkih dušmana sjedinjenja i hrvatskog državnog i narodnog prava«. Na kraju svoje zdravice on je i nazdravio »slozi i zajedničkom radu Hrvatâ u Dubrovniku³¹⁵ Zrelost besjede mladoga Supila nije ništa zaostajala za besjedom mnogo starijih, iskusnijih i obrazovanijih narodnjačkih prvaka, Klaića i Čingrije.

Obuzeti težnjom da se ostvari sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, dubrovački pravaši i narodnjaci su s interesom pratili sve što se zbiva i u banskoj Hrvatskoj, spremni da potpomognu i tamošnje akcije za zadovoljavanje raznih narodnih potreba. Bilo je to vidljivo i u potpomaganju akcije za ustanovljenje i izgradnju medicinskog fakulteta u Zagrebu. Prigodom navedene večere, priređene u čast Miha Klaića u Dubrovniku, a na prijedlog cavtatskog liječnika Josipa Bendonija, bio je sakupljen 81 fiorin za medicinski fakultet u Zagrebu. Budući da su početkom 1892. trebale ući u opticaj nove novčanice — krune, Supilo je već krajem 1892. poticao čitatelje »Crvene Hrvatske« da prvu krunu, koja im se nađe u rukama, dadu »u rodoljubne svrhe« i to za zagrebački medicinski fakultet. Od pravaša je uz to očekivao da drugu krunu dadu za izgradnju Starčevićeva doma u Zagrebu.³¹⁶ Te potpore, dakako, imale su i političko značenje.

Supilo je uporno i u svakoj prilici doprinomio shvaćanju i prihvaćanju potrebe da Hrvati, u svojoj nacionalno-političkoj težnji, djeluju jedinstveno. Njihova razdvojenost u političke stranke i međusobna oprečnost tih stranaka slabila je njihovu snagu. Analizirajući djelatnu usmjerenost hrvatskih političkih stranaka i u Dalmaciji i u Istri i u banovinskoj Hrvatskoj, on je došao do zaključka da te stranke ne dijele toliko različita načela koliko različiti način njihova političkog ponašanja. Zbog toga je, polazeći od osnova da načelo »sastavlja stranke a ne taktika«, smatrao da Hrvati trebaju imati samo jednu političku stranku, te je dokazivao: »Jest, braćo! Ako Hrvatska ima da kadgod postane Hrvatskom, to će biti samo onda kad sve ono što osjeća za domovinu uhvati za jedan štap, kad svi budemo pristaše ove velike stranke naše, koja je počela da se razvija«.

Početak te jedinstvene stranke Supilo je vidio u ostvarenoj političkoj suradnji između dubrovačkih pravaša i narodnjaka, koja je trebala biti primjer i ostalim pravašima i narodnjacima u Dalmaciji, te je, u tom smislu, i zagovarao »dalmatinski sporazum« s nadom da će do tog sporazuma »brzo doći«, a vidio je početak te stranke i u težnji za zbliženje hrvatskih opozicijskih snaga u Banovini — pravaša i neodvišnjaka. Zalažući se za jednu takvu hrvat-

³¹⁵ Isto, 4.

³¹⁶ CH br. 46/1892, 3.

sku stranku on je pisao: »Naši neprijatelji, vrijeme i naši rodoljubi pomoći će nas da se priberemo, otrijeznimo i sakupimo pod jedan barjak«. ³¹⁷

Supilovo nastojanje u tom pravcu (i ne samo njegovo nastojanje) nije bilo lako ostvarljivo. Zalažući se za jedinstveni hrvatski politički front, on je — u odnosu na vladajući režim — smatrao da bi taj front trebao imati opozicijski karakter, jer da bi kao takav, vjerujući u njegovu snagu, djelovao pobjedonosnije. Takvo stajalište nije imala sva hrvatska buržoazija. U Dalmaciji su npr. narodnjaci — kao predstavnici uglavnom bogatije hrvatske buržoazije — vodili oportunističku politiku da bi tom politikom zadržali stečene governmentalne pozicije u inače skućenoj pokrajinskoj samoupravi i lakše izborili pojedine ustupke od središnje vlade u gospodarskom i narodnosnom interesu pokrajine, za koje su i sami isticali da su u stvari »mrvice«.

Tlačiteljstvo vladajućeg austro-ugarskog režima moglo se ublaživati i ukidati samo snagom otpora i međusobnim povezivanjem potlačenih. Mladom Supilo to je bilo potpuno jasno. Njega nije zanimala nikakva filozofija politike, već prije svega i u svemu konkretna politička praksa, za koju je crpio pouke i iz narodnog iskustva, iz trajućih narodnih potreba i iz narodnih težnji, uobličeni tim potrebama. Akciono-političko jedinstvo Hrvata, koje je Supilo — kao potrebu — najprije spoznao i zagovarao u Dubrovniku, postalo je ubrzo njegova snažna preokupacija, i on je tu potrebu zagovarao na cijelom hrvatskom prostoru. Hrvati u jednoj političkoj stranci postali bi jaki i prema režimu i prema nehrvatskim političkim strankama. Režim bi morao da udovoljava njihovim opravdanim zahtjevima, a ostale stranke — kao s takvim čimbenikom — bile bi prirodno upućene da surađuju s njima. Ta misao nije napuštala mladog Supila i on ju je, u raznim varijacijama, obrazlagao u »Crvenoj Hrvatskoj«.

Kad je taj list ulazio u svoje treće godište, Supilo je, obraćajući se prijateljima tog lista, podsjetio da su oni imali prilike upoznati stavove zastupane u tom listu, te je i u toj zgodi naglasio: »Mi smo naime čvrsto uvjereni da smo mi Hrvati najprvi kovači svoje sreće«. Nitko nama Hrvatima — veli on — neće moći pomoći »ako smo ni ništa«, »ako ne umijemo«, ako »nijesmo sam sposobni da stećemo slobodu i samoupravu«. Zbog toga je »Crvena Hrvatska«, shvaćajući to kao svoju važnu zadaću, nadasve zagovarala »slogu između čestitih i rodoljubnih Hrvata, iznašajući uvijek način, kako bi se ta sloga izvela«. Djelujući u tom smjeru, Supilo je kao izdavač i urednik »Crvene Hrvatske«, postavio pitanje: »Hoćemo li mi koristiti našem narodu?« — da bi odmah zatim i sâm odgovorio: »Mi se nadamo da hoćemo«. Jer, »Crvena Hrvatska«, taj —

³¹⁷ CH br. 16/1893, 1.

kako reče za nju — »komadić papira«, postala je među svojim čitateljima »jaka moralna sveza«, kroz koju oni »zajedno« misle, tako da su se »već upoznali i sprijateljili«. ³¹⁸

Ističući tu objedinjujuću političku ulogu, koju »Crvena Hrvatska« želi vršiti i vrši među Hrvatima, i pokazujući teškoće, koje je, ma kakve one bile, neće skrenuti iz tog usmjerenja, Supilo je objašnjavao da je njezino uredništvo radilo »samo po svome osvjedočenju«, onom za koje je bilo uvjereno »da koristi hrvatskome narodu«. Bilo je Hrvata koji su se s nepovjerenjem i odbojenošću ponijeli prema »Crvenoj Hrvatskoj«. Supilo je to i javno kazao: »Njeki naši rodoljubi nijesu se s nama slagali, te nam zatvoriše svoju kuću«. ³¹⁹ Iako je njihov »broj beo veoma malen«, Supilo je ipak sa žaljenjem nadodao: »boljelo nas je ovo ponašanje, jer su naše intencije uvijek bile dobre«.

Mali tjednik »Crvena Hrvatska«, zalažući se za stvaranje jedinstvenog hrvatskog političkog fronta, preuzeo je veliku političku zadaću. Uvjeti u kojima je izlazio taj tjednik: s nesigurnom novčanom osnovom, s malom tiražom i sa samo jednim stalnim novinarom-urednikom, bili su vrlo teški i zahtijevali su od Supila goleme napore i odricanja. On je i o tome javno progovorio, ističući da za razliku »od novinarstva drugih velikih naroda«, gdje je novina »trgovačko poduzeće«, a novinari »činovnici, koji su dobro plaćeni za svoje umne produkte, u hrvatskim prilikama »list prestavlja ideju, načelo«, a njegovo uredništvo »jednu moralnu političku ličnost, koja stupa naprijed pod svojim barjakom, ne gledajuć na materijalnu štetu ili korist, te će radije pasti nego skrenuti ili uzmaći«. Novinari u hrvatskim prilikama, prema tome, nisu »novinarski činovnici koji pišu članke kao birokracija svoje uredovne akte«; na njih »malo djeluje javno mnijenje«, jer baš oni hoć da na nj uplivišu i da ga za se predobiju«. ³²⁰ Tim konstatacijama Supilo je naročito oslikao i svoj položaj kao novinara, urednika jednog malog lista. Lista koji je zagovarao potrebe i od šireg nacionalno-političkog značenja, po čemu je, iako je izlazio u provinciji, imao nadprovincijsku ulogu. Djelujući u službi te uloge, Supilo je bio ne samo novinar-urednik već i novinar-političar, koji svojom kreativnom političkom angažiranošću utječe na javno mnijenje i usmjerava ga.

U svom nastojanju da što čvršće poveže dubrovačke pravaše i narodnjake, Supilo je, imajući u vidu da su narodnjaci bili odreda stariji ljudi, pripadnici stranke, koja je kroz više od tri decenija svog organiziranog postojanja i djelovanja postigla i veoma značajne uspjehe, naročito na području ponarodnjivanja općina i školstva, te da je potrebno da im se odaje i priznanje za njihova

³¹⁸CH br. 1/1893, 1.

³¹⁹Isto 1.

³²⁰ Isto, 1.

stvarna borbena postignuća, s poštovanjem isticao te zasluge njihove stranke i njihove osobne vrline. Prilika za to pružila mu se i prigodom smrti Mata Vodopića (1893). Supilo je isticao da je Vodopić »pripadao staroj narodnoj stranci, koja je na svoju zastavu upisala sjedinjenje sa Hrvatskom i koja je narodno preporodila Dalmaciju«. Ta stranka i »njezini ljudi bili su onakvi kakva su bila vremena koja su ih rodila«. Jer, u tim vremenima »drugčije ne bijaše moguće«. Novo vrijeme, tadašnje, posipreporodno, trebalo je i nove borce, koji će nastavljati borbu nadahnutu potrebama i mogućnostima tog novog vremena. Zato je pravaš Supilo, odajući priznanje starim borcima, narodnjacima, i ističući ulogu mladog pravaškog naraštaja u daljnjoj borbi, kazao: »Mi mlađi, koji dolazimo iza njih, nastojimo da uz naše ideje i naša načela privijemo kreposti i vrline starijih narodnijeh vojnika, kakav je bio i Vodopić, pa neka se onda ne boji Hrvatska.«³²¹ Takvim pisanjem, on je učvršćivao povjerenje narodnjaka prema pravašima i utjecao na pravaše da svoj radikalizam osvješćuju i pozitivnim pokukama kojima su zračili mnogi narodnjački primjeri.

Supilo kao pravaš vodio je »pravašku politiku, ali na svoj način«.³²² Bila je to politika zbivanja, a ne razdvajanja narodnih političkih redova, politika političkog realizma, osnaživana vjerom u vlastite snage, za koje je Supilo smatrao da tek ujedinjene mogu steći veliku moć. Zalažući se, dakle, za političku koncentraciju hrvatskih narodnih snaga, on je nastojao da šestorica saborskih zastupnika (Biankini, Perić, Buzolić, Paštrović, Ljubić i Šarić), koji su istupili iz kluba Narodne hrvatske stranke, a time i iz te stranke, ne djeluju napose, već da pristupe pravašima. Ako »šestorica« ne bi prihvatila poziv da se pridruže pravašima, pravaši bi u tom slučaju »slavili veliku moralnu pobjedu pred narodom«, jer bi narod vidio da su im pravaši prvi prišli i »pružili ruku za slogu«.³²³ Razlozi, koji su naveli »šestoricu« da se odcjepe od Narodne hrvatske stranke, trebali su ih — prema Supilovu mišljenju — zbližiti s pravašima.

Zbližavanje i zajedništvo u političkim akcijama bili su pitanje, koje je Supilo stalno isticao i zagovarao. Kad je uoči otkrivanja Gundulićeva spomenika u Dubrovniku nastalo premišljanje među dubrovačkim pravašima: da li će sudjelovati ili neće sudjelovati u toj proslavi, Supilo i njegovi istomišljenici bili su za to »da se sudjeluje«.³²⁴ Ta je proslava, kao i sve takve proslave u onom vremenu, imala — uz kulturno — i izrazito nacionalno političko obilježje. Pravaši i narodnjaci zajedno su nastojali da se tom prigo-

³²¹ CH br. 11/1893, 1.

³²² Josip Horvat, Stranke kod Hrvata i njihove ideologije, Beograd 1939, 73.

³²³ F. Supilo — F. Folnegoviću, Dubrovnik 18. II 1893, KFS, Arh. vj., 36.

³²⁴ Isto, 35.

dom u Dubrovniku nađe što više Hrvata iz raznih hrvatskih krajeva kako bi proslava imala dominantno hrvatski nacionalno-politički karakter. Isto su tako nastojali i pripadnici Srpske stranke da se tom prigodom u Dubrovniku nađe što više Srba kako bi proslava imala dominantno srpski nacionalno-politički karakter.

Odkriće Gundulićeva spomenika izvršeno je 25. lipnja 1893. Toga dana bilo je više ljudi sa strane, koji su došli na proslavu, nego li ukupno stanovnika Dubrovnika. Među izvanjskim sudionicima te proslave nalazili su se i neki poznatiji političari (npr. Miho Klaić, Juraj Biankini, Josip Frank, Milan Amruš), renomirani učenjaci (npr. Franjo Rački, Valtazar Bogišić, Tadija Smičiklas) i ugledni pjesnici (Jovan Jovanović-Zmaj, Jovan Sundečić).³²⁵ Iako su, dakle, i Hrvati i Srbi, pripremajući se za tu proslavu i sudjelujući u njoj nastojali »da se što bolje iskažu«,³²⁶ proslava je — na zadovoljstvo i jednih i drugih — protekla u dostojanstvenom kulturnom skladu.

Veoma naglašeno isticanje hrvatstva i srpstva u toku Gundulićeve proslave zračilo je istodobno i težnjom za slobodom, a kroz to i antiaustrijskim raspoloženjem. Predstavnici austrijskog režima: namjesnik Emil David i kotarski poglavar Ambroz Marojčić, koji su također bili na otkriću Gundulićeva spomenika, »oba u paradnoj unifirmi«, nisu — kao što je trebalo očekivati — imali počasno mjesto; ta dva »vrhovna činovnika« našla su se među masom prisutnih, »tamo negdje u prikrajku«.³²⁷ Supilo je, komentirajući Gundulićevu proslavu s više članaka, objavljenih u »Crvenoj Hrvatskoj«, naglašavao svoje zadovoljstvo njezinim ishodom i s političkog stajališta.

Polazeći od postignutog stupnja političkog jedinstva dubrovačkih Hrvata i želeći da političko jedinstvo poveže sve hrvatske snage i drugdje, Supilo je pisao: »Eto, mi amo u Dubrovniku dobro napredujemo. Narodna ideja zavukla se u sve slojeve građanstva, a zahvatila je i naša sela. Odgajamo izvrstan mladi naraštaj, koji će iz Dubrovnika učiniti političku tvrđavu Hrvatske. Hrvatska se svijest probudila«.³²⁸ Supilo je naglašavao da će dubrovački Hrvati naročito moći pokazati svoje jedinstvo prigodom novih općinskih izbora. On je još u ožujku 1893. isticao potrebu priprema za te izbore.³²⁹ U hrvatskom izbornom odboru, koji je rukovodio tim pripremama, nalazili su se i narodnjaci i pravaši. Član toga odbora, Mato Pišta, tražio je u izborne svrhe i novčanu pomoć od Strossmayera. U obrazloženju svog traženja on je isticao: »premda hrvatska stranka ne misli niti može se služiti novcem kao što će služiti nje-

³²⁵ Hrvatska br. 145/1893, 2.

³²⁶ CH br. 27/1893, 4.

³²⁷ A. Krespi, n. d. (285), 3.

³²⁸ CH br. 9/1894, 1.

³²⁹ CH br. 9/1893, 3.

zini protivnici da potkupe birače, ipak treba joj novaca za nemale troškove koji se za borbu iziskuju».³³⁰ Strossmayer je — kako je vidljivo iz bilješke na poledini Piština pisma — odgovorio i poslao pomoć u iznosu od 100 fiorina.

Izbori za novo općinsko vijeće u Dubrovniku održani su krajem svibnja 1894. U dotadašnjem općinskom vijeću (izabranom 1890) bili su samo pristaše Srpske i Autonomaške stranke. Oni su udruženo nastupili i u ovim novim općinskim izborima (1894). Za vrijeme tih izbora općinska je uprava na čelu s načelnikom Franom Gondolom, osporavajući pravo glasa nekim biračima i poništavajući potom neke glasove, učinila više neopravdanih, protuzakonitih poteza, što je izazvalo žalbu hrvatskog izbornog odbora. Namjesništvo je djelomično uvažilo tu žalbu i poništilo izbore u III. izbornom tijelu, naredivši da se u tom tijelu ponove izbori. Između redovnih općinskih izbora i tih naknadnih izbora došlo je do nesloge između pristaša Srpske i Autonomaške stranke. Autonomaši su — prema saopćenju Frana Supila — »digli sve bolje muzikante iz srpske muzike« i odlučili »da čine svoju«. Njihova nesloga je bila vidljiva i na ulicama. Supilo je zapažao kako se oni »javno po ulicama psuju».³³¹ Zbog te privremene nesloge s autonomašima, pristaše Srpske stranke su odlučili da ne izađu na naknadne općinske izbore.³³² Ti naknadni izbori održani su 1. listopada 1894. i svih 12 hrvatskih kandidata u III. izbornom tijelu za općinsko vijeće bili su izabrani.

S obzirom na to da su pristaše Srpske i Autonomaške stranke imali pobjedu u I. i II. izbornom tijelu (s ukupno 24 vijećnika), ta im je pobjeda bila dovoljna da i otada zadrže općinsku upravu u svojim rukama. Na prvoj konstituirajućoj sjednici novog općinskog vijeća — u drugoj polovici listopada 1894 — svih 6 općinskih prisjednika izabrano je iz redova Srpske i Autonomaške stranke. Za općinskog načelnika ponovno je izabran Frano Gondola.³³³ Dubrovački Hrvati nisu željeli iskoristiti privremenu neslogu između autonomaša i pristaša Srpske stranke, jer su smatrali da su im autonomaši trajan politički neprijatelj i da zato s njima nipošto ne mogu stupati u politički savez. Vjerovali su da će slijedećih općinskih izbora dubrovačka općina doći u hrvatske ruke. Da bi to postigli, čekao ih je daljnji politički rad u narodu. Supilo je često isticao da birače treba stalno politički osvješćivati i on je tako djelovao, te je to svoje djelovanje i objašnjavao. »Izbornik je nježna biljka, koju treba pomno kultivirati. Znam to iz iskustva u Dubrovniku».³³⁴

³³⁰ M. Pišta — J. J. Strossmayeru, Dubrovnik 26. I 1894, Arhiv JAZU u Zagrebu, XI - A.

³³¹ F. Supilo — Roku Arneriju, Dubrovnik 11. IX 1894, KFS, Arh. vj., 43.

³³² »Dubrovnik« br. 39/1894, 4.

³³³ CH br. 43/1894, 2.

³³⁴ F. Supilo — Stjepanu Radiću, Rijeka 12. XI 1901, Bogdan Krizman, Korespondencija Stjepana Radića, Zagreb 1972, 373.

Težeći da hrvatska politička misao što češće ovlada pučkim masama Dubrovnika i dubrovačkog kraja, dubrovački su pravaši osnovali posebno društvo koje je trebalo djelovati u tom smjeru. Dali su mu naziv: Hrvatska radnička zadruga. U drugoj polovini siječnja 1895. to je društvo održalo svoju skupštinu, na kojoj je izabrana njegova uprava. Za predsjednika je tada bio izabran Antun Miletić, za upravitelje Antun Krespi i Frano Supilo, za tajnika Bogoslav Medini i za blagajnika Đuro Kovačević.³³⁵ Bilo je to, dakle, u prvom redu političko društvo, preko kojeg je djelovala Stranka prava u Dubrovniku. Ono je, kao takvo, trebalo služiti stranačkoj politici svoga osnivača. I autonomaši su u Dubrovniku još 1873 — sa stajališta političkih interesa svoje stranke — bili osnovali Radničko društvo od napretka.³³⁶ I narodnjaci su u Dubrovniku još 1874, protivu se političkim namjerama autonomaša, osnovali svoje Dubrovačko radničko društvo.³³⁷ Nisu to bila prava radnička društva, iako im je u nazivu isticano radničko obilježje, niti je još tada u Dubrovniku bilo radničkog pokreta, zasnovanog na klasnoj osnovi. Ta su društva bila stranačke tvorevine koje je stvarala buržoazija da bi, zalažući se za svoje stranačko-političke ciljeve, lakše pridobila pristaše i među siromašnijim slojevima pučanstva. Navedeni članovi uprave Hrvatske radničke zadruge nisu pripadali radničkoj klasi. Miletić je npr. bio fotograf (samostalni obrtnik), Kovačević — trgovac, Supilo — novinar, Krespi — činovnik i Medini — student prava.

Prvi svibnja su zagrebački tipografi slavili već 1890. »kao radnički blagdan.«³³⁸ U Dubrovniku je proslava Prvoga svibnja započela nekoliko godina kasnije. »Crvena Hrvatska« je godine 1895. izvještavala da je i u Dubrovniku »proslavljen prvi maja kao lijepi proljetni dan«. O sadržaju te proslave rečeno je dalje samo ovo: »Sve tri glazbe: hrvatska, srpska i autonomaška obiše su grad ujutro rano svirajući.«³³⁹ Mladom Supilu, vjerojatno još nije bio jasan dublji smisao te proslave, koja se inače širom svijeta sve izrazitije širila u znak borbe za radnička prava, te jedinstvo i solidarnost radničke klase.

Nakon oštrog sukoba između narodnjaka i pravaša u Dalmatinskom saboru — u siječnju 1895 — kad su se pravaški zastupnici uporno zalagali za odašiljanje saborske adrese o sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, a narodnjački zastupnici s isto takvom upornošću protivili, jer su znali da vlada ne bi dopustila ni raspravu o toj adresi i da bi još prije te rasprave naredila za-

³³⁵ CH br. 4/1895, 3.

³³⁶ Stijepo O b a d, Počeci radničkog pokreta u Dubrovniku, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti (2), Zadar 1966, 203.

³³⁷ Isto, 216.

³³⁸ Hrvatska br. 100/1890, 1.

³³⁹ CH br. 18/1895, 3.

tvaranje Sabora, nastala je stanovita napetost i između narodnjaka i pravaša u Dubrovniku. Dvojica stranačkih prvaka u tom gradu: Pero Čingrija — prvak dubrovačkih narodnjaka, i Roko Mišetić — prvak dubrovačkih pravaša, bili su i saborski zastupnici. Podržavajući stavove Miha Klaića, vođe Narodne hrvatske stranke, Pero Čingrija je u tim saborskim narodnjačko-pravaškim sukobima bio vrlo aktivan i oštro je napadao pravaše. Roko Mišetić, koji je nakon Buzolićeve smrti (1894) izabran za saborskog zastupnika u kuriji vanjskih općina Hvar—Vis—Brač, pripadao je saborskom klubu Stranke prava, te se zajedno s Biankinijem, Perićem, Ljubićem, Paštrovićem i Šarićem zalgaо za stavove svoje stranke i time dolazio u konflikt i sa svim narodnjačkim zastupnicima, među kojima i s Perom Čingrijom. Frano Supilo, kao i ostali pravaši, nije odobravaо stav narodnjaka da se rasprava o adresi ne unosi u saborski dnevni red.

Izrazita podvojenost djelovanja dubrovačkih narodnjaka i pravaša manifestirala se naročito prigodom novih saborskih izbora 1895. Dalmatinska Stranka prava, organizirana kao stranka 1894, u kojoj su se otada našli i članovi saborskog Hrvatskog kluba, istupala je u ovim saborskim izborima 1895. prvi put kao samostalna politička snaga. Pravaški radikalizam, suprotan taktici Narodne hrvatske stranke, ozlovoljavaо je narodnjake i poticao ih da se što energičnije opru pravaškim kandidatima u tim izborima. I režimski organi bili su protiv borbene Stranke prava, odlučni da onemogućuju njene izborne uspjehe. Spremajući se za te izbore i razvijajući predizbornu agitaciju, pristaše Stranke prava su sebe predstavljali kao jedine prave borce za narodne interese, očekujući — na osnovi toga — i narodno povjerenje.

Supilova predizborna aktivnost u južnoj Dalmaciji bila je veoma osjetna. Tu svoju aktivnost on je manje razvijao preko »Crvene Hrvatske«, a više dopisivanjem i neposrednim kontaktima s pristašama Stranke prava. Još početkom ožujka 1895, dakle nekoliko mjeseci prije saborskih izbora, on je izvještavaо Rafa Arneriju o izbornim izgledima u dubrovačkom kotaru«. Veleporeznici su škakljivi, Dubrovnik grad još više, a vanjske općine biće Klaićeve, jer Konavle odlučuju.³⁴⁰ Što se tiče suradnje pravaša i narodnjaka u Dubrovniku, Supilo je smatraо da su tu pravaši još uvijek u manjini i da im je potrebno akciono zajedništvo s narodnjacima. »U nas u gradu valja da se držimo zajedno, jer smo slabi naprama općim neprijateljima. Onomadne smo imali sjednicu za mjesne stvari i odlučili ostat u društvima³⁴¹ i gledat u mjesnim stvarima biti zajedno, a širiti ideju u narodu. Još nas je malo.«³⁴²

³⁴⁰ F. Supilo — Rafu Arneriju, Dubrovnik 8. III 1895, KFS, Arh. vj., 49.

³⁴¹ Misli na hrvatska društva: Dubrovačku glazbu, Dubrovačku narodnu čitaonicu i Pjevačko društvo »Gundulić«, u kojima su zajedno djelovali i narodnjaci i pravaši.

³⁴² V. bilj. 340, isto, 50.

U izborništvu vajnskih općina Korčula—Pelješac—Ston, u kojem je Stranka prava imala realne izgleda za uspjeh, nije bilo jedinstvenog stava o najpogodnijem zastupničkom kandidatu. Spominjano je čak nekoliko mogućih kandidata. Zbog toga je Supilo pisao da će u tom izborništvu »mučnije biti na čistu s kandidatom, nego li prodrijeti sa strankom«.³⁴³ Rafo Arneri i Supilo su smatrali da bi u izborništvu vanjskih općina Korčula—Pelješac—Ston najpogodniji kandidat bio Ante Trumbić, istaknuti pravaš, odvjetnik iz Splita. Međutim, u tom izborništvu je želio biti kandidiran i svećenik Ante Liepopili, član dubrovačkog okružnog odbora Stranke prava. O toj njegovoj želji Supilo je saopćavao: »Meni je onomadne pisao da njega Stonjani misle nositi. On je čovjek učen i čestit, ali s druge strane to bi bio peti pop — kandidat, jer Ljubić, Biankini, Perić, Prodan kandidovaće također. Valjalo bi stvar promotriti s ovoga pogleda da je korisno i dobro da budu sve popovi«.³⁴⁴ Supilo je, očito, time iznio i svoj stav da to za stranku ne bi bilo ni dobro ni korisno.

Dopisujući se s Arnerijem, Supilo je izvještavao da bi se Trumbić primio kandidature u izborništvu Korčula—Pelješac—Ston, u kojem su reflektirali na zastupnički mandat, osim Liepopilija, još i Ivo Prodan, Marin Kunjašić i Ivo Šeman.³⁴⁵ Nade za uspjeh pravaša otvarale su se i u izborništvu vanjskih općina Dubrovnik — Cavtat. Supilo je o tome saopćavao: »U Konavlima stvar naša stoji dosta dobro. Bio sam ovih dana na dogovoru s onamošnjim pravašima, koji će pokušati izaći proti Klaiću«. Supilo je potom išao i u Ston, te tu razgovarao sa Stonjaninom Perom Perićem, zatim sa Stijpom Ferrijem iz Trpnja i sa Lukom Pešom iz Maranovića. Mislio je, ako bi se Rafo Arneri primio kandidature, da bi s njim pravaši uspjeli i u izborništvu veleopćinske općine. Pravaši su u tom izborništvu — prema Supilovoj procjeni — imali 12 glasova (6 u Dubrovniku i 6 u Korčuli), naglašavajući da bez tih »12 glasova ne mogu izaći narodnjački kandidati«.³⁴⁶ U izborništvima u kojima pravaši nemaju izgleda za uspjeh pravaši bi trebali — isticao je Supilo — glasati za narodnjačke kandidate. Pero Čingrija je bio kandidiran u izborništvu Trgovačko-obrtničke komore za Dubrovnik i Kotor, a u izborništvu gradova za grad Dubrovnik autonomaši su istakli svoga kandidata — Nika Svilocossija, a pristaše Srpske stranke svoga kandidata — Frana Gondolu.

U tim izborništvima, ako bi Hrvati bili složni — naglašavao je Supilo — »mogli bi se štogod nadati«. Mislio je da bi u izborništvu gradova za grad Dubrovnik najviše izgleda imao narodnjak Vlaho De Giulli. Međutim, De Giulli bi se — primjećivao je Supilo —

³⁴³ F. Supilo — Rafu Arneriju, Dubrovnik 9. IV 1895, KFS, Arh. vj., 51.

³⁴⁴ Isto, 52.

³⁴⁵ F. Supilo — Rafu Arneriju, Dubrovnik 20. IV 1895, KFS, Arh. vj., 53.

³⁴⁶ Isti — istome, Dubrovnik 1. VIII 1895, KFS, Arh. vj., 55 i 56.

»drage volje primio — da zna da *neće* biti izabran«, dodajući pri tom s čuđenjem: »I ovakijeh ima«. ³⁴⁷ Kao pravaš, radeći ponajviše za uspjeh pravaških kandidata, Supilo se naročito zalagao za uspjeh pravaških kandidata, Supilo se naročito zalagao za uspjeh kandidature Ante Trumbića. U tu svrhu on se i obraćao pismima uglednijim ljudima u izborništvu Korčule—Pelješac—Ston, a i osobno je obilazio taj teren. »Bio je na Orebiću, Kuni, Korčuli i Trsteniku. Na Orebiću i Kuni bila je stvar uzdrmana radi mjesnih i osobnih razmirica«. ³⁴⁸ Sreo je tamo i Dubrovčanina Luja Klaića, brata narodnjačkog vođe Miha Klaića. I narodnjaci su, dakle, bili politički angažirani u izbornom gibanju na tom području.

Izbori su održani krajem kolovoza i početkom rujna 1895. Stranka prava je izborila ukupno samo tri zastupnička mandata. Narodna hrvatska stranka ušla je ponovno u Sabor s najviše zastupničkih mandata — ukupno 22. Srpska stranka je osvojila 10, a Autonomnaška stranka 6 zastupničkih mandata. ³⁴⁹ U toku tih izbora dolazilo je i do suradnje između Narodne hrvatske i Srpske stranke. Bilo je to vidljivo i u dubrovačkom kraju. Supilo je za vrijeme izbora pisao: »Svi cavtatski Srbi glasovaše za Klaića. Bilo je i odbijanja, ali malo. Čujem da će Srbi u veleposrednicima glasovati također za narodnjake«. ³⁵⁰ Narodnjaci su u dubrovačkom kotaru — od 5 zastupničkih mandata — osvojili svih pet mandata: u izborništvu veleposrednika izabrani su Vinko Milić i Luko Zore, u izborništvu gradova za grad Dubrovnik izabran je Vlaho De Giulli, u izborništvu Trgovačko-obrtničke komore — Pero Čingrija, a u izborništvu vanjskih općina Dubrovnik—Cavtat — Miho Klaić. Bio je to velik uspjeh Narodne hrvatske stranke u dubrovačkom kraju. Pod dojmom tog uspjeha Pero Čingrija je tada vjerovao da će narodnjaci samostalno moći preuzeti i dubrovačku općinu u svoje ruke — bez podrške pravaša.

Dubrovački su pravaši, videći da su režimski organi za vrijeme tih izbora potpomogli narodnjake i u dubrovačkom kraju i da su ovi, zajedno s pristašama Srpske stranke, radili protiv kandidatâ Stranke prava, bili veoma uzrujani. Supilo je — poslije tih izbora — zapažao znatno nezadovoljstvo i u narodnjačkim redovima te je pisao: »Već su mnogi izjavili da će s nama pravašima. Ja sam to upotrijebio i sad istupamo in massa iz čitaonice, pak smo tako jaki da možemo učinit novu«. ³⁵¹ Uznemirenost, izazvana navedenim saborskim izborima, pomalo se stišavala. Pravaši nisu

³⁴⁷ F. Supilo — Anti Trumbiću, Dubrovnik 17. VIII 1895, KFS, Arh. vj., 57.

³⁴⁸ Isti — istome, Dubrovnik 27. VIII 1895, KFS, Arh. vj., 59.

³⁴⁹ V. Kisić, n. d., 108.

³⁵⁰ F. Supilo — Rafu Arneriju, Dubrovnik 27. VIII 1895, KFS, Arh. vj., 60.

³⁵¹ F. Supilo — Anti Trumbiću, Dubrovnik 2. X 1895, KFS, Arh. vj., 65.

ni pokušavali da osnivaju svoju zasebnu čitaonicu. Ostali su i dalje — zajedno snarodnjacima — u Dubrovačkoj narodnoj čitaonici.

Mlade političke stranke (kao što je bila i dalmatinska Stranka prava) obično su jedinstvenije od starijih političkih stranaka kakva je bila i Narodna hrvatska stranka. Međutim, i među dalmatinskim pravašima bilo je različitih shvaćanja i različitih stavova. To je bilo vidljivo i u redovima dubrovačkih pravaša, i to naročito poslije raskola u banovinskoj Stranci prava. Mladi pravaš Đuro Rašica, podržan i od nekolicine svećenika, pravašâ, i drugih istomišljenika, misleći da je u Dubrovniku potrebno izraziti pravaško glasilo nego što je bila »Crvena Hrvatska«, koja je svojom umjerenošću stalno nastojala povezivati pravaše i narodnjake na lokalnom političkom poprištu, pokrenuo je novi list, dâvši mu ime »Pravo«.

Prvi broj »Prava« izišao je 5. studenog 1895. Đuro Rašica mu je bio označen kao vlasnik, a tipografski radnik Filip Čaroki kao odgovorni urednik. List je tiskan u tiskari Dragutina Pretnera u Dubrovniku, u kojoj se tiskala i »Crvena Hrvatska«. U uvodniku prvog broja »Prava« pod naslovom »Naš program«, isticano je da hrvatski narod ima »svoje državno i narodno pravo koje traži: Hrvatsku Hrvatima«. Za to pravo zalaže se Stranka prava, pa će i ovaj list, kao pravaško glasilo, nastojati da doprinese »novi kamčak velikom djelu narodne slobode i ujedinjenja«. Vojujući pod zastavom Stranke prava, list će braniti i širiti njezina načela, ali »uvijek neodvisno«. List će biti blizak puku, »živeći njegovim životom«, i braniti »ono što je puku najmilije i najsvetije, biva vjeru i moral«. List će uz to braniti i »slobodu, vlasništvo, društveni poredak, i boriti će se proti svim modernim opasnim strujama ma otkuda one dolazile«. Zagovarât će i »interese radnika« i ustrajati »proti protekcijonizma bilo poslodavaca, bilo radnika«. ³⁵² Očito, taj novi list bio je pretežno nadahnut stavovima iz tadašnjih svećeničkih i njima bliskih građanskih krugova u Dubrovniku. On je u toku svog izlaženja izrazito zastupao i reakcionarnu politiku opiranja ateizmu, socijalizmu i drugim progresivnim pogledima i težnjama.

Utemeljitelji »Prava«, ne želeći dublje podvajati pravaške redove u Dubrovniku, nastojali su da taj list ne izaziva polemike s »Crvenom Hrvatskom«. Ali, ipak, već u prvom broju tog lista izraženo je neslaganje s »Crvenom Hrvatskom«, koja je, osvrćući se na raskol u banovinskoj Stranci prava, »u stvar išla miešati Staroga Starčevića«. ³⁵³ Ni »Crvena Hrvatska« nije željela polemizirati s »Pravom«. Kad je izašao njegov prvi broj, ona je, među sitnim vijestima, u »Gradskoj kronici«, informirala svoje čitaoce,

³⁵² Pravo br. 1/1895, 1.

³⁵³ Isto, 3.

da se ,eto, pojavio u Dubrovniku i treći list, koji će »izlaziti tri puta na mjesec«, a bavit će se »socijalnim, ekonomskim i političkim pitanjima po načelima stranke prava«. ³⁵⁴ »Pravo« nije bilo dugog vijeka. Prestalo je izlaziti početkom 1896. godine. ³⁵⁵ Njegovi pretplatnici su obaviješteni da se taj list neće više izdavati »radi skorog odlaska urednikova iz Dubrovnika«. ³⁵⁶ Pored Supilove »Crvene Hrvatske«, koja je imala raznolik sadržaj i veoma ozbiljan informativno-komentaritativnu razinu, taj novi listić u Dubrovniku nije mogao steći ni potreban broj čitalaca, što je sigurno više utjecalo na to da prestane izlaziti nego odlazak njegova urednika.

Potrebe političke borbe u Dubrovniku, u kojem je općina bila u rukama protivnika sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, zahtijevala je i dalje akciono jedinstvo svih zagovaratelja tog sjedinjenja. Supilo je nastojao da se poremećeni pravaško-narodnjački odnosi u Dubrovniku poprave i vrate u raniji kolosijek suradnje. Da bi se ponovno zbližio s Perom Čingrijom, Supilo je hvalio Čingrijina prijatelja Miha Klaića. Hvaleći Klaića, on je time posredno izražavao svoje poštovanje i Klaićevu najodanijem suborcju, Peru Čingriji. Tri su bila povoda da Supilo piše o Klaiću. Prvi je povod bio kad je Klaić u prosincu 1895. imenovan za predsjednika Dalmatinskog sabora. Supilo je tada ocrtao Klaića ovim riječima: »Čovjek velikih sposobnosti i zasluga, neokaljana značaja i neporočne političke prošlosti, otmena i fina ponašanja, štovan je i od onih koji ne dijele njegove političke oportunističke nazore«. ³⁵⁷ Drugi je povod bio kad je Klaić potom teško obolio. Supilo je, informirajući čitaoce o Klaićevoj bolesti, istakao da se može »punim pravom reći da je dr Miho Klaić jedan od najvećih Dubrovčana ovoga vijeka«. ³⁵⁸ Treći povod je bio nakon Klaićeve smrti, koja je ubrzo zatim uslijedila. Supilo je, u uvodniku »Crvene Hrvatske«, zapisao o umrlom Klaiću: »i povijest će reći: Miho Klaić bio je veliki čovjek«. ³⁵⁹ U sprovodu prigodom Klaićeva pogreba sudjelovali su i dubrovački pravaši, koji su na Klaićev grob položili i svoj vijenac. Sudjelovali su u tom sprovodu i pripadnici ostalih stranaka, o čemu je »Crvena Hrvatska« opširno informirala: »Povorka je bila tako duga, da je prvi križ bio već na Boninovu, a zadnji pratioci izlazili su tek iz gradskih vrata«. ³⁶⁰ Supilo je o tom velikom sprovodu pisao i Trumbiću, sa-

³⁵⁴ CH br. 44/1895, 3.

³⁵⁵ U knjižnici zadarskog Historijskog arhiva nalazi se ukupno 8 brojeva tog lista. Osmi broj je izišao 22. I 1896.

³⁵⁶ CH br. 7/15 .II 1896, 3.

³⁵⁷ CH br. 50/1895, 3.

³⁵⁸ CH br. 1/1896, 3.

³⁵⁹ CH br. 2/1896, 2.

³⁶⁰ Isto, 1.

općavajući mu da je na Klaićev grob bilo položeno i 280 vijenaca, što je — kako je naglasio — »dva put više nego za Gundulićev spomenik«. ³⁶¹ Uza sve zamjerke Klaićevu političkom oportunizmu, Supilo je zaista i iskreno i mnogo cijenio Klaićeve vrline i zasluge.

Čingrija nije dopuštao da se u Dubrovačkoj narodnoj čitaonici, u kojoj su se okupljali i narodnjaci i pravaši, ističu slike pravaških prvaka. Držao je da u čitaonici trebaju biti u prvom redu slike dubrovačkih pisaca kao npr. slika Ivana Gundulića, koju je za tu čitaonicu izradio i poklonio još 1888. g. slikar Celestin Medović. ³⁶² Poslije smrti zaslužnih narodnjakâ, Rafa Pucića i Miha Klaića, istaknute su u toj čitaonici i njihove slike, koje je izradio Ivo Scatollini. ³⁶³ U čitaonici su se, uz ostale stranačke novine, nalazili i važniji pravaški listovi. Prateći svu stranačku štampu, Supilo je upoznavao djelovanje i ostalih političkih stranaka. Te su spoznaje često obogaćivale i njegovo političko mišljenje i nadahnjivale ga u njegovu djelovanju preko »Crvene Hrvatske«.

Saznavši da će Narodna hrvatska stranka — za predstojećih izbora za Carevinsko vijeće — sklopiti izborni kompromis sa Srpskom strankom, Supilo je, misleći da će taj kompromis biti uperen protiv pravaša, »koji u Dolmaciji predstavljaju odlučniju politiku«, reagirao i zahtijevao da narodnjaci surađuju i s pravašima, te je isticao: »Mi dakle poručujemo narodnoj stranci, a osobito spljetskoj gospodi: ³⁶⁴ ako smo i pravaši, opet smo Hrvati. Ako za što imate sa nama, rješimo između nas«. ³⁶⁵ Za pravaško-narodnjačku suradnju u tim izborima zalagao se Supilo i kao član Središnjeg odbora dalmatinske Stranke prava. Za tu suradnju — iz narodnjačkih redova — založio se naročito i Pero Čingrija. Narodna hrvatska stranka sklopila je tada izborni kompromis posebno sa Srpskom strankom i posebno sa Strankom prava. U pravaškom odboru za ugovaranje tog kompromisa s narodnjacima bio je i Frano Supilo. ³⁶⁶ Izbori za Carevinsko vijeće 1897. protekli su u skladu s tim sporazumima. Autonomaši su bili poraženi i otada nisu imali ni jednog svoga zastupnika u Carevinskom vijeću.

³⁶¹ F. Supilo — Anti Trumbiću, Dubrovnik 6. I 1896, KFS, Arh. vj., 68.

³⁶² HAD, AČ — Č. X. 7. C. v/1.

³⁶³ CH br. 10/1896, 3 i br. 23/1896, 3.

³⁶⁴ Iako je — poslije smrti Miha Klaića — za predsjednika saborskog kluba Narodne hrvatske stranke izabran Ivan Vranković, što je značilo da je time postao i novi vođa te stranke, ipak su u toj stranci otada glavnu riječ imali Gajo Bulat, predsjednik Dalmatinskog sabora i njegovi splitski stranački suborci: Lovro Borčić, Ivan Manger, Eduard Grgić i Vid Morpurgo.

³⁶⁵ CH br. 13/1896, 1.

³⁶⁶ CH br. 9/1897, 1.

Na lokalnom političkom borilištu Supilo je uporno djelovao u duhu programatskih stavova lista koji je izdavao i uređivao. Djelovao je on ne samo posredno — svojim člancima već i neposredno — u razgovorima s ljudima u Dubrovniku i na području dubrovačke općine. Prigodom jednog izleta članova Hrvatske radničke zadruge iz Dubrovnika u Župu Dubrovačku (krajem lipnja 1896), Supilo je — u ime izletnika — pozdravio kraćim govorom okupljene Župljane, podsjećajući ih da je i do tada često dolazio u Župu i »da je malo župskih kuća u kojima nije bio«. ³⁶⁷ Zagovarajući hrvatsko političku ideju i šireći hrvatsku narodnu svijest, dubrovački su Hrvati — isticao je Supilo u jednom svom članku — »napredovali i pobjeđivali«. Ta ideja i ta svijest ovladali su terenom. Protivnici hrvatske političke misli — isticao je on — povukli su se »u gradske zidine«, ali, i tu se uporno politički djeluje u službi hrvatske političke misli. »Bilo je dana kad su hiljade Dubrovčana pod hrvatskom trobojnicom klicali: živjela slobodna i ujedinjena Hrvatska«. ³⁶⁸ Prema Supilovu mišljenju trebalo je još malo vremena pa da i u Dubrovniku hrvatska politička misao postigne potpunu pobjedu.

Posljedica potisnutosti te misli u Dubrovniku bila je da u tom gradu — prema Supilovim riječima — »Hrvat ne smije da bude Hrvat«. Nastojalo se — naglašavao je Supilo — da se Hrvat, »ako se već nije nazvao srpskim imenom«, naziva barem »Dubrovčanin, Slovinac, Jugoslaven ili što slično«. Osuđujući takvo nastojanje i boreći se za pravo Hrvata da budu Hrvati, Supilo je obrazlagao: »Kad budemo dobri Hrvati, mi ćemo eo ipso postati i dobri Slaveni čija smo čest. Naša snaga i narodna svijest bit će snaga Slavenstva, jer smo njegove obitelji«. Budu li Hrvati »lutali i ševrdali« — ukazivao je on — neće »nigda biti ništa«, te će im se svi rugati, a povjesničari će ih prikazivati »kao unicum ovoga svijeta, kao narod koji u svojim najtežim časovima nije drugo smišljao nego kako bi se lakše odrekao svoga imena«. ³⁶⁹ Takvo djelovanje »Crvene Hrvatske«, kao i hrvatskih društava u Dubrovniku u hrvatskom nacionalnom i političkom duhu, doprinosilo je da su hrvatska svijest i hrvatsko ime sve više širili, učvršćivali i iskazivali. Sirenju i učvršćivanju hrvatske narodne i političke svijesti u tadašnjim dubrovačkim prilikama mogla je ponajviše pogodovati sloga između svih zagovaratelja hrvatske političke misli. To je Supilo dobro znao i s tim uvjerenjem on se najviše zauzimao za uspostavljanje, održavanje i osmišljavanje te sloge.

I tokom 1897. i 1898. godine je u »Crvenoj Hrvatskoj« više puta podsjećao ne samo dubrovačke pravaše i narodnjake na

³⁶⁷ CH br. 27/1896, 2.

³⁶⁸ CH br. 19/1896, 1.

³⁶⁹ CH br. 3/1897, 2.

potrebu političke sloge i suradnje već se i nadalje zalagao za tu slogu i suradnju i između hrvatskih političkih snaga u ostaloj Dalmaciji i u banskoj Hrvatskoj. To mu je bila glavna preokupacija i kad je pisao uvodnik za »Crvenu Hrvatsku« na početku njezina novog godišta — 1899. U tadašnjim — kako je isticao³⁷⁰ — teškim okolnostima Hrvatima su bile potrebne »samo dvije stvari« i to: »svijesti i sloge hrvatske«. Pod hrvatskom sviješću smatrao je odlučnost da se Hrvati nipošto i nikad neće odreći svoga imena i svojih prava, a pod hrvatskom slogom — »da ne ištemo sitne zadjevce; da se ne prepiremo je li bolje ručat graha ili kupusa; da mjerimo milimetrima je li viši Petar ili Pavao; da se između nas ne tiskamo ko će ići prvi, a ko drugi; da ne cijepamo dlaku u četvero; da ne tražimo pitanja koja nas dijele, nego ona koja nas združuju«. Samo s takvom sviješću i slogom moguće je »stupiti u borbu sa svim neprijateljima« i pobijediti ih.

Supilo je — kao poznavao životne realnosti — bilo jasno da je sve to »puno lakše napisati nego li izvesti«. Narod se — objašnjavao je on — »sastoji iz pojedinih ljudi, koji imaju svoje vrline i mane«, a savršenstvo se »postići ne može i neće«. Ta činjenica — savjetovao je Supilo — ne smije obeshrabriti, već »treba nastojati, da se postigne ono što se može«. U Dalmaciji su narodnjaci — konstatirao je Supilo — glavna prepreka političkoj slozi Hrvata, pogotovo »ono krilo narodne stranke, koje, ma kako bilo, stati će uz vladu i ne bi poništo prešlo u odlučniju opozicionalnu borbu«. Nešto je »drugačije u južnoj Dalmaciji«, ali i tu »bilo bi puno bolje da nije neke tradicije i solidarnosti.«³⁷¹ Kako je vidljivo, sloga između narodnjaka i pravaša u Dubrovniku — takva kakva je postojala — nije potpuno zadovoljavala Frana Supila. Pero Čingrija, kojeg su slijedili dubrovački narodnjaci, iako se razlikovao od ostalih vodećih dalmatinskih narodnjaka već time što se zalagao za više naglašenu uvjetnu oportunističku politiku i što je bio za suradnju s pravašima, koje je u Dubrovniku nazivao »lijevim krilom« svoje stranke, ipak nije još zatad, zbog te narodnjačke »tradicije i solidarnosti«, bitnije pridonosio narodnjačko-pravaškoj suradnji na širem, dalmatinskom planu.

Novi općinski izbori u Dubrovniku 1899. bili su razlog da su dubrovački narodnjaci i dubrovački pravaši uoči tih izbora naročito homogenizirali svoje redove. Dubrovačka narodna čitaonica, u kojoj su se sastajali i dogovarali, ponovno je postala krojište izborne taktike i propagande. Sve je tu bilo isplanirano. Uz Pera Čingriju, Supilo je bio naročito aktivan. Njihovi politički sljedbenici nisu istupali ni kao narodnjaci, ni kao pravaši, već kao Hrvati. U izbornom proglasu Hrvatskog izbornog odbora bio je donesen i popis kandidata za sva tri izborna tijela. U svakom

³⁷⁰ CH br. 1/1899, 1.

³⁷¹ Isto, 1.

izborom tijelu biralo se po 12 općinskih vijećnika, ukupno — 36. Među kandidatima u III izbornom tijelu nalazili su se i Pero Čingrija i Frano Supilo.³⁷² Izbori su bili zakazani za 24, 25, 26, 27. i 28. srpnja 1899.

S obzirom na stranačku napetost, koja je vladala u Dubrovniku uoči tih izbora, Namjesništvo je, uzimajući u obzir i počinjene nezakonitosti za vrijeme prethodnih općinskih izbora na tom području (1894), odlučilo da ovaj put rukovodi tim izborima namjesništveni povjerenik, a ne dotadašnja općinska uprava. Takva odluka Namjesništva ogorčila je dubrovačke pripadnike i Srpske i Autonomaske stranke, koji su — u znak protesta — zauzeli stajalište da ne sudjeluju u izborima.³⁷³ Izbori su održani u zakazane dane. Na birališta su izašli samo pristaše Narodne hrvatske stranke i Stranke prava. Njihovi zajednički kandidati za općinske vijećnike dobili su u I. izbornom tijelu 140, u II. izbornom tijelu 51 i u III. izbornom tijelu 694 glasa. Dubrovačka je općina tako ponovno došla u hrvatske ruke i Dubrovnik vraćen, s obzirom na političku misao, »u kolo hrvatskih gradova«.³⁷⁴ Supilo je, u jednom pismu nakon tih izbora sa zadovoljstvom pisao: »Naši su izbori prošli, pobjeda nam sjajna. »Crvena Hrvatska« vršila je svoju, a vršiće i u buduće«.³⁷⁵ Narodnjačko-pravaško općinsko vijeće u Dubrovniku — na svojoj prvoj konstituirajućoj sjednici u jesen 1899 — izabralo je za općinskog načelnika Pera Čingriju.

Ta zajednička politička pobjeda narodnjaka i pravaša u Dubrovniku bila je, između ostalog, pobjeda smisla njihove sloge i suradnje, za što se Frano Supilo stalno i s mnogo upornosti i takta zauzimao. S tom pobjedom njihova suradnja nije prestajala. Ona se nastavljala, utkivajući se pokretački svojim primjerom i u teženje za uspostavljanjem političke sloge i suradnje između narodnjaka i pravaša i na ostalom području Dalmacije.

2. Kritičar oportunističke politike Narodne hrvatske stranke

Oportunistička politika Narodne hrvatske stranke izazivala je nezadovoljstvo među radikalnijim elementima i u samim njezinim redovima, a pogotovo u redovima omladine, koja je inače već po svojoj prirodi, bila za odlučniju političku borbu. Zbog toga je omladina radije prihvaćala pravaštvo, jer joj je ono nudilo i omogućivalo upravo takav stil borbe. Za razliku od većine ostalih dalmatinskih pravaša, koji su mislili da će najuspješnije pridonijeti širenju pravaškog pokreta u Dalmaciji ako napadaju na-

³⁷² CH br. 27/1899, 3.

³⁷³ »Dubrovnik« br. 27/1899, 1.

³⁷⁴ CH br. 28/1899, 1.

³⁷⁵ F. Supilo — Rudi Liniću, Dubrovnik 21. VIII 1899, KFS, Arh. vj., 85.

rodnjake i narodnjački oportunistizam, mladi je Supilo, razvijajući se u Čingrijinoj blizini i saznavajući od Čingrije kao iz žive knjige u kakvim je uvjetima djelovala Narodna (hrvatska) stranka, kakve je sve prepreke morala savladavati, te kako je i koje uspjehe postizala, cijenio zasluge narodnjakâ i njihove stranke, svjestan da su ti ljudi i njihova stranka mnogo učinili na putu narodnog preporoda. Ali, ni on nije odobravao pretežno besplodni narodnjački oportunistizam. Zbog toga je u neposrednim kontaktima i polemizirao s Perom Čingrijom. Dok je Čingrija u onovremenim okolnostima branio smisao i vrijednost uvjetne oportunističke politike svoje stranke, Supilo je, imajući u vidu konkretne vladine ustupke, koji su bili »mrvice« prema velikim narodnim potrebama, zagovarao odlučnu, opozicijsku politiku, uvjeren da bi takva politika bila korisnija za Dalmaciju u svakom pogledu. U tom smislu je i bio kritičar oportunistima Narodne hrvatske stranke.

Najoštrije kritike sa strane pravaša bile su upućivane oportunizmu narodnjačkih zastupnika u Carevinskom vijeću. U svojim kritičkim opaskama Supilo je uvijek nastojao da bude umjeren i uvjerljiv. Kritizirajući oportunističko ponašanje tih zastupnika, on je isticao da u politici koliko »treba trijeznosti i razbora« toliko »treba i odvažnosti«.³⁷⁶ Takav stav bio je plod stvarno zrelog shvaćanja politike. On je u biti povezivao ono što su kao najvažnije u politici isticali i narodnjaci (trijeznost i razboritost) i pravaši (odvažnost).

Videći djelovanje radikalne grupe među narodnjačkim zastupnicima u Dalmatinskom saboru, Supilo se radovao tom djelovanju, naglašavajući: »Neka ga! Borbe nam se hoće, da nas liječi i krijepi«. On je smatrao da je aktivnost mladog pravaškog naraštaja pokretački utjecala na tu nekolicinu odvažnijih hrvatskih saborskih zastupnika, te je objašnjavao: »Bili smo se razlijenili, bili bi možda i zaspali da nije ove mlađe generacije, koja narod tjera naprijed. Moguće da su tu novu struju nanjušili ljudi, koji su u Zadru pošli odlučnijim putem, moguće da su vidjeli kako je s ovim naraštajem budućnost, pa krenuli i oni s njime. Bilo kako bilo, dobro je da su se odlučili, jer bolje ikad nego nikad«.³⁷⁷ Kad se navedena radikalna grupa izdvojila iz saborskog kluba Narodne hrvatske stranke, te osnovala svoj zasebni saborski Hrvatski klub, djelujući odvojeno i izvan narodnjačkih i izvan pravaških redova, Supilo je vidio u tome daljnje dzintegriranje hrvatskih političkih snaga u Dalmaciji, koje ga je više zabrinjavalo nego što ga je ispunjavalo nadom da bi to moglo biti i dobro. Jer, on je bio borac za koncentraciju hrvatskih političkih snaga, za jedan, dakle, sasvim obrnut proces, koji bi obećavao uspješniju političku borbu.

³⁷⁶ CH br. 25/1891, 1.

³⁷⁷ CH br. 12/1892, 1.

Kao zagovaratelji narodnih želja i interesa narodni su zastupnici, i oni u Dalmatinskom saboru u Zadru i oni u Carevinskom vijeću u Beču, imali važnu i odgovornu ulogu. S politikom skrajnjeg oportunističkog ponašanja, kakvu je vodila Narodna hrvatska stranka kao stranka koja je imala većinu zastupnika iz svojih redova i u Dalmatinskom saboru i u Carevinskom vijeću, ta se uloga nije ostvarivala u skladu sa svojom zadaćom. Da se ta uloga narodnih zastupnika dovede u pravi tok, bilo je nužno da oni napuste svoje oportunističko ponašanje. U vezi s tim Supilo je isticao: »Nama je danas u Dalmaciji od prijeke potrebe ovo: da stojimo na čvrstom i čistom hrvatskom stanovištu, da to stanovište odlučno brane i zastupaju naši ljudi i u Beču i u Zadru — dakle odlučnu opoziciju sustavu i onomu ko mu je na kormilu, zatim određita obrana i traženje naših narodnih prava i ekonomskih interesa zemlje, te napokon solidarnost sa ostalijem Slavenima, koje biju iste nevolje što i nas«. ³⁷⁸

Supilo je osuđivao oportunističku politiku ne samo u Dalmaciji već i u banskoj Hrvatskoj. Vidljivo je to i u njegovu članku »Hrvatsko pitanje i naši oportuniste«, u kojem je isticao kako Narodna hrvatska stranka u Dalmaciji »boji se nemilosti Beča« i kako »Narodna stranka u Banovini dršće pred Peštom«. ³⁷⁹ Polazeći od toga da se tim strahovanjem i neodlučnošću ne može i neće pridonijeti rješavanju hrvatskog pitanja u Habsburškoj Monarhiji, Supilo je obrazlagao: »Drugi narodi radili su drukčije. Drugi narodi izlagali su se velikoj pogibelji da sačuvaju ili steku ono slobode što danas imaju. Pogledajmo Mađare, koji svojoj odlučnosti i srčanosti zahvaljuju na položaju koji uživaju u monarhiji i Evropi. A to je neophodno i potrebno kako nas lijepo uči Italija. Mali Pijemont posjedovao je ustav i slobodu o kojim mi Hrvati nemamo ni pojma, pa ipak je on sve stavio na kocku samo neka Italija bude Italijom, neka mu braća budu slobodna i ujedinjena... Ali Pijemont nije bio leglo kukavica, nego zemlja kojom vladaše Cavourov genij«. Podsjetio je Supilo i na stari Dubrovnik, koji se znao boriti za svoju slobodu i napredak. Ali, stari je Dubrovnik — upozoravao je Supilo — imao »rodoljuba koji su za dobro svoga grada i život izvirgavali pogibelji«.

Potičući borbu za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, Supilo je opovrgavao oportunistička stajališta da za tu borbu »nije vrijeme«, te je postavio pitanje: »Kad će doći to blaženo doba?« — da bi odmah zatim dao i svoj odgovor: »Doba je uvijek samo kad se hoće«. Razmatrajući problem sjedinjenja, on je dalje kazao: »Mnogi naši ugledni, umni i vrijedni rodoljubi u Dalmaciji i u Hrvatskoj, poraženi današnjim stanjem, uzdaju se jedino u velike događaje koji bi nas mogli pomoći i, donekle, ne-

³⁷⁸ CH br. 25—26/1892, 1.

³⁷⁹ CH br. 32/1892, 1.

madu krivo. Ali, ovi mogli bi biti koliko nama u prilog, toliko protiv nas. Bili kakvi bili, cijenimo da bi zlo bilo kad b nas ti zatekli nepripravne i rascijepane u toliko komadića, s kojima dalo bi se miješati kako je koga volja«.

Zbog toga — zalagao se Supilo — prijeko je potrebno voditi borbu za sjedinjenje, za taj »jaki jedinstveni sastav« koji bi brojio »skoro 3 milijuna ljudi« i koji bi »kao magnet« privlačio »ostalo iastorodno Slavenstvo na jugu Monarhije«. Postavivši pitanje: »Rade li u tom smislu naši oportunisti s jedne i s druge strane Velebita« — odgovorio je: »Ne. Mješte svega toga, od njih imamo trideset godina čekanja, trideset godina pobiranja mrvica, koje nam njihovi prijatelji milostivo udjeljuju s bogatih stolova i koje nam mogu uskratiti kad god hoće«. Problem sjedinjenja — kako ga je shvaćao mladi Supilo — mogao se tada ipak riješiti, i to na način: da Hrvatski sabor zatraži »ne inkorporaciju, nego reinkorporaciju Dalmacije, a ova neka se odazove da pristaje ili pak obratno: da Dalmacija pita a Hrvatska primi«.³⁸⁰ Taj je problem, međutim, u uvjetima dualističkog ustrojstva Habsburške Monarhije, bio mnogo složeniji i za toliko teže rješiv nego što se to činilo mladom Supilu. Istina, za Supila je bila važna i sama politička akcija u prilog sjedinjenja. Jer, stav koji su oportunisti nametali narodu »da čeka još« i »da odloži oružje«, takav stav — prema Supilovim riječima — »moralno ubija«.

Svom novom članku, koji se nastavljao na taj već citirani, Supilo je dao naslov »Hrvatsko pitanje i uspješna politika«. Pod uspješnom politikom on je razumijevao odlučnu, opozicijsku politiku. Ističući da takvu politiku vode pravaši i da su oni s njom već stekli vidljive zasluge, on je kazao: »Ako je danas u tom pogledu krenulo na bolje, to je zasluganaših radikalnijih ljudi. Njihova je zasluga da je Austrija čula čisto i bistro što hoće ti Hrvati«. Bilo je nužno stalno isticati političke težnje i zahtjeve hrvatskog naroda u Habsburškoj Monarhiji, jer — kako reče Supilo: »Muk nas ubija« — i stoga je preporučivao: »Neka nas čuju u svakoj prigodi«.³⁸¹ Hvaleći borbenost pravaša, Supilo je i time — na posredan način — kritizirao političke stranke, koje su vodile oportunističku politiku.

Koliko vladajući austro-ugarski režim nije vodio brigu o interesima svojih pripadnika, pokazao je osobito trgovinski ugovor, sklopljen 6. prosinca 1891. između Austro-Ugarske i Italije. Tim su ugovorom — zbog tzv. »vinske klauzule« u njemu, koja je pogodovala uvozu i konkurenciji talijanskih vina na austro-ugarskom tržištu — ponajviše bili pogođeni vinorodni krajevi Monarhije, a naročito Dalmacija, jer je u toj pokrajini vino bilo glavni proizvod, čijom je prodajom njezino poljoprivredno stanovništvo

³⁸⁰ Isto, 2.

³⁸¹ CH br. 33/1892, 2.

pretežno i dolazilo do novca, nužnog za ostale njegove životne potrebe.³⁸² Narodnjački zastupnici i u Dalmatinskom saboru i u Carevinskom vijeću, podržani naročito i od pripadnika Hrvatskog kluba, istupali su protiv primjene »vinske klauzule«. Isticali su kako je Austro-Ugarska, da bi pridonijela zadržavanju Italije u Trojnom savezu, išla u tom trgovinskom ugovoru na skrajnju popustljivost, žrtvujući interese svojih državljana. Glas dalmatinskih zastupnika ostao je, međutim, bez utjecaja. Vinska se klauzula počela primjenjivati od kolovoza 1892. Sve veći pad cijena dalmatinskom vinu i njegova sve teža prodaja na vinskom tržištu stvarali su veliko nezadovoljstvo dalmatinskih poljoprivrednika, prijevoznika i trgovaca. To nezadovoljstvo bilo je pogodna baza za daljnje širenje borbenog pravaškog pokreta u Dalmaciji. Pravaši su otada imali i nove argumente za napade narodnjačkog oportunitizma, za širenje antirežimskih raspoloženja i za zagovaranje potrebe i smisla radikalne, opozicijske politike.

Fuzijom pravaša i pripadnika Hrvatskog kluba (1894) nastala je dalmatinska Stranka prava. U njezinu organiziranju i djelovanju Supilo je vidio veoma važnu političku snagu, te je, uspoređujući je s ostalim političkim strankama, isticao: »Stranka prava, stranka je života, stranka rada, stranka poduzetnosti, stranka odvažnosti. Ostale stranke, stranke su truleži, mrtvila, stranke kalkula, šaranja i oportunitizma«. Supilo je dokazivao da dvije hrvatske stranke u Dalmaciji — Narodna hrvatska stranka i Stranka prava — ne dijeli program, već akcija, i da bi samo jedinstvena akcija mogla ujediniti te stranke. Opravdavajući nastanak Stranke prava, on je naveo da »već samo to što je ona *aktivna*, dava njoj pravo da opstoji kao posebna stranka«. Narodna hrvatska stranka, ploveći vodama oportunitizma, nije ono »što je prije bila«. Njezini su stari borci — objašnjavao je Supilo — »obezdušili, videći da nijesu uspjeli u onome za čim su težili«. Nekadašnja »odvažnost, zanos, poduzetnost, žilavost« — napustili su tu stranku i njom ovladali »mrtvilo i oportunitizam«. Oportunitizmom se nije mogao izmijeniti nepovoljni položaj i zadovoljiti mnogostrani interesi Dalmacije. Zato je Supilo naglašavao potrebu drukčijeg stila političkog djelovanja: »Klin se klinom izbija, a ideja idejom pobija. Nije dosta čuvat ono što imamo, nego postić ono što nemamo, a što nas po pravu ide.«³⁸³ Sadržana je u tome i kritika obrane narodnjačkih prvaka, koji su objašnjavali da politikom oportunitizma čuvaju postignute stečevine svoje borbe u Dalmaciji.

³⁸² Italija je u to vrijeme imala najveću produkciju vina u svijetu i zauzimala je prvo mjesto. U g. 1892. proizvedeno je u njoj 33,336.000 hl vina. Te je godine proizvedeno u Austro-Ugarskoj 8,000.000 hl, od čega na području Dalmacije 1,237.530 hl vina. — Poljodjelski vjesnik br. 2, Zadar 1893, 8 i 29. Očito, konkurentnost te silne talijanske vinske produkcije na austro-ugarskom tržištu dovela je dalmatinske proizvođače vina u skrajnje težak, uništavajući položaj.

³⁸³ CH br. 34/1894, 1.

Političke polemike, vođene u Dalmatinskom saboru između narodnjačkih i pravaških zastupnika u siječnju 1895. kad su narodnjački zastupnici odbili prijedlog pravaških zastupnika da se u dnevni red tog saborskog zasjedanja unese rasprava o adresi za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, potakla je i Supila da preko »Crvene Hrvatske« polemizira sa u Saboru iznesenim oportunističkim stavovima narodnjačkih prvaka. Iako mu kao mladu čovjeku nije bilo ugodno da polemizira sa »sijedijem glavama staraca«, od kojih ga, u dobnom pogledu, dijele »skoro tri generacije«, ipak to nije mogao biti razlog da im ne suprostavi svoja stajališta. Ne pristajući da istakne zahtjev za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, Narodna hrvatska stranka je — prema Supilovim riječima — »konačno omakla niz strminu, na veliku štetu narodne stvari«, oprečna i svom vlastitom programu.³⁸⁴ Ona je pritajila svoj program i odložila borbu za sjedinjenje samo zbog bojazni da će vlada — ako se u Saboru povede rasprava o sjedinjenju — zatvoriti Sabor.

Taj oportunistički Klaićev argument Supilo nikako nije mogao ni prihvatiti ni opravdati. Ističući da Klaić i njegovi narodnjaci čekaju vrijeme kad vlada bude sklona da se riješi pitanje sjedinjenja, Supilo je ocrtao uzaludnost toga čekanja ovim pitanjima: »Možemo li mi to ikad od Beča dočekati? Hoće li Beč, hoće li Austrija, ikad rado pristati da se Dalmacija od nje odijeli?« Zatvaranje Sabora zbog isticanja narodnih težnji za sjedinjenjem nije nenadoknadviva šteta. Neka Sabor — uvjeravao je Supilo — »jedan, dva, tri puta i bude zatvoren, doći će dan kad će se glas Dalmacije opaziti i poslušati«. Osporavajući Klaićev navod da nije zgodan čas za traženje sjedinjenja, Supilo je upozoravao: »Nestalnost položaja s jedne i s druge strane Litve, uz domaće krize i pokrete Čeha i Rumunja, govori nam da je bio čas upravo zgodan, jer tražiti sjedinjenje kad su oni koji će mu se načelno protiviti složni, jaki i stalni, bilo bi od nas ludu i neumjesno«. Supilo je podsjetio da su Klaić i Bulat, predvođeci dalmatinsku delegaciju kod cara i predajući caru memorandum o gospodarskim potrebama Dalmacije, sigurno bili uvjereni da se »neće uslišati svekolike želje«, iznesene u tom memorandumu, »pa ipak su ih izrazili«. Prema tome, dovodeći to u vezi i s pitanjem sjedinjenja, izražavao je svoje čuđenje zašto ti narodnjački prvaci tako ne traže i sjedinjenje. Car je već davno obećao da će se ostvariti sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, čime je to pitanje — po Supilovu mišljenju — već »riješeno, pak neostaje, nego nego da se izvede«. Ono se neće ni izvesti ako se njegova izvedba ne traži. Na osnovi toga Supilo je zaključio: »Ako mi ne pitamo, neće nam se ni dati«.

Zamjerio je Supilo Klaiću i to što Klaić »miješa diplomaciju s narodnom politikom«. Svoju zamjerku obrazložio je ovako: »Vlade

³⁸⁴ CH br. 4/1895, 1.

i diplomacija čekaju, mudruju i varaju jedan drugoga. Oni to mogu kad raspolažu silom i vlasti. Ali, politika naroda, koji hoće da se ujedini i postane neodvisan, tih sredstava nema. Njoj su namjere jasne i javne, jer treba da ih znade narod, koji joj je najglavnija snaga«. U borbi za ostvarenje narodnog ujedinjenja — naglašavao je Supilo — ne smije biti »mira ni primirja, odgađanja i igranja«. Vodeći tu borbu, Hrvati se trebaju ugledati u Talijane. »Talijani nisu počinili dok se nijesu ujedinili«.³⁸⁵

Svojom politikom oportunitizma narodnjaci su, dakle, zanemarili glavnu točku svog političkog programa: sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Tim zanemarenjem postali su — u tom pogledu — isto što i autonomaši. Supilo je to konstatirao u upitnom obliku: »Koja je razlika između njih i autonomaša?« Parafrazirajući jednu izjavu Massima D'Azeglija, Klaić je u Saboru kazao: »I mi odgojimo svijesne Hrvate i Hrvatska će postati svoja«. Obarajući se na narodnjačku pasivnost u tom smislu, Supilo je primjetio: »Jest, odgojimo Hrvate! No, je li ih valjano odgojila narodna stranka? Na ovo pitanje ne možemo dati povoljna odgovora«. Naveo je da se Narodna stranka još od svog početka postavila »na pogrešno plemensko stanovište« da je, kao takva, bila »sestrom jugoslavenstva, majkom narodnjaštva, slovinstva, srpsko-hrvatstva«, te da se hrvatska misao nije »pod tim auspicijama mogla širiti, nego je na mnogo mjesta počela bila propadati«. Pripadnici mladog naraštaja, usvojivši pravaštvo, izmijenili su svojom aktivnošću taj tok. Supilo je, govoreći u ime tog naraštaja, rekao: »Jest, mi odgajamo Hrvate, kao što i samo sebe odgojismo«.

Kritizirajući Narodnu hrvatsku stranku, Supilo je isticao kako je ona »postala birokratsko-administrativnom strankom, koja samo obavlja zemaljske autonomne poslove«. Govoreći o njenim prvacima, zastupnicima u Dalmatinskom saboru u Zadru i u Carevinskom vijeću u Beču, on je rekao: »Njezini prvi ljudi zapali su koliko u Zadru toliko u Beču u ambijent, koji ih je malo po malo znatno promijenio«. Razne utjecaje, usluge i koncesije mnogi su narodnjaci — otkad je njihova stranka postala »odlučujući i vladajući faktor u pokrajini« — »izrabili u svoje osobne svrhe, pak su onda stranci okrenuli leđa«. Iako su tadašnji prvaci stranke »u tom ostali čisti, što im je na čast« — kazao je Supilo — ipak se »narodna stvar kompromitirala«. Ti se prvaci, surađujući s državnim vlašću, »približiše prema gore, a odalečiše od naroda«. Vrijeme je teklo i oni su »ostarili, a podmlatka neodgojili«. Supilo im je zamjerio i to što su napustili i održavanje političkih veza s Hrvatima u banskoj Hrvatskoj.³⁸⁶

Razmišljajući o nepovoljnom odnosu narodnjaka prema prvašima, Supilo je doživljavao taj odnos i kao nepovjerenje starijih

³⁸⁵ Isto, 1.

³⁸⁶ Isto, 2.

ljudi prema mladom naraštaju, te je konstatirao: »Naravno je da starci uvijek misle da svijet ide na gore«. Obrazloženje narodnjačkih prvaka, kad bi napustili oportunističku politiku, da bi izgubili dotadašnje stečevine, djelovalo je na Supila veoma neuvjerljivo. Moglo bi se — prema njegovu mišljenju — izgubiti »koju općinu, koju školu, koje zastupničko mjesto« i to privremeno, ali se ne bi izgubila hrvatska većina. Ako Narodna hrvatska stranka pretpostavlja da bi u sudaru s vladom podlegla, onda ta stranka, koja je od 1870. do tada bila vodeća stranka u Dalmaciji, kroz tih 25 godina »ni koraka napredovala nije«. Tom bojazni ona »izriče najgoru osudu sebi, svojoj politici« i svojim stečevinama, koje očito, smatra nestabilnima kad predviđa da bi ih »prvi udarac vlade mogao u prah pretvoriti«. Oportunizam dalmatinskih narodnjaka bio je Supilu potpuno neshvatljiv. Po svom »programu, aspiracijama i položaju« dalmatinski su Hrvati — upozoravao je Supilo — »pozvani da budu najskrajnja ljevica, najradikalniji element Cizlajtanije«. On se slagao s Klaićem, koji je rekao »da je bolje biti u većini i gospodovati, nego li u opoziciji« i dokazivao — suprotno Klaićevu mišljenju³⁸⁷ — da bi dalmatinski Hrvati, politički združeni, uvijek bili u većini.

Ponovno se vraćajući osporavanju Klaićeva navoda da za traženje sjedinjenja nije zgodan čas, Supilo je isticao »da ima usluga, koje se smiju da prose samo onda, kad su oni koji ih daju dobro raspoloženi«, ali da ima i pravâ — kao što su pravâ na sjedinjenje — »koja se moraju u svako doba odlučno tražiti i isticati«. Pravašima, koji se uporno zalažu za sjedinjenje, bile su jasne Klaićeve riječi da Habsburška monarhija ne trpi da se trese temeljima njezina sustava. Tu je Klaićevu konstataciju Supilo želio proširiti i svojim obrazloženjem, ali se nije usuđivao da to učini potpuno otvoreno i u izrazito antirežimskom tonu zbog moguće zapljene njegova članka. Govoreći o toj svojoj želji, rekao je: »ovdje (tj. u »Crvenoj Hrvatskoj« — I. P.) ne možemo da govorimo jasno kako bismo htjeli«, ali da će se »ipak nekako izraziti«. I izrazio se, navodeći da se »njemačko-mađarski Drang nach Osten« najupornije protivi sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, jer austrijski Nijemci i Mađari vide u tom sjedinjenju »neprelomivi slavenski zid, koji bi zaustavio tuđinsku bujicu na Istok«.

Supilo je polemizirao i s Čingrijinim izjavama, izrečenim u narodnjačko-pravaškim sukobima u Dalmatinskom saboru, koji je kazao za pravaše da su sekta i prigovorio im da je lakše rušiti nego graditi. Stranka prava — objašnjavao je Supilo — nije sekta, »ona je prava narodna stranka, koja je po svim hrvatskim zemljama probudila i uskrisila čisto hrvatsko ime«; ona djeluje »javno i otvoreno« i svakome su poznati »njezino mišljenje, načela i pro-

³⁸⁷ CH br. 8/1895, 1.

gram«. Govoreći u ime svih pravaša, kojima je pripisivao samo stvaralačku usmjerenost, Supilo je kazao: »Mi ne rušimo, mi se borimo i radimo«. ³⁸⁸

U toj borbi pravaši su imali i u narodnjacima svog političkog protivnika, što su pokazali i saborski izbori 1895. Prema Klaićevim uputama narodnjacima je u tim izborima bilo glavno »poraziti pravaše« i izvojevati većinu u svim kurijama » da autonomas ne uđe u zemaljski odbor«. ³⁸⁹ Izborni neuspjesi Stranke prava potakli su Supila da preko »Crvene Hrvatske« uputi optimističku poruku dalmatinskim pravašima: »Ovo je tek prva vatra, podloga i pouka za daljnji rad koji nas čeka«. ³⁹⁰ On je i dalje kritizirao oportunističku politiku Narodne hrvatske stranke, ističući da ta stranka »nema hrabrosti da se postavi ni na pravaško ni nagodbenjačko stanovište«. ³⁹¹ Sva njezina politička akcija u Dalmaciji od 1895. — kako ju je vidio Supilo — sastojala se »u pobijanju stranke prava«. ³⁹² Slično su isticali i narodnjaci za pravaše, kojima da je najbitnije napadati Narodnu hrvatsku stranku.

Od sveukupne kritike narodnjačkog oportunizma, koja je dolazila iz pravaških redova, Supilova kritika bila je politički najubojitija, jer je uvijek bila nadahnjivana konkretnim povodima i jer se služila uvjerljivom argumentacijom. Supilova kritika nije samo razobličivala. Ona je stvaralački nastojala i da pridobije narodnjake za suradnju s pravašima u odlučnijoj borbi protiv režimskih okova i drugih kočnica svestranijeg ostvarivanja hrvatskih narodnih interesa.

3. Borac za sjedinjenje hrvatskih zemalja

Težnja za ostvarenjem sjedinjenja hrvatskih zemalja bila je sastavni dio političkog programa svih hrvatskih političkih stranaka koje su djelovale u tim zemljama pod austro-ugarskom vlašću. Među borcima za to sjedinjenje nalazio se i Frano Supilo, pripadnik Stranke prava.

O Supilovim doprinosima borbi za integraciju hrvatskog naroda govore njegovi brojni članci, objavljeni u »Crvenoj Hrvatskoj«. Zagovarao je on potrebu za sjedinjenjem i borbu za sjedinjenje kad god mu se pružila prilika za to. Uoči izbora za Carevinsko vijeće (1891), zalažući se za izbor hrvatskih zastupničkih kandidata, on se zauzimao za njih osobito sa stajališta njihove privrženosti ideji sjedinjenja. Rekao je pri tom da je sjedinjenje za

³⁸⁸ Isto, 1.

³⁸⁹ Miho Klaić — Peru Čingriji, Zadar 24. VIII 1895, N. Beritić, n. d., 151.

³⁹⁰ CH br. 35/1895, 3.

³⁹¹ CH br. 46/1895, 1.

³⁹² CH br. 47/1896, 1.

Hrvate životno pitanje, »kojega kad bi se odrekli ne bi imalo smisla zvati se Hrvatima«. ³⁹³ Gospodarska izložba u Zagrebu (1891), koju je u toku dvoipomjesečnog trajanja posjetilo oko pola milijuna ljudi, i to ne samo iz hrvatskih zemalja (banske Hrvatske, Istre i Dalmacije) već i iz susjednih južnoslavenskih zemalja (Slovenije i Bosne i Hercegovine), »pružila je zgodu« — kako je pisao Supilo — da se i tom prigodom istaknu i podupru težnje koje su imale za cilj »samostalnost i sjedinjenje Hrvatske«. Prema Supilovu zapažanju: »Svi izleti, svi sastanci, svi govori bili su u tom duhu učinjeni«. Sve te akcije — isticao je on — »bijahu zabrinule Nijemce i Mađare, a osobito demonstracije Dalmatinaca u prilog sjedinjenja«. ³⁹⁴ Ističući tu zabrinutost austrijskih Nijemaca i Mađara, Supilo je, očito, želio i u toj prilici naglasiti poznatu istinu: da su oni glavni protivnici sjedinjenja hrvatskih zemalja.

Prepreke sjedinjenju i samostalnosti Hrvatske, izazivale su i različite stavove Hrvatâ o mogućnostima realizacije tog sjedinjenja i te samostalnosti. U vezi s tim Supilo je pisao: da nema Hrvata »koi bi rekao da on neće nezavisnost svoje domovine«, ali da ih je »malo« i »premalom« koji bi bili »složni u načinu kojim da je poluču«. ³⁹⁵ U banskoj su Hrvatskoj — prema Supilovim riječima — jedni držali da se samostalnost može ostvariti nagodbom s Mađarima, drugi su smatrali da se samostalnost ne može postići kroz postojeće državno-pravne uredbe«, treći su vjerovali da se samostalnost može postići »jedino na ruševinama« tadašnjih ustanova (i za te je Supilo rekao da su »načelno na pravoj stazi«), a četvrti su »stoičkim mirom« promatrali kako naprijed navedeni misle i djeluju. U Dalmaciji, slično kao i u Banovini — isticao je Supilo — »nema pitanja o kome ćeš čuti složen a zdrav sud«. Na temelju toga, on je konstatirao: »Nalazimo se u velikoj krizi narodnoj, u velikome kaosu programâ, naukâ, načela i nesloge«.

Utvrđujući korijene te nesloge u hrvatskoj politici, Supilo ih je vidio najviše u egoizmu i ambiciji pojedinaca, koji pred svojim »ja« zaboravljaju »interese stranke, naroda, domovine«. Takvi se ne žele naći »na zajedničkom radu«. Korijeni akciono-političke nesloge su i u krivom shvaćanju načela dosljednosti. Supilo je o tome rekao: »Svak želi da ga drže dosljednim i značajnim, te rado predbacuje drugomu da tih svojstava nema, što napokon ne bi bilo zlo. Zlo je naša pretjerana tvrdoglava dosljednost u pogreškama, kojih se ne odričemo, ne kajemo (...)«. Bilo je i mnogo nedosljednih, koji su u političkom životu nekad bili aktivni, pa se zatim povukli. »Ovih malodušnih — rekao je Supilo — puna nam je kuća«. Poseban uzrok nesloge u hrvatskom političkom životu pro-

³⁹³ CH br. 2/1891, 2.

³⁹⁴ CH br. 48/2. I 1892, 1.

³⁹⁵ CH br. 48/3. XII 1892, 1.

istjecao je i iz međusobnih prepirki i pravdanja. Supilo je isticao da se u svim hrvatskim sredinama »suviše politizuje, suviše raspravlja i govori a malo radi«. Naglasio je: »Malo se misli, malo. Dosta brbljamo«.

Ta brbljavost ovladala je i stranačkim novinama, u kojima se iznose i vlastite stranačke slabosti koje do tada »neprijatelj nije ugledao«. Takvim načinom javnog djelovanja — ukazivao je Supilo više se pomaže neprijatelju nego sebi. Ističući da »političar ne smije da otkriva neprijatelju mane svoje stranke«, ni »svoga plana«, Supilo je pravio i ovakve uporedbe: »Naši političari i narodni tabori su isto što i vojske, spremne da se biju. Gdje će, za boga, dobri generali u *ime istine* poći da otkriju neprijatelju svoje slabe šance i utvrde«. U politici treba — isticao je Supilo — »opreza, razbora i vještine«. U »domaćim razmiricama« nužno je djelovati što opreznije, a »naprama neprijateljima« neophodno je biti »što odlučniji i bezobzirniji«. I Hrvati su kao narod »jedna obitelj, u kojoj ima dobrih i zlih sinova«. U obitelji se braća međusobno mogu i prekoravati, ali vani, pred drugim, moraju štitjeti i braniti jedan drugoga. Taj primjer — upozoravao je Supilo — trebao bi biti poučan za sve pripadnike hrvatskih političkih stranaka, kojima je savjetovao: »Kod kuće smo starčevićanci, obzoraši, narodnjaci, ali prema vani neka sve ovo sačinjava jednu cjelinu — *hrvatsku*«. ³⁹⁶ Političko jedinstvo te cjeline bilo je nužno osobito u borbi za sjedinjenje hrvatskih zemalja.

Supilo je bio najdublje uvjeren da se bez akciono-političkog jedinstva hrvatskih stranaka neće moći ostvariti ni zajednički cilj njihove borbe: ujedinjenje i samostalnost Hrvatske. Zbog toga je, povezujući to jedno s drugim, i isticao da će »Crvena Hrvatska«, kojoj je on bio i izdavač i urednik imati glavni zadatak da zagarovara »ideju samostalnosti i sjedinjenja svih hrvatskih zemalja« i »da se Hrvat složi i sporazumije s Hrvatom«. ³⁹⁷ Ostvarenje tog zadatka bilo je i odviše teško i odviše složeno. Supilo je bio svjestan te težine, ali je smatrao da je svaki doprinos ideji sjedinjenja i političkog jedinstva koristan posao. U duhu tog uvjerenja on je nepokolebljivo i djelovao.

Pisao je Supilo u više navrata i o protivnicima sjedinjenja. Dijelevći ih »u vanjske i domaće«, on je podsjećao da su izvanjski protivnici sjedinjenja: Nijemci i Mađari, a domaći: pripadnici Autonomaške (talijanaške) i Srpske stranke. Za Nijemce je kazao da su »načelni protivnici svega što je slavensko«. Jer: »Nijemci znadu da bi uspostsavom češkog i hrvatskog kraljevstva, u okviru monarhije, nestalo njihove supremacije«. Habsburška Monarhija bi se u tom slučaju »preobrazila na temelju federalističkom« i u njoj bi »slavenstvo zauzelo svoj opravdani položaj«. Za Mađare je

³⁹⁶ Isto, 1.

³⁹⁷ CH br. 1/1892, 1.

isticao da se, kao protivnici sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, »u svom stanovištu bitno razilaze od Nijemaca«. To njihovo razilaženje moglo bi ih međusobno dovesti i »do ozbiljna sukoba«. Supilo je ukazivao: »Mađari vindiciraju Dalmaciju preko Hrvatske kao zemlju krune Sv. Stjepana, o čemu Nijemci ne dadu ni opepeliti«. Uz to, ima i u Mađarskoj političkih snaga »koje se plaše« sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom i »kroz nagodbu«, jer bi to sjedinjenje »povećalo nemađarske elemente u Translajtaniji koji se ne daju pomađarivanju«. Sto se tiče domaćih protivnika sjedinjenja, Supilo je naglašavao da oslabljena Autonomnaška stranka ne može zaustaviti težnje Hrvata da se ujedine. Bilo je u toj stranci još uvijek i ljudi hrvatskog porijekla, »u narodnoj nošnji«, koji, politički zavedeni, braneci autonomastvo, brane tobože talijanski jezik, iako ga »ne znaju«, i »talijansku kulturu koju ne poznaju«. Za »zadarske italianissime« je kazao da »uzdišu za Italijom«. Ni pripadnici Srpske stranke, kao protivnici sjedinjenja, nisu mogli omesti težnje za sjedinjenjem, jer — prema Supilovim riječima — nisu bili »odlučujući elemenat«.³⁹⁸

Bez obzira na prepreke, koje su se isprečavale ujedinenju hrvatskog naroda, Supilo je stalno zagovarao potrebu borbe za to ujedinenje »na temelju prirodnog prava i hrvatskog državnog prava«.³⁹⁹ U vezi s tim on je objašnjavao: »Mi hoćemo slobodu i cjelokupnost. Neodvisnost i cjelokupnost jednoga naroda nije tako lagana stvar osobito kad se tiče naroda ovako malena kao što je naš, u sklopu velikih centralističkih sastavina njemu toliko protivnih. Bez nas se ne može učiniti Hrvatska, ali neće ni s nama samijem«.⁴⁰⁰ Očito, Supilo je smatrao da se ujedinenje i samostalnost hrvatskog naroda neće moći ostvariti samo težnjama hrvatskog naroda.

Očekujući da će se i Dalmatinski sabor, koji se sastao početkom 1895. baviti pitanjem sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, Supilo je isticao da je to pitanje uvijek živo i »neprestano na dnevnom redu«, te da su dalmatinski Hrvati, duboko obuzeti težnjom za sjedinjenjem, već u »duhu jedno sa braćom preko Velebita«.⁴⁰¹ Budući da su narodnjački zastupnici odbili prijedlog pravaških zastupnika da se u dnevni red tog saborskog zasjedanja unese rasprava o adresi kojom bi se tražilo sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, Supilo je oštro polemizirao sa stavovima narodnjačkog prvaka Miha Klaića, kao i sa stavovima Klaićevih istomišljenika.⁴⁰² Dopisujući se s Antom Trumbićem, Supilo je

³⁹⁸ CH br. 10/1893, 1.

³⁹⁹ Dragovan Šepić, Supilo Frano, Enciklopedija Jugoslavije, sv. 8, Zagreb 1971, 217.

⁴⁰⁰ CH br. 1/1894, 1.

⁴⁰¹ CH br. 3/1895, 1.

⁴⁰² CH br. 4/1895, 1 i 2.

isticao da se zauzimanje pravaša za sjedinjenje ne smije zaustaviti. Predlagao je da se sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom traži peticijom, koju bi potpisala »sva neodvisna hrvatska Dalmacija«. Sakupljanje tih potpisa obavili bi pripadnici Stranke prava. Prema Supilovu mišljenju moglo bi se sakupiti »preko 20—30.000 potpisa«. O važnosti te političke akcije on je kazao: »To bi našoj stvari najviše koristilo. Čitava pokrajina bi se uskomješala, a vladini organi ne bi mogli ništa«. Peticiju, s potpisima, uručile bi caru u Beču »posebne deputacije iz cijele Dalmacije«. Ako car te odaslanike »ne bi primio — tim bolje«, ⁴⁰³ jer bi to — smatrao je Supilo — još jednom pokazalo dalmatinskim Hrvatima tko je za ostvarenje, a tko protiv ostvarenja njihovih prava i težnji.

Kao zagovaratelj hrvatske političke misli Supilo je koristio svaki prikladan povod da objašnjava tu misao i da potiče borbu za njezinu realizaciju. Učinio je to i kad se pročulo da Josip Ljubić (Ild Bogdanov) priprema radnju za objavljivanje pod naslovom »Balkanska misao«. Postavljajući pitanje što Ljubić hoće s tom mišlju, Supilo je, davši i odgovor, ovako protumačio njezin smisao: »Slovenci, Hrvati, Srbi i Bugari postaju novi narod — Balkanci«. Navevši to, Supilo je odmah istakao da su pravaši, među koje je spadao i on, »protivni tim novotarijama«.

Tumačeći dalje Ljubićev i svoj (pravaški) stav, Supilo je rezonirao: »Jedan narod, jedan jezik od Crnog do Jadranskog mora! Ideja je velika, zamamljiva nema sumnje, ali pitanje je je li ona pravedna, je li izvediva, je li nam, napokon, korisna?« Na takve ideje — veli Supilo — potiče saznanje što su »Slovenci, Hrvati, Srbi i Bugari, svaki za se, malen narodić«, a stopljeni u jedan narod mogli bi »brojiti kakvih dvadeset milijuna«. Oспорavajući Ljubićevu ideju i slične ideje o pretapanju malih naroda u veći narod, Supilo je rekao: »Kad bi se jedan narod zato što je malašan morao odricati svoje plemenske individualnosti, mi bismo odavna bili iščeznuli s lica zemlje, a s nama još sijaset drugih naroda u Evropi, koji i danas žive i lijepo napreduju«. Naveo je za primjer danski narod, koji ima »svoju tisućgodišnju povijest« i pridodao da nikome među Dancima ne pada na pamet »da se odreknu svega i da se stope s Norvežanima i Švedima u jedan jedini Skandinavski narod«.

Pokazujući tadašnju političku stvarnost u južnoslavenskim zemljama, Supilo je dokazivao da je balkanska misao neostvariva. Govoreći o Bugarima, on je naveo: »Braćo Bugari, svojim tendencijama, radom i položajem, pokazuju nam da su oni sami sebi dosta i da nemaju nikakve volje odricati se svoga jezika i svoje državne ideje, koja ide za tim da Sofija zagospoduje Makedonijom i cijelim istočnim Balkanom«. Govoreći o Srbima u Srbiji, on je

⁴⁰³ F. Supilo — A. Trumbiću, Dubrovnik 28. I 1895, KFS, Arh. vj., 49.

istakao: »Braća Srbi također su zaposleni oko učvršćenja svoje države«. Isticao je i na činjenicu da »interesi Srba i Bugara ne idu paralelno, nego se kose«. Ako Ljubić smatra — upozoravao je Supilo — »da bi se balkanizmom taj spor izravnao i da bi se još izravnao i spor srpsko-hrvatski on se ljuto vara«.

Jer — prema Supilovu mišljenju — i u tom jedinstvenom balkanskom narodu, samo »pod drugom formom«, nastali bi novi sporovi, i to ako ne kao pitanje srpstva i bugarstva ili srpstva i hrvatsstva, javili bi se »kao pitanje između Beograda i Sofije, te Beograda i Zagreba«. Za Hrvate i Srbe Supilo je rekao da su međusobno najbliži, navodeći: »Mi smo dva imena, dvije povijesti, dvije kulture i dvije literature, ali jedan jezik, i po tome jedan narod«. Ali budući da su tadašnja »hrvatska i srpska misao« imale »svaka svoje posebne interese«, Supilo je isticao da se i postojeći hrvatsko-srpski spor, koji proizlazi iz tih različitih interesa, »ne da izgladiti kakvim prisilnim sredstvima, ni umjetno skovanim imenima«. U odnosu na hrvatsko-srpsku političku neslogu tadašnjost nije obećavala mnogo. Ali, Supilo je vjerovao da će doći do složna političkog djelovanja Hrvata i Srba i želio je da se to ostvari. Polazeći od postojeće političke situacije i zadatoka neposredne političke borbe, on je pledirao: »Kako danas stvari stoje, mi Hrvati imamo jedine nade na bolju budućnost ako se privrijemo i okupimo oko Hrvatske. Ostalo moglo bi s vremenom doći«.

Dakle, Supilo se zalagao najprije za ujedinjenje razjedinjenog hrvatskog naroda. Imao je on u vidu i šire, jugoslavensko ujedinjenje, ali tek nakon sjedinjenja hrvatskog naroda ili nakon osvjeđenja da se to sjedinjenje ne može postići. U vezi s tim, govoreći i u ime svojih istomišljenika, on je rekao da će se oni baviti i pitanjem šireg ujedinjenja na Balkanu kad ostvare »domaću, ali isto tako slavensku misao hrvatske ideje« ili kad izgube »svaku ma i najmanju nadu« da će je »ikad ostvariti«. ⁴⁰⁴ Takav stav bio je izraz dotadašnje i tadašnje hrvatske građanske politike. U toj politici uz hrvatsku misao živjela je i jugoslavenska misao. Nosioći te politike zalagali su se najprije za ujedinjenje »rascjepkanih hrvatskih zemalja« kako bi potom, u procesu osnivanja zajedničke jugoslavenske države, »hrvatska buržoazija mogla imati utjecaj pri njenu stvaranju i uređenju«. ⁴⁰⁵ Među nosiocima te politike bio je i Frano Supilo kao hrvatski građanski političar.

Početakom svake godine Supilo je u »Crvenoj Hrvatskoj« podsjećao na ciljeve borbe i tog lista, koji je izdavao i uređivao, i Stranke prava, kojoj je pripadao. Uradio je to i početkom 1896. s člankom »Dobar početak!« — u kojem je za političke istomišljenike »Crvene Hrvatske« isticao da se bore »za jedinstvo i samostalnost

⁴⁰⁴ CH br. 49/1891, 1.

⁴⁰⁵ Mirjana Gross, Ideja jugoslagenstva u XIX stoljeću u »Istoriji Jugoslavije«, Časopis za suvremenu povijest, II, Zagreb 1973, 14.

hrvatskog naroda«. Sjedinjenje hrvatskog naroda bilo bi — kazao je Supilo »jedna neprocjenjena stečevina«, jer bi sjedinjenjem hrvatski narod postao »jedna cjelina s kojom se mora računati«. Nakon sjedinjenja slijedila bi težnja za samostalnošću.⁴⁰⁶

Supilo je bio svjestan svih prepreka koje su priječile hrvatskom narodu da postigne svoju »samostalnost i cjelokupnost«. Ali, ito tako bio je svijestan i potrebe stalne borbe za te ciljeve. Često je isticao da se valja boriti razborito i ustrajno. Nužno je — veli on — imati »svoju metu i ići k njoj polagano ali postojano, osvajajuć jednu po jednu staru pravicu našu, dok ne dođemo k cijelji«.⁴⁰⁷ Borba za narodne potrebe i ideale nije — prema Supilovu shvaćanju — samo stranačko-politička već i građanska dužnost svakog čovjeka. On veli da su »dobri građani« ujedno i »dobri Hrvati«, a ujedno i »dobri Slaveni«.⁴⁰⁸ Hrvatska integracijska politika bila je usmjerena protiv vladajućeg dualističkog režima, koji je tlačio i ostale Slavene u Habsburškoj Monarhiji. Prema tome, Hrvati su, boreći se za ostvarenje svojih narodnih težnji, pridonosili uspješnosti otpora i političkim težnjama i drugih potlačenih Slavena. Supilo je to stalno imao u vidu i često isticao.

U političkom radu — naglašvao je Supilo — »valja dobro razlikovati velika i mala narodna pitanja«. Velika pitanja »vode narod i pokreću akciju«. Mala pitanja idu s velikim pitanjima — »ali iza njih«. Kad se pokaže — upozoravao je Supilo — »da su manja pitanja istrčala *naprijed*, ispred temeljnih narodnih idejala, e onda tu nije čist posao«.⁴⁰⁹ U tom upozorenju sadržan je u stvari prigovor oportunističkim snagama hrvatske politike, koje su, surađujući s režimom zbog ustupaka u korist manjih pitanja, zanemarivale borbu za temeljne političke ideale, tj. za sjedinjenje i samostalnost vlastitog naroda. Supilo, kao političar, spadao je u red političkih boraca, koji u svojoj borbi nikad nisu podređivali velika pitanja malim pitanjima.

4. Odnos prema Srbima i Srpskoj stranci

U vrijeme kad je Frano Supilo ušao u politički život i počeo politički djelovati, međustranački hrvatsko-srpski odnosi u Dubrovniku ulazili su u svoju najkonfliktniju fazu. Za razliku od ostalih dalmatinskih sredina, u kojima zajedno žive Hrvati i Srbi, među kojima je već krajem 8. decenija 19. stoljeća došlo do stranačkog podvajanja, u Dubrovniku je to podvajanje počelo nešto kasnije i teklo postepeno, a nakon završetka tog procesa učinilo

⁴⁰⁶ CH br. 1/1896, 2.

⁴⁰⁷ CH br. 12/1896, 1.

⁴⁰⁸ CH br. 1/1898, 2.

⁴⁰⁹ CH br. 2/1898, 1.

ovaj grad pozornicom žestokih sukoba. Na jednoj strani bili su zagovaratelji hrvatske političke misli (narodnjaci i pravaši), a na drugoj zagovaratelji srpske političke misli (pristaše Srpske stranke, među kojima su vodeću ulogu imali Srbi-katolici).

Žestini tog sukoba u Dubrovniku naročito su pridonosili stajalište zagovaratelja srpske političke misli, koji su nastupali s pozicija srpskog nacionalnog ekskluzivizma, i razvijene forme stranačkog protivljenja (stranačka društva i stranačka štampa). Stranačka podijeljenost dubrovačke buržoazije prema pripadnosti hrvatskoj ili srpskoj političkoj misli prenosila se — utjecajem te buržoazije — i na ostale slojeve stanovništva u gradu i okolici. Bilo je više slučajeva različite stranačke pripadnosti i u okviru istih obitelji.

Sukobi između Hrvata i Srba oneraspoložili su mnoge političke djelatnike i u Dubrovniku, među kojima su neki — kao npr. Luko Zore — nastojali ostati izvan tih sukoba. Zore je, prikazujući hrvatske i srpske stranačko-političke odnose u Dubrovniku i iznoseći svoj stav, saopćavao: »Stranka srpska htjela bi pojesti Hrvate, a hrvatska negira Srbe. Dakle bolje se uklonit dok i ovaj vihor prođe«. ⁴¹⁰ Frano Supilo je veoma aktivno sudjelovao u međustranačkoj hrvatsko-srpskoj političkoj borbi. Boreći se, on je to činio na izrazito svoj, a »ne na zagrebački (tj. pravaški — I. P.) način«. ⁴¹¹ Njemu je bio stran »svaki nacionalni ekskluzivizam — i srpski i hrvatski«, ⁴¹² jer je bio uvjeren da su i »jedan i drugi protivni interesima hrvatskog naroda«. ⁴¹³ Za razliku od nosilaca hrvatskog nacionalnog ekskluzivizma u pravaškim redovima, koji su rukovođeni Starčevićevom ideologijom, negirali postojanje Srba, Supilo je, iako se i sam smatrao pravašem, priznavao Srbe, kao što su ih, među istaknutijim pravašima, priznavali i Fran Folnegović i Erazmo Barčić. Supilo, Folnegović i Barčić zastupali su taj svoj stav i 1892. na konferenciji pravaša u Rijeci ⁴¹⁴ — suprotno stavu Ante Starčevića, Josipa Franka, Eugena Kumičića, Iva Prodana i drugih Starčevićevih sljedbenika.

Kao pripadnik Stranke prava, Supilo je — kako je isticao — slijedio primjer borbe njezina vođe Ante Starčevića »za sjedinjenje i slobodu otadžbine«, ⁴¹⁵ ali je, istodobno, i odbacivao pojedine Starčevićeve stavove. Tako npr. nasuprot Starčevićevoj tvrdnji »da nema Srbax«, Supilo je tvrdio da ima Srba i da Srbi i Hrvati čine

⁴¹⁰ Luko Zore — Franju Račkom, Dubrovnik 8. X 1890, Arhiv JAZU u Zagrebu. Ostavština F. Račkog, XII/A, 856/36.

⁴¹¹ M. Radošević, n. d., 6.

⁴¹² Hodimir Sirotković, Politički lik Frana Supila. Povodom stote obljetnice rođenja, Encyclopaedia moderna br. 14. Zagreb 1970, 17.

⁴¹³ N. Stančić, n. d. (183), 6.

⁴¹⁴ HK br. 30/1900, 2.

⁴¹⁵ CH br. 43/1892, 1.

»jedan narod«. Ističući da Starčević napada fonetski pravopis i piše »ne baš čistim jezikom, starom etimologijom i hrvatskom ekavštinom«, Supilo je naglašavao da on i njegovi istomišljenici pišu »fonetski, ijekavski«. Navodeći da Starčević ne podnosi Strossmayera, Supilo je, u ime svoje i svojih istomišljenika, rekao o Strossmayeru: »mi ga poštujemo«. ⁴¹⁶ Supilovo shvaćanje Hrvata i Srba kao jednog naroda u potpunosti se podudaralo sa shvaćanjem dalmatinskih narodnjaka. Na mladog Supila u tom pogledu naročito je utjecao Pero Čingrija, jedan od narodnjačkih prvaka.

Obrazlažući »da su Srbi i Hrvati jedan narod u dva plemena, pod dva različita imena«, Supilo je isticao da ima mnogo toga što je zajedničko i Hrvatima i Srbima. Kao »jedan te isti narod slavenske rase«, oni i govore »jednim jezikom«. Budući da su nosioci srpskog nacionalnog ekskluzivizma smatrali taj jezik isključivo srpskim jezikom, Supilo im je odgovorio: »Jest vaš ali je i naš, pa kako ga vi zovete srpskim jer ste Srbi, mi ga zovemo hrvatskim jer smo Hrvati i niti ste ga vi nama ni mi vama oteli«. Smatrao je da bi i Srbi trebali »doći do uvjerenja« da su Srbi, iako se zovu Srbima, i Hrvati, iako se zovu Hrvatima — »jedan narod« ⁴¹⁷. Zalažući se za slogu Hrvata i Srba, Supilo je pisao: »Niko ragje od nas ne bi vidio združena ta dva plemena na braniku slavenskih pravica ovdje na jugu. Možda će doći i tomu čas«. ⁴¹⁸ Podsjećao je i na vrijeme kad su, poslije uvođenja ustavnosti u Habsburškoj Monarhiji (1861), Hrvati i Srbi sačinjavali jedinstven borbeni front i zalagali se za suradnju s ostalim južnoslavenskim narodima, nošeni suosjećanjem u smislu: »Njihove rane, naše su rane, njihove nesreće i naše su nesreće«. Supilo je u tom suosjećanju gledao »krasnu ideju sloge i bratske ljubavi«. ⁴¹⁹ Zalažući se za ponovnu slogu između Hrvata i Srba on je bio svjestan koliko postojeća nesloga nanosi štete i jednima i drugima.

U tom zalaganju za hrvatsko-srpsku slogu Supilo je često isticao da su Hrvati i Srbi braća i da imaju iste interese. Oštro je i stalno zamjerao pripadnicima Srpske stranke što surađuju s pripadnicima Autonomaske (talijanaške) stranke. Isticao je da bi bila prirodnija suradnja između Srba i Hrvata, jer su Srbi — obrazlagao je on — Slaveni »kao mi, jezika kog i mi, običaja i navada kojih i mi«. ⁴²⁰ Suradnja između Srpske i Autonomaske (talijanaške) stranke zasnivala se najviše na stavu tih stranaka protiv sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. Zastupajući jedinstveno taj stav, one su ipak imale različite političke ciljeve. Srpska je stranka — kako navodi Supilo — vodeći politiku nacionalnog ekskluzivizma i

⁴¹⁶ Isto, 1.

⁴¹⁷ CH br. 37/1891, 1.

⁴¹⁸ CH br. 11/1891, 1.

⁴¹⁹ CH br. 18/1891, 1.

⁴²⁰ CH br. 4/1891, 1.

boreći se protiv sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, pripravljala »zemljište za Veliku Srbiju«. ⁴²¹ Autonomnaška (talijanaška) je stranka — prema Supilovu navodu — zalažući se za autonomiju Dalmacije, pripravljala taj teren »za Italiju«. ⁴²² Različitost političkih ciljeva dovela je te stranke u »goleme oprijeke«, ali one su i pored postojećih suprotnosti međusobno surađivale kako bi — isticao je Supilo — bile jače u borbi protiv zagovaratelja sjedinjenja.

Zagovaratelji sjedinjenja — narodnjaci i pravaši — boreći se za sjedinjenje morali su se boriti i protiv svih protivnika sjedinjenja. Supilo je, navodeći tu borbu koja se vodi i protiv pripadnika Srpske stranke, obrazlagao da se ona vodi »protiv njihova nebratškog postupanja«. ⁴²³ Naglašavao je da je »teško boriti se sa bratom«, ali, kad je ta borba nužna, da se valja boriti kao »sa pravim neprijateljem i dušmaninom koji ti o glavi radi«. ⁴²⁴ Smatrao je da Srpska stranka, protiveći se težnjama Hrvata, vodi i protuslavensku politiku, »jer pomaga neslavenima da uništuju dio slavenskog naroda«. ⁴²⁵

Nastojeći da Srpska stranka promijeni politiku i da surađuje s Hrvatima, Supilo je upozoravao: »Mi držimo da kako bi ludo bilo da bi Hrvati u Srbiji počeli voditi protusrpsku politiku, tako isto da je ludo sa strane Srba u ovoj monarhiji da vode protuhrvatsku, jer ono što škodi nama, ne može ni njima ništa koristiti«. Sloga između Hrvata i Srba — zaključivao je Supilo — »može se postići s ljubavlju i uzajamnim štovanjem plemenskih osobina jednoga i drugoga plemena«. ⁴²⁶ Uz to poštovanje, da bi se postigla i politička sloga, nužno je bilo — na što je Supilo također često podsjećao — da se i Srbi zalažu za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, i to »ako ne na temelju državnoga, a ono na temelju narodnoga prava«. Upozoravao je pri tom: »neka se okuplja sve što istim jezikom govori« i neka se njeguje međusobna ljubav »koja je jedini most do duševne zajednice«. ⁴²⁷ Zalažući se za međusobnu ljubav, on se istodobno zalagao i za slogu, jer bez međusobnog uvažavanja i poštovanja nije moglo biti ni sloge.

S obzirom na tadašnje integracijsko-političke težnje južnoslavenskih naroda, Supilo je isticao: »Tri su slavenska politička magnetna na jugu: Sofija, Biograd i Zagreb. Bugari neka se kupe oko Sofije, Srbi van monarhije oko Biograda, a južni Slaveni u monarhiji oko Zagreba. Položaj je danas taki, da ko drukčije radi, ne misli dobra svojoj domovini ni narodu«. ⁴²⁸ Pored bugarske, srpske i hrvat-

⁴²¹ CH br. 26/1891, 2.

⁴²² CH br. 27/1891, 1.

⁴²³ V. bilj. 417, isto, 1.

⁴²⁴ CH br. 10/1891, 2.

⁴²⁵ CH br. 50/1892, 2.

⁴²⁶ CH br. 26/1891, 2.

⁴²⁷ CH br. 18/1894, 1.

⁴²⁸ CH br. 37/1892, 1.

ske integracijske misli, koje su — nadahnjivane željama bugarske, srpske i hrvatske buržoazije — sadržavale u sebi i velikobugarske, i velikohrvatske težnje, što ih je međusobno dovodilo u oštre opreke, postojala je i jugoslavenska integracijska misao, izražena u težnji za stvaranjem jugoslavenske države. Govoreći o jugoslavenskoj misli, Supilo je rekao: »Jugoslavija zacijelo neće se ostvariti preko noći. Kad bi se imala igda u djelo provesti, to neće biti nigda pod tobožnjom hegemonijom Srbije, pa ni bez nezavisne i ujedinjene Hrvatske«. ⁴²⁹ Kao hrvatski građanski političar Supilo je, očito, time izražavao stav hrvatske buržoazije, koja je željela i nastojala da se prije ostvari hrvatska, pa tek potom jugoslavenska misao. ⁴³⁰

Utječući na pripadnike Srpske stranke da se zbliže s pripadnicima hrvatskih stranaka i da se s njima zajedno bore za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, Supilo je uvjeravao »da Dalmacija, ako hoće da sebe pomogne i spasi od tuđinskog talijanskog i njemačkog upliva, treba da ponovi s užom Hrvatskom svoju staru vezu«. ⁴³¹ Sloga između Hrvata i Srba jedino je moguća — naglašavao je Supilo — ako se oni ponovno nađu zajedno u toj borbi za sjedinjenje. O slozi je inače uzaludno i govoriti »dokle jedan poteže tamo a drugi amo«. I zato je Supilo, obraćajući se pripadnicima Srpske stranke, rekao: »Recite kud ćemo potezat obadvojica, pa eto sloge, ako se sporazumijemo«. ⁴³² Sporazum se jedino mogao postići ako bi i pripadnici Srpske stranke prihvatili borbu za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Govoreći s poštovanjem o ravnopravnosti Srba, Supilo je isticao: »Neka Srbi imadu, ko što imaju, sve moguće povlastice u školi, u crkvi i u javnom životu. Mi im toga ne kratimo«. ⁴³³

Supilo je, polazeći od dubrovačke stvarnosti, pisao da »ima Srba i katolika, ili bar onih koji hoće da se zovu Srbima«. ⁴³⁴ Priznajući Srbe, bez obzira na vjeru, on je tražio od Srba da ni oni ne negiraju Hrvate. Hrvatima je savjetovao da čuvaju svoju »plemensku individualnost i samostalnost« i da ne stupaju »u nove primjese«. Naglašavao je: »Što ćemo se stapati i pretapati u druge i odricati se našega imena? Ostanimo ono što smo; krijepimo se, učvršćujemo se, razvijajmo se kako bolje možemo i kako nam budu sile dopuštale«. Savjetovao im je naročito i to: da gaje »ljubav prema bratskim susjednim narodima«. ⁴³⁵ U hrvatsko-srpskim sukobima bili su — prema njegovoj ocjeni — »po srijedi više osjećaji nego razum«. ⁴³⁶

⁴²⁹ CH br. 5/1891, 1.

⁴³⁰ Na to je upozoreno i u prethodnom odjeljku, u tekstu uz bilj. 405.

⁴³¹ CH br. 22/1891, 1.

⁴³² V. bilj. 428, isto, 1.

⁴³³ CH br. 9/1892, 1.

⁴³⁴ V. bilj. 426, isto, 2.

⁴³⁵ V. bilj. 419, isto, 1.

⁴³⁶ V. bilj. 431, isto, 1.

Hrvatsko i srpsko nadmetanje u Dubrovniku došlo je naročito do izražaja 1893 — prigodom proslave otkrića Gundulićeva spomenika. Na zidnim plakatima — kako je izvještavao Supilo — bilo je i »pjesme i proze, ćirilice i latinice, hrvatstva i srpstva, pozdrava omladine hrvatske i srpske«. Djelovali su i posebni stranački odbori za doček posjetilaca. Kad su »braća Srbi« — zapisao je Supilo — stigli iz banske Hrvatske preko Rijeke parobrodom »Hungaria«, u gradskoj luci našli su se i dubrovački Hrvati, koji su prvi »pozdravili srpsku zastavu skidajući šešir«, da bi, slijedeći njihov primjer, učinili to isto i »svi ostali«. ⁴³⁷ Pozdravljajući preko »Crvene Hrvatske« Srbe izvan Monarhije, koji su također došli u Dubrovnik na tu proslavu, Supilo im je kazao: »ni malo nas ne prijeći da vas priznamo najbližom nam po krvi braćom«, smatrajući da bi oni mogli »mnogo dobra učiniti« ako bi savjetovali ovdašnjim pripadnicima dalmatinske Srpske stranke »da rade za dobrobit domovine, a i na svoju vlastitu čast i korist«. ⁴³⁸ Sloga s pripadnicima ovdašnje Srpske stranke bila bi odmah moguća — prema Čingrijinim riječima — »kad bi oni odustali od negacije« i postali »odlučni zagovaratelji sjedinjenja«. ⁴³⁹ To je i Supilo više puta isticao kao osnovne uvjete hrvatsko-srpske političke sloge.

U svom političkom djelovanju preko »Crvene Hrvatske«, Supilo je često polemizirao i sa srpskom stranačkom štampom. Protiveći se »Srpskom glasu«, koji je — kao glavni organ Srpske stranke — izlazio u Zadru, a mnogo se bavio i političkim odnosima u Dubrovniku, Supilo je upozoravao da je potrebno »objektivnije rasuđivati stvari i događaje« i »ostaviti se pak osobito šovinizma«. ⁴⁴⁰ U daljnjoj polemici s istim listom on je, govoreći o razlozima političkog sukoba između Hrvata i Srba u Dalmaciji, naglašavao da taj sukob ne potječe od pitanja jesu li Hrvati i Srbi »dva ili jedan narod, jesu li dva plemena ili ne«. Postojeći sukob — veli Supilo — potječu od »dva različita politička pravca, među kojim treba da se jednoga odabere«. ⁴⁴¹ Na pisanje »Srpskog glasa« da su »Crvenu Hrvatsku« pokrenuli popovi i da joj oni određuju politički smjer, Supilo je odgovarao da to nije točno i obrazlagao: da »Crvena Hrvatska« kao »hrvatski list zastupa samo hrvatska načela i zastupaće ih i protiv popova kad bi oni bili protiv njih«. ⁴⁴²

Kad je u Dubrovniku početkom srpnja 1892. počeo izlaziti list »Dubrovnik« — kao glasilo dubrovačkih pripadnika Srpske stranke — Supilo je isticao da će dubrovačke zagovaratelje hrvatske političke misli »njegovo prisuće držati budne«. ⁴⁴³ »Crvena Hrvatska« je

⁴³⁷ CH br. 26/1893, 1.

⁴³⁸ CH br. 25/1893, 2.

⁴³⁹ CH br. 40/1892, 3.

⁴⁴⁰ CH br. 3/1891, 2.

⁴⁴¹ CH br. 13/1891, 2.

⁴⁴² CH br. 41/1891, 3.

pomno pratila što se piše u »Dubrovniku«, a isto tako i »Dubrovnik« što se piše u »Crvenoj Hrvatskoj«. Oba su lista međusobno polemizirala — dakako: svaki sa svog stranačkog stajališta. U tim polemikama najviše su sudjelovali njihovi urednici: Frano Supilo — kao urednik »Crvene Hrvatske«, i Stevo Vrčević — kao urednik »Dubrovnika«. ⁴⁴⁴ Historiografske rasprave, koje su u jednom i drugom listu izlazile u nastavcima, a koje su dokazivale hrvatstvo, odnosno srpstvo Dubrovnika, bile su potom tiskane i u zasebnim brošurama. ⁴⁴⁵ Te su rasprave pisali vanjski suradnici tih listova.

Pored političkog tjednika »Dubrovnik«, pristaše Srpske stranke u Dubrovniku pokrenuli su krajem 1896. i godišnjak »Dubrovnik« s podnaslovom: »Kalendar katolički, pravoslavni, muhamedanski i jevrejski«. Kao što je i tjednik »Dubrovnik« polazio sa stajališta srpskog nacionalnog ekskluzivizma, ⁴⁴⁶ sa tog stajališta, i još izrazitije, polazio je i kalendar »Dubrovnik«, istaknuvši da je namijenjen »cjelokupnome srpskome narodu bez razlike vjere i zemlje«. ⁴⁴⁷ S takvim stavovima i tog tjednika i tog kalendara Supilo je polemizirao na stranicama »Crvene Hrvatske«. Namjeravao je da i zagovaratelji hrvatske političke misli pokrenu u Dubrovniku svoj kalendar, koji bi bio »ustuk srpskome kalendaru«. ⁴⁴⁸ U tu svrhu bio je u Dubrovniku osnovan i pokretački odbor, koji su, uz Supila, sačinjavali još: Antun Ljepopili, Antun Krespi i Jozo Spasoje Fattori. Taj se odbor obratio i pojedinim kulturnim radnicima u Dalmaciji i banskoj Hrvatskoj, moleći ih za suradnju u kalendaru. Kalendar se imao zvati »Sveti Vlaho«, a trebao je — »bude li dovoljno odaziva« — izaći »kroz jesen« 1898. za 1899. godinu. ⁴⁴⁹ Taj se kalendar, međutim, nije pojavio, jer njegov pokretački odbor — kako izgleda — nije naišao na potreban odaziv ni među suradnicima, ni među pretplatnicima.

Supilov odnos prema Srbima bio je prožet uvažanjem i poštovanjem. Prema Srpskoj stranci i srpskoj stranačkoj štampi odnosio se kritički. Kao kritičar služio se razboritim argumentima

⁴⁴⁴ Od br. 1/1896. »Dubrovnik« je uređivao Antun Fabris.

⁴⁴⁵ *Dubrovnici, jesu li Hrvati? (Preštampano uz neke promjene i dodatke iz »Crvene Hrvatske«)*, Dubrovnik 1892. — *Dubrovnici su Srbi (Preštampano iz lista »Dubrovnik«)*, Dubrovnik 1893. Na kraju prve brošure nalazi se potpis: *Hrvati u Dubrovniku*, a na kraju druge brošure potpis: *Srbi Dubrovčani*. Smatra se da je autor prve brošure — Marcel Kušar, a druge — Vice Adamović.

⁴⁴⁶ »Dubrovnik« br. 1/1992, 1.

⁴⁴⁷ »Dubrovnik. Kalendar...« (za 1897. g.), 5.

⁴⁴⁸ F. Supilo (i: A. Liepopili, A. Krespi i J. S. Fattori) — Franji Markoviću, Dubrovnik 9. V 1898, Arhiv JAZU u Zagrebu. Ostavština F. Markovića, XV/37.

⁴⁴⁹ F. Supilo (i dr., v. bilj. 448) — Ivanu Tkalčiću, Dubrovnik 9. V 1898, Arhiv JAZU u Zagrebu. Ostavština I. Tkalčića, XV, 9/A, 156.

i zagovarao potrebu političke sloge između Hrvata i Srba. Djelujući tako, pretežno sa stajališta budućnosti, on se snalazio bolje od mnogih starijih i iskusnijih stranačkih političara i na hrvatskoj i na srpskoj strani.

5. Odnos prema Talijanima i Autonomnaškoj (talijanaškoj) stranci

Boreći se za sjedinjenje hrvatskih zemalja, Supilo je više puta podsjećao na borcu i borbu za ujedinjenje susjedne Italije, koje je cijenio i isticao za primjer »koji treba slijediti«. ⁴⁵⁰ Podsjećajući da »Italija, prije, ne bijaše Italijom«, ⁴⁵¹ da se stvarala i stvorila u borbi, on je poticao na isto takvu borbu i za ujedinjenje hrvatskog naroda.

Uloga talijanske omladine u doba risorgimenta bila je veoma značajna. Supilo je smatrao da i hrvatska omladina može imati važnu ulogu u borbi za sjedinjenje hrvatskih zemalja i da je treba što više uključivati u tu borbu. Savjetovao je dalmatinskim srednjoškolicima da uče talijanski jezik i više nego što se uči u školi kako bi mogli čitati i talijansku političku literaturu i što bolje shvatiti »velike muževe koji su preporodili Italiju«. Naveo je da su se u »plemenite primjere« tih preporoditelja ugledali i mnogi hrvatski politički djelatnici, među kojima je spomenuo Starčevića, Kvaternika, Strossmayera i Pavlinovića. ⁴⁵² Supilo je preporučivao hrvatskoj omladini da upozna »povijest narodnog preporoda drugih naroda« i to u prvom redu povijest narodnog preporoda na talijanskom tlu, i da se, upoznavši tu povijest, usporedi s onovremenom talijanskom omladinom, s kojom su — pogotovo na padovanskom sveučilištu — drugovali i naši mladi ljudi, koji su od 1860. stupili u borbu za ujedinjenje svoga naroda i »počeli tući neprirodnu tuđinštinu u Dalmaciji«. ⁴⁵³ Prema Talijanima u Italiji, a osobito prema njihovoj borbi za slobodu i ujedinjenje vlastite domovine, Supilo je gajio poštovanje. Poštivao je i talijansku kulturu i talijanski jezik, svjestan da je ta kultura imala oplemenjujući utjecaj i duž istočnojadranske obale i da je taj jezik bio vez koji je u znatnoj mjeri povezivao narode dviju suprotnih jadranskih obala.

Istodobno, Supilo je oštro osuđivao talijanski iredentizam i smatrao da malobrojni Talijani, nastanjeni u Dalmaciji, i dalmatinski talijanaši — kao pripadnici Autonomnaške stranke — proti-

⁴⁵⁰ Dragovan Šepić, Supilo i Talijani, č. »Dubrovnik« br. 4/1970, 76.

⁴⁵¹ CH br. 41/1893, 1.

⁴⁵² CH br. 10/1893, 2.

⁴⁵³ CH br. 34/1892, 1.

veći se težnjama za ujedinjenje hrvatskog naroda, potpomažu ne samo austrijsku protuhrvatsku (i protuslavensku) ugnjetačku politiku već da osobito priželjkuju i ostvarenje ekspanzionističkih planova talijanske iredente.

Gledajući u pripadnicima Autonomaske stranke neprijatelje hrvatskog narodnog jedinstva i borbe za to jedinstvo i neprijatelje hrvatskoga jezika, Supilo se i borio protiv autonomaša kao političkih neprijatelja. Naglašavao je da pripadnici te stranke u Dalmaciji nemaju uporište »u narodu«, jer ta stranka tom narodu »o glavi radi«. Borba za sjedinjenje — upozoravao je Supilo — mora se voditi i kroz borbu protiv autonomaša. Ističući važnost sjedinjenja hrvatskih zemalja, on je isticao da te zemlje, dok su razjedinjene, nemaju potrebnih uvjeta »za svoj razvitak« i djeluju »kao otrgnuta uda od tijela«. Za njihovo sjedinjenje i protiv svih neprijatelja sjedinjenja valja se boriti kao što su se borili Talijani i Nijemci, koji su — ukazivao je Supilo — mnogo podnijeli »da postignu ujedinjenje svoje domovine«.⁴⁵⁴

Snaga autonomaša u Dalmaciji — izvan Zadra — zbog političke borbe s narodnjacima i narodnjačkih pobjeda, stalno je slabila. U mnogim sredinama bili su politički potpuno razbijeni. Tako je već do kraja 8. decenija 19. st. bilo i u Dubrovniku. Međutim, tokom 9. decenija oni su u Dubrovniku — u suradnji s pripadnicima Srpske stranke — ponovo počeli oživljavati i organizirano nastupati, da bi, nakon ulaska u općinsko vijeće (1890), njihov utjecaj znatno porastao, i to ponajviše preko društava koje su osnivali: čatyonice (Gibinetto di lettura), glazbe (Circolo filarmonico) i nacionalnog udruženja (Lega nazionale). Kad je 1. siječnja 1893. počela djelovati talijanaška čitaonica u Dubrovniku, imala je oko 70 članova,⁴⁵⁵ a 6 godina kasnije (krajem 1898) — 170 članova.⁴⁵⁶ Kao i drugdje, gdje su djelovali organizirano, tako su autonomaši i u Dubrovniku uspjeli privući u redove svoje stranke »priličnu grupu naročito poslovnih ljudi domaćega, hrvatskog podrijetla«,⁴⁵⁷ koje su na to naveli više razni interesi nego li političko uvjerenje.

Prateći aktivnost dubrovačkih autonomaša, Supilo je preko »Crvene Hrvatske« upozoravao na njihove namjere, kritizirao ih i pozivao dubrovačke Hrvate na oprez i otpor. Prikazujući djelovanje talijanaške glazbe u Dubrovniku, on je saopćio da je prva skladba, koju je ta glazba počela vježbati, marš: »La marcia del sì«. Marš »Sì« — obrazlagao je Supilo — predstavlja »ratni poklič talijanske stranke«, koja se zalaže za talijansko ime, talijanske

⁴⁵⁴ CH br. 27/1891, 1.

⁴⁵⁵ L'Epidauritano lunario Raguseo per l'anno 1899, Ragusa 1898, 33.

⁴⁵⁶ Isto, 34—37.

⁴⁵⁷ B. Stulli, n. d., 41.

osjećaje i za talijanski jezik protiv hrvatskoga jezika.⁴⁵⁸ U talijanaškoj glazbi nije bilo ni jednog Dubrovčanina. Sve su to bili doseljenici. I u talijanaškoj čitaonici — kazao je Supilo — doseljenici su činili glavninu njezina članstva. U tom članstvu većinu je sačinjavala »nenarodna birokracija«. Lega nazionale je namjeravala da u Dubrovniku otvori i svoju talijansku osnovnu školu, i to — prema Supilovim riječima — »tobože za talijanske podanike amo nastanjene, tj. za ono 10—12 Puljiza, što u nas dolaze prodavati lemune i naranče«, a u stvari »za raznarodjenje naše djece«. Supilo je isticao da se dubrovački talijanaši uzalud trude u svojoj politici odnarodivanja, jer neće naići na podršku dubrovačkog građanstva budući da ono »nije otuđen«. Ističući to, on je još pridodao: »Dubrovnik ne potalijančiše njegove tisućgodišnje veze s Italijom, pak neće bogme ni šaka c. k. činovnika«. ⁴⁵⁹

Napadao je Supilo ne samo autonomaše u Dubrovniku već i u ostaloj Dalmaciji, a pogotovo u Zadru, gdje je autonomaštvo bilo najprisutnije i najjače. Zadarski su autonomaši često pravili razne izgrede: uništavali su hrvatske zastave, fizički napadali pojedine narodnjake i pravaše, bavili se denunciranjem i izjavljivali za neke utjecajnije Hrvate da su veleizdajnici. Osuđujući takvo ponašanje, Supilo je predlagao da se poduzmu »radikalne mjere« i to: da sve dalmatinske općine izjave »da one ne mogu i neće smatrati Zadar glavnim gradom« i da — za glavni grad Dalmacije — navedu »koji od većih gradova«, da sve te općine, Zemaljski odbor i Dalmatinski sabor uznastoje da se svi pokrajinski upravni organi presele iz Zadra u drugi centar pokrajine i da se prvo naredno saborsko zasjedanje ne održi u Zadru već »u Spljetu ili u Dubrovniku«. Ta politička ofenziva protiv Zadra kao glavnog grada pokrajine, u kojem su talijanaši zbog brojne režimske birokracije, imali najsigurnije uporište, zadala bi — prema Supilovu mišljenju — i najjači udarac talijanašima. Svoje mišljenje on je izrazio ovako: »Ne udarajmo po repu zmiju prekomorku... Udarimo je u glavu, tamo je otrov, što ga ona neprestano štrca u naš narodni organizam«. ⁴⁶⁰ Ako se u toj akciji u svemu i ne uspije — naglašavao je on — narod će barem znati da su njegovi politički ljudi ispunili svoju dužnost.

Ponekad je Supilo polemizirao i sa listom »Il Dalmata« — organom Autonomaške stranke — razobličujući i kritizirajući njegove protuhrvatske stavove. Taj je list on najčešće nazivao »puljiško glasilo što izlazi u Zadru«. ⁴⁶¹ Prema pisanju »Il Dalmate« i u Dubrovniku je bilo mnogo Talijana. Supilo je reagirao: »Dubrovački Talijanci?! Gdje su? Ko su? Na dvor s imenima!« ⁴⁶²

⁴⁵⁸ CH br. 44/1894, 3.

⁴⁵⁹ CH br. 50/1894, 1.

⁴⁶⁰ CH br. 32/1894, 1.

⁴⁶¹ CH br. 16/1895, 1.

⁴⁶² CH br. 8/1899, 1.

6. Protivnik dualizma

Smisao austro-ugarske nagodbe, kojom je uspostavljen dualizam u Habsburškoj Monarhiji, bio je svakome jasan: austrijski Nijemci i Mađari podijelili su vlast da bi, udruženo, lakše vladali potčinjenim slavenskim narodima. Čim je ušao u politički život, mladi se Supilo, kao sin razjedinjenog i potlačenog hrvatskog naroda, boreći se za sjedinjenje i slobodu svog naroda, morao sukobiti s političkom stvarnošću dualizma i postati njezin protivnik. S uspostavljanjem dualizma otpali su realni izgledi za ostvarenje sjedinjenja hrvatskog naroda, čiji je jedan dio (u Dalmaciji i Istri) bio u cislajtanijskom, austrijskom, a drugi dio (u banskoj Hrvatskoj) u transljajtanijskom, ugarskom dijelu Monarhije. Sjedinjenje se, dakle, nije moglo izvesti bez poremećaja ravnoteže u podjeli teritorija i vlasti između austrijskih Nijemaca i Mađara. Taj poremećaj nisu željeli, a ni dopuštali ni jedni ni drugi. Hrvatskom narodu — u težnji za njegovim sjedinjenjem — preostajala je prije svega borba protiv dualizma. U toj borbi prednjačila je Stranka prava, kojoj je pripadao i Frano Supilo od početka svoga političkog djelovanja. On je priznavao opravdanost prigovorâ da »način borbe« te stranke »nije uvijek najbolji«, ali je istodobno isticao da ta stranka ima budućnost, da privlači Hrvate u svoje redove, jer njezin program »osuđuje nagodbu«.⁴⁶³

Razmatrajući prilike u Dalmaciji, Supilo je konstatirao: »dok je dualizam, nama je ili prilagoditi se njemačkom centralizmu ili živjeti od mrvicâ.«⁴⁶⁴ On nije bio ni za prilagođivanje ni za politiku koja bi se zadovoljavala sitnim režimskim ustupcima, već je bio za borbu protiv dualizma.

Teško je Supilu padalo svako saznanje o osloncima dualističkog režima u hrvatskom narodu. Jedan od takvih najizrazitijih oslonaca bila je Narodna stranka u banskoj Hrvatskoj. Ona je, zastupajući stavove Hrvatsko-ugarske nagodbe kao svoj politički program, čak i podupirala ugarsku vladu u kršenju te nagodbe. Bila je tipično režimska stranka — instrument Khuenove politike, te se kao takva, uz podršku režima, uspijevala nametnuti i kao većinska stranka u Hrvatskom saboru. I u saborskim izborima 1892. osvojila je najveći broj zastupničkih mandata. Supilo je tom prigodom rekao za nju da ona »ne radi hrvatski!« S obzirom na to da su je hvalili Mađari, on je te pahvale ovako komentirao: »Mi kao Hrvati i kao Slaveni imamo u Mađarima i Nijemcima nepogrešivi barometar, kojim mjerimo naš rad. Koga oni danas hvale, onog se čuvaj.«⁴⁶⁵ Stanje u banskoj Hrvatskoj bilo je vrlo nepovoljno. Promjena tog stanja mogla je nastati samo promjenom vladajućeg sustava.

⁴⁶³ CH br. 19/1891, 1.

⁴⁶⁴ CH br. 2/1891, 1—2.

⁴⁶⁵ CH br. 19/1892, 1.

Razmišljajući o toj željenoj promjeni, Supilo je pisao: »Tri su puta kojim bi se ovaj nesnosni položaj u našoj posestrimi mogao da promjeni: ili će u samoj Hrvatskoj kakav nutarnji preokret učiniti kraj današnjemu zaptu, u kojem, po tuđem nalogu, Narodna stranka drži sapete hrvatske slobodine; ili će veliki događaji u Monarhiji povući za sobom i Hrvate, koji danas nijesu u položaju da ih stvore, ali će im poslije kao žilav i kulturnar narod da prednjače; ili će, najpotlje, zamašni izvanjski prevrati isposlovati da se poboljša stanje austrijskih Slavena. Jedno, drugo ili treće! Koje, pak, to je teško reći. Mi se uzdamo u sve troje: ako fali jedno, neće drugo. Samo radimo, neprestano radimo da nas bilo koji od prvih triju slučajeva nađe spravne.«⁴⁶⁶ Kad bi se hrvatski narod našao na okupu teže bi ga bilo tlačiti, i on bi uspješnije zadovoljavao svoje potrebe i bivao sve jači. Stoga je Supilo, bez obzira na postojeće prepreke, zagovarao upornu borbu za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. »Ustrajemo li, pobjedili smo, jer sistemi prolaze a narodi ostaju« — uvjeravao je on, i nadodao: »Nas je bilo kad se za dualizam ni znalo nije, nas će biti i slavice dan slobode, a njega će preporođena federativna monarhija predati prošlosti.«⁴⁶⁷ Umjesto dualizma, tj. vladavine dvaju naroda, Supilo se — kako je vidljivo — zalagao za federalizam u Habsburškoj Monarhiji, kojim bi svi narodi u njezinu sklopu dobili svoju državnost i ravnopravan položaj.

Kad se 1895. češki delegat u arstro-ugarskim delegacijama zauzeo samo za rješene češkog pitanja, Supilo je i tom prigodom, uzevši to kao prikladan povod, reagirao preko »Crvene Hrvatske« i obrazlagao potrebu preustrojstva Monarhije u federativnom smjeru. »Naša Monarhija neka ne bude ni dvaju ni triju, nego onih naroda iz kojih je sastavljena«. Dakle, ni dualizam, ni trijalizam, već — federalizam: »narodna sloboda, ravnopravnost i državna neovisnost svih nas«. Supilo je upozoravao »da će Austrija samo onda cvasti i napredovati kad postane monarhijom narodnih autonomnih država« i naglašavao da tome »doprinosi i braća Česi i Slovaci i svi drugi potisnuti narodi, dok se rvaju za svoju nezavisnost«. Obraćajući se Hrvatima i potičući ih na daljnju borbu, on je rekao: »Radimo, dakle, za naš narod, borimo se protiv prevlasti tuđina, ustajmo na dualizam, ali ne s trijalizmom, nego s državnim i narodnim pravom naroda Austrije«. Pri tome je i izričito naveo da to poručuje zagovarateljima trijalizma sa željom da »nikome ta riječ (ti. trijalizam — I. P.) ne dolazi na usta!«.⁴⁶⁸ U toj Supilovoj izjavi bila je sadržana i kritika tumačenja programa Stranke prava iz 1894, koji je obrazlagan »isključivo u trijalističkom smislu«.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ CH br. 3/1893, 1.

⁴⁶⁷ CH br. 10/1893, 1.

⁴⁶⁸ CH br. 26/1895, 1.

⁴⁶⁹ M. Gross, n. d. (41), 278.

Borba za federalizam, koja je išla u prilog interesa svih potlačenih (slavenskih) naroda u Habsburškoj Monarhiji i koja je bila izraz solidarnosti tih naroda, morala se, neposredno, voditi kroz svakodnevnu borbu protiv dualizma. Supilo je smatrao da bi Hrvati, svojim udjelom u toj borbi, mogli »uzdrmati dualizam« ako bi bili energični i složni. Odlučan »korak prekovelebičana« mogao bi — isticao je on — »da habsburškoj monarhiji poda drugo lice«. Ali, ni s jedne ni s druge strane Velebita (tj. ni u banskoj Hrvatskoj ni u Dalmaciji) nije bilo u tom smjeru »nikakva pokreta«. Uzroke toga mrtvila Supilo je vidio u pasivnosti dalmatinskih oportunističkih »ne idu u Zagreb na dogovore«, kao i u pasivnosti banovinskih oportunističkih »ne dolaze u Dalmaciju«. Osuđujući te oportuniste (tj. narodnjake), on je rekao: »Velebit je za njih kineski zid, koji ih dijeli, a svaki se boji išta započeti, jedni da se ne zamjere Pešti, drugi Beču«. Okrivljivao je oportuniste i zbog toga što su »pomoću austrijske i mađarske vlade« onemogućili pravaše »za svaku veliku akciju«. ⁴⁷⁰ Supilo je smatrao da su borbene akcije protiv dualizma uvijek moguće i potrebne, a pogotovo u kriznim situacijama, koje su izazivali i odnosi između Mađara i austrijskih Nijemaca.

Polazeći od najnovijih manifestacija krize dualizma, Supilo je krajem 1897. g. pisao da »sve teče naravnim putem«, te da je — u smislu tog toka — i Austro-Ugarska Monarhija »predana evoluciji, koja se mora obaviti«. Jer: »Dualizam je umjetno djelo«. Kad ga je Beust stvarao, nije možda ni mislio — veli Supilo — »da ide u sukob sa zakonima, što ih je priroda za narode utanačila«. Dotadašnja tridesetgodišnja povijest dualizma pokazala je da dualizam — kao umjetno djelo »ne odgovara svrsi jer je protunaravno«. Osim Nijemaca i Mađara — naglašavao je Supilo — postoje u Monarhiji i drugi narodi, kao što osim Beča i Pešte postoje u Monarhiji i drugi narodni centri. U vezi s tim on je isticao: »Narodni razvitak neprestano napreduje uza sve zaprieke što mu se stavljaju na put. Prag je danas centrum cijelog čehoslovaštva, k Lavovu gravitira slavenska Galicija, a Zagreb kô magnet kakav privlači sve što obitava na jugu Drave i Mure«. Unutarnja politička kriza u Monarhiji mogla bi se riješiti samo tako — isticao je Supilo — da, kao što je Beč prije morao priznati Peštu, Pešta i Beč zajedno »jednoga dana« priznaju Prag, Lavov i Zagreb. Prirodno pravo potčinjenih i postojeća kriza u Monarhiji zahtjevaju da se Beč i Pešta odluče na to priznanje. Na tu odluku valja ih prisiliti daljnjom borbom, i zato: »Samo junački naprijed!« ⁴⁷¹ — preporučivao je Supilo.

Odnosi između Mađara i austrijskih Nijemaca postali su u 1898. još zaoštreniji, čime je, uz otpore i težnje potlačenih naroda

⁴⁷⁰ CH br. 12/1896, 2.

⁴⁷¹ CH br. 51/1897, 2.

u Monarhiji, kriza dualizma bila znatno više izražena. Supilo je, sagledavajući taj »veliki unutarnji kaos« u Monarhiji, upozoravao: »Nijemci i Mađari evo sami ubijaju svoje čedo: dualistički sistem«. Isticao je pri tome da hrvatski narod »nema nikakva interesa« da očuva taj sistem »od bijesa njegovih roditelja«. ⁴⁷² I pozivao je Hrvate da se odlučno i junački bore protiv tog sistema da i oni budu njegovi rušitelji. Bio je uvjeren da za takvu borbu postoje narodne snage, ali one — prema njegovoj ocjeni i u tom napisu — nisu imale prave vođe, koji bi ih povelili u odlučnu akciju. Mladi Supilo, kao političar, nije bio vođa. Bio je borac, koji je svoj udio u borbi, za koju se zauzimao, obavljao zaista odlučno.

7. Za slavensku solidarnost u Austro-Ugarskoj

Da bi borba potlačnih slavenskih naroda protiv dualizma u Habsburškoj Monarhiji bila uspješnija, Supilo je često isticao ne samo potrebu borbe svakog tog naroda pojedinačno već i potrebu njihove borbene solidarnosti. Uoči izbora za Carevinsko vijeće 1891. g. on je pisao da »svak strepi i vjeruje da će stari centralizam opet uzeti uzde u ruke«. Ali, polazeći od činjenice »da su Slaveni odveć probuđeni«, smatrao je da novi pritisci ne bi Slavenima mogli nanijeti »trajne štode«. I u toj oluji, koja mora biti prolazna, oni će — veli on — moći okušati svoje sile i spoznati koliko vrijede. Zapažao je inače da u tadašnjoj Evropi uopće, i pogotovo u Austro-Ugarskoj, vlada »neka stagnacija, koja čovjeku dušu ubija, lijeni ga i aptičnim čini«. Isticao je, međutim, i postojanje »lahorića mladih ustreptalih ideja«, koji tu apatiju »neprestano giblje i muti«. Dio tog lahorića bio je i on. Predlagao je da se »svi Slaveni u Austriji« okupe »oko jednog stožera«, da se pokažu »solidarni u radu, čvrsti u pravednim zahtjevima« i da žrtvuju neke svoje pojedinačne »voljice i nevoljice« za svoje zajedničke interese. Odao je priznanje borbi Mladočeha, koji su »svojom energijom i radom pokazali kako je Slaven jak kad se osloni na vlastitu svoju snagu« i preporučivao: »Njihov primjer moramo nasljedovati«. ⁴⁷³ Očekivao je da će dvadeset milijuna Slavena izabrati za Carevinsko vijeće svoje najdostojnije ljude, najbolje borce.

Česi, Slovaci, Poljaci, Rusini, Slovenci i Hrvati imali su — nakon tih izbora — 134 svoja zastupnika u Carevinskom vijeću. Supilo je postavljao pitanje: zašto se ti slavenski zastupnici »ne bi mogli grupirati u jedan klub« i istakao da bi taj slavenski zastupnički klub imao 25 zastupnika više »od najbrojnijeg nje-

⁴⁷² CH br. 40/1898, 1.

⁴⁷³ CH br. 2/1891, 1.

mačko-liberalnog kluba«. Udruženi slavenski zastupnici mogli bi »učiniti jaku barikadu o koju bi se svi neslavenski napadaji razbijali«. Razdvojeni, oni samo popunjavaju »centrume, ljevice i desnice njemačkih stranaka«. Kad bi se slavenski zastupnici udružili — obrazlagao je dalje Supilo — mogli bi s više izgleda za uspjeh tražiti »plemenitu i krasnu stvar: jednakost narodâ«.

Velika prepreka tom združenju bili su pojedini zastupnici, koji su — prema Supilovoj ocjeni — polazili od stajališta: »da će družec se s općim slavenskim neprijateljem mnogo više dobiti nego li boreć se s bratom svojim«. U vezi s tim kritizirao je on osobito poljske zastupnike, za koje je kazao da su »spremni potpomagati ma koju vladu samo da bi oni iz toga koristi imali, ne obazirući se na druge Slavene«. Poljaci su imali posebno odbojan odnos prema Mladočesima, i to samo zato što su smatrali da su Mladočesi »veliki rusofili«.

Ako se, ponajviše zbog tih poljsko-čeških odnosa, ne može osnovati zajednički slavenski zastupnički klub, mogli bi se u jednom klubu — naglašavao je Supilo — naći barem zastupnici južnih Slavena, koji imaju »jednake težnje«. ⁴⁷⁴ Kad su se slovenski i hrvatski zastupnici našli zajedno u Hohenwartovu zastupničkom klubu, Supilo je sa zadovoljstvom izvještavao: »U njihovu združenju vidimo dobar početak međusobnom upoznavanju i zajedničkom slavenskom radu«. ⁴⁷⁵ Pišući o djelovanju hrvatskih i slovenskih zastupnika u Carevinskom vijeću, on je osobito isticao potrebu njihova približavanja češkim zastupnicima, i to uglavnom tako da daju podršku »češkoj stvari«. ⁴⁷⁶ Samo međusobno slavensko potpomaganje — smatrao je Supilo — može jačati slavenski front otpora i brže ostvarivanje slavenskih težnji u Habsburškoj Monarhiji. I zato se on stalno zalagao za slavensku borbenu solidarnost.

Dobra suradnja između slovenskih i hrvatskih zastupnika (iz Istre i Dalmacije) u Carevinskom vijeću, kao i dobra suradnja između slovenskih i hrvatskih zastupnika u Istarskom saboru, poticala je Supila da piše o toj suradnji i da je ističe za uzor u uspostavljanju i održavanju potrebne suradnje i između ostalih Slavena u Monarhiji. Osmišljavajući tu suradnju, on je naglašavao da se »samo slogom nešto postići dade«. ⁴⁷⁷ U svojoj borbi za narodnu ravnopravnost u Monarhiji Slovenci su se pozivali na prirodno, narodno pravo, a Hrvati su se, uz to, pozivali još i na svoje državno pravo. Povezujući tu borbu slovenskog i hrvatskog naroda, Supilo je isticao i želje da se ta dva naroda ujedine u stvaranju zajedničke države. Ako se ostvari to ujedinjenje i za-

⁴⁷⁴ CH br. 9/1891, 1.

⁴⁷⁵ CH br. 12/1891, 1.

⁴⁷⁶ CH br. 41/1891, 1.

⁴⁷⁷ CH br. 13/1893, 2.

jednička država — obrazlagao je Supilo — ne smije »ni jednoj narodnosti da se dogodi krivica«. U tom svom obrazloženju on je dalje rekao: »Hrvati, iako mnogobrojniji, ne smiju nametati svog imena Slovincima, nego živeći s njima zajedno pod istom upravom, moraju poštivati njihove osebnosti istim marom, kojim svoje od drugih čuvaju«. ⁴⁷⁸ Izražavajući ljubav i poštovanje Hrvata prema Slovincima, Supilo je tu ljubav i poštovanje obrazložio ovim riječima: »Slovinci su naša braća, koja su krv naše krvi, pleme našega stabla. Ista nas je slavenska majka rodila, zajedno dijelimo sreću i nesreću, isti su nam ciljevi, isti dušmani«. ⁴⁷⁹ Želje za ostvarenjem ujedinjenja slovenskih i hrvatskih zemalja bile su manje-više stalno prisutne. Ta je želja izražena i na pravaškoj skupštini 1898. u Sušaku. Kao sudionik u radu te skupštine, Supilo je, predočavajući i komentirajući njezine zaključke, saopćavao da je ona »svečano manifestirala težnje da se sve hrvatske i slovenske zemlje ujedine u jedan neovisni hrvatski državni sklop, koji bi na jugu Habsburške monarhije bio najtvrdi zid protiv prodiranja tuđinstva na Istok«. ⁴⁸⁰ U tim težnjama bio je sadržan i Supilov stav.

Borba potlačenih slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji stalno se vodila i preko štampe i u zemaljskim saborima i u Carevinskom vijeću. U toj borbi naročito su prednjačili Česi i Hrvati. Budući da su pojedini austrijski političari (ujedno i zastupnici u Carevinskom vijeću) izjavljivali da je češko i hrvatsko državno pravo neostvarivo i da su borci za ostvarenje tog prava — veleizdajnici, Supilo je obrazlagao da borba za češko i hrvatsko državno pravo nije »ni veleizdaja ni utopija«. Austrijski Nijemci su se i rugali Česima i Hrvatima što ovi, kao mali narodi, žele svoju državnost. Osvrćući se na tu podrugljivost, Supilo je rekao: »Ali neće se rugati kad im dogori do nokata, kad ih zbijemo u škrip, kao što su i Mađari učinili; onda će priznati i štovati naše svetinje«. I Mađari su mali narod — isticao je Supilo — pa su ipak uspjeli »da se popnu na stolac, na koji su zasjeli«, iako, za razliku od Slavena, nemaju oko sebe »milijune i milijune srodne braće«. ⁴⁸¹ Da bi se Česi i Hrvati više potpomagali, nužno je bilo da više poznaju i prilike u kojima se bore jedni i drugi. Boraveći početkom svibnja 1892. u Beču, gdje se susreo i sa Gregerom, vođom Mladočeha, te s njim razgovarao o češkim i hrvatskim političkim prilikama, kao i »o međusobnom podupiranju mladočeha i stranke prava«, Supilo je vidio da Greger slabo pozna prilike u hrvatskim zemljama kad je pitao koliko Stranka prava ima zastupnika u Dalmatinskom i Hrvatskom saboru i ima li izgleda

⁴⁷⁸ Isto, 2.

⁴⁷⁹ CH br. 17/1895, 1.

⁴⁸⁰ CH br. 48/1898, 1.

⁴⁸¹ CH br. 47/1892, 2.

da bi za idućih saborskih izbora »došla do većine«. ⁴⁸² Na osnovi tog saznanja Supilo se zalagao da bi se u hrvatskoj štampi više pisalo o češkim, a u češkoj štampi više o hrvatskim političkim prilikama i uvjetima nacionalno-političke borbe.

Potčinjeno Slavenstvo u Habsburškoj Monarhiji, boreći se protiv supremacije Nijemaca i Mađara, borilo se »sa njemu tuđim elementom«. Slavenstvo je — prema Supilovim riječima — i svojom brojnošću predstavljalo veliku snagu, te da ga ni zbog toga nije mogla, niti će moći pomesti »njemačko-mađarska metla«. ⁴⁸³ Smatrao je da su Hrvati i Česi izvrgnuti »prvoj velikoj vatri onoga boja budućnosti, koji će se voditi između dvije snažne rase, između Germanstva i Slavenstva«. Za Mađare je rekao da u tom boju »imaju samo podređenu ulogu izmećarâ Nijemstva«. Vjerovao je u pobjedu slavenskih težnji i to je ovako izrazio: »Germansko sunce bilo je na zenitu. Sad dolazi naše. Dosta su nas gnječili«. ⁴⁸⁴ Zalažući se za slavensku solidarnost, Supilo se zalagao za interese svakog slavenskog naroda u Monarhiji. U tom zalaganju on je stalno naglašavao potrebu međusobnog poznavanja, međusobne podrške i uporne borbe protiv zajedničkih neprijatelja.

8. O političkoj ulozi Srbije i Crne Gore

Južni Slaveni pod austro-ugarskom vlašću gledali su na Srbiju i Crnu Goru — te dvije susjedne i samostalne južnoslavenske države — sa simpatijama. Supilo je podsjećao da su se »starije narodne vođe« u Dalmaciji (tj. narodnjački prvaci) nadali da će Srbija preuzeti onu ulogu na Balkanu koju je Pijemont imao na talijanskom tlu. ⁴⁸⁵ Međutim, ta se nada sve više gubila zbog unutarnjih konflikata u Srbiji, koji su slabili njezin utjecaj i prema vani, a pogotovo s obzirom i na političku povezanost Srbije s Austro-Ugarskom.

U vrijeme kad je Supilo počeo politički djelovati preko »Crvene Hrvatske«, ta se »nada u našeg brata na istoku« — kako je pisao — bila potpuno »raspršila«. ⁴⁸⁶ Srbijanska buržoazija, težeći za stvaranjem Velike Srbije, dolazila je u sukob s pojedinim južnoslavenskim narodima. Za propagandno-političke akcije Srbije u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji — prema Pašićevoj izjavi, na koju je upozoravao Supilo — trošilo se godišnje 600.000 din (što je, u austrijskom novcu, iznosilo

⁴⁸² F. Supilo — F. Folnegoviću, Dubrovnik 9. V 1892, KFS, Arh. v., 33.

⁴⁸³ CH br. 33/1892, 2.

⁴⁸⁴ CH br. 22/1893, 1.

⁴⁸⁵ CH br. 49/1892, 1.

⁴⁸⁶ Isto, 1.

skoro 300.000 fiorina).⁴⁸⁷ Hrvatska je buržoazija, misleći i na buduće južnoslavensko ujedinjenje, željela da se prije ujedini hrvatski narod i stvori hrvatska država. Zagovarajući taj stav, Supilo nije odobravao navedene političke akcije Srbije, jer su one podpirale i opiranje hrvatskoj političkoj misli. Govoreći u ime Hrvatâ, on je isticao da ljudi koji rukovode politikom kraljevine Srbije tim svojim političkim akcijama »nama, njihovoj braći, kvare rad za dobro i budućnost naše domovine«. Pozivao je pristaje dalmatinske Srpske stranke na suradnju s Hrvatima u borbi za ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, smatrajući da bi se jedino to sjedinjenje, u tadašnjim uvjetima moglo izvesti. U tom pozivu je rekao: »Zagrlimo se i zaboravimo sve što je bilo, neka naši dušmani pocrkaju od jada!« Apelirao je i na Srbe u Srbiji da podupru tu ovamošnju hrvatsko-srpsku suradnju, obrazlažući: »Jaka Hrvatska i jaka Srbija ne mogu, a da jedna drugoj ne budu od velike koristi.«⁴⁸⁸

Pišući o Crnoj Gori, Supilo je saopćavao da su Hrvati »uvijek ljubili Crnogorce kao braću, divili se njihovom junaštvu, te o njima govorili i pisali sa štovanjem«. Jer, Crna Gora je mnogima bila »kao ideal borbe za slobodu, slavenska Sparta«. Crnogorci su Hrvatima »simpatije odvrćali«. Zapažajući da su i neki nosioci srpske političke misli u Crnoj Gori utjecali na pripadnike Srpske stranke u Dalmaciji, Supilo je upozoravao da taj utjecaj remeti hrvatsko-crnogorsko prijateljstvo. Smatrao je da bi taj utjecaj trebalo okrenuti »na dobro«⁴⁸⁹ — tj. u smjeru uspostavljanja političke sloge između dalmatinskih Hrvata i Srba.

U povodu tog Supilova napisa, objavljenog u »Crvenoj Hrvatskoj«, reagirao je »Glas Crnogorca«, u kojem je rečeno da Crnogorci ne žele »kavge sa Hrvatima« i da Hrvatima i nadalje nude svoju nepromijenjenu »hrvatsku ljubav«. Prenoseći »sa velikim zadovoljstvom« tu izjavu, Supilo je, potaknut njezinom političkom konstruktivnošću, rekao: »Neka naša braća u Crnoj Gori budu uvjereni da će s naše strane uvijek primiti onaj odziv bratske ljubavi kojom nas oni nude, a isto tako nadamo se da će doći vrijeme, kad će i naši Srbi s nama zajedno raditi za slobodu i napredak ovih zemalja.«⁴⁹⁰

Supilo je više puta pisao o Srbiji i Crnoj Gori, razmatrajući i ocjenjujući u prvom redu njihov politički utjecaj na ovamošnje hrvatsko-srpske odnose. Želeći tim zemljama sve najbolje u njihovu unutarnjem razvoju i jačanju, on je istodobno isticao želju i potrebu da se njihov utjecaj na ovamošnje odnose između Srba i Hrvata vrši u smjeru srpsko-hrvatskog zблиžavanja i političke sloge,

⁴⁸⁷ CH br. 12/1892, 3.

⁴⁸⁸ CH br. 21/1892, 2.

⁴⁸⁹ V. bilj. 481, isto, 1.

⁴⁹⁰ CH br. 51/1892, 1.

a ne obrnuto. Bio je čvrsto uvjeren da je to u interesu ne samo južnih Slavena pod tuđinskom, austro-ugarskom vlašću, koja ih je okrutno tlačila, već i tih dviju samostalnih i nezavisnih južnoslavenskih država, čija je samostalnost i nezavisnost dolazila u opasnost pred sve više rastućim njemačkim imperijalizmom.⁴⁹¹ Prema Supilovu shvaćanju hrvatska i srpska politička misao nisu smjele potirati jedna drugu. One su: hrvatska među Južnim slavenstvom u okviru Monarhije, a srpska (i bugarska) među Južnim slavenstvom izvan Monarhije trebale ići usporedo i da njihove tvorbe postanu snažan bedem, koji će se uspješno oprijeti imperijalističkom Nijemstvu.

9. Protivnik Trojnog saveza

Kad su članice Trojnog saveza: Njemačka, Austro-Ugarska i Italija — godine 1891 — obnovile svoj ugovor o savezništvu i produžile mu trajanje za daljnjih šest godina, Supilo je, izvještavajući o tome, pisao: »Mi Slaveni nemamo se radovati obnovi trojnog saveza, jer ostaje uglavljen i potvrđen čitavi sustav, koji je naperen proti slavenstvu i slobodnom razvoju slavenskog duha«.⁴⁹²

Postojanje tog saveza pitalo je i ostale evropske države da veću pažnju posvete svojoj vojnoj sili. Uočavajući tu činjenicu, Supilo je isticao da je Trojni savez pretvorio Evropu u »veliku kasarnu«. Zamjeravao je Mađarima na nevidovitosti, objašnjavajući pri tom da su oni, kao sudionici u Trojnom savezu, »samo sredstvo velikog njemačkog Dranga«. Videći u Trojnom savezu i zaštitnika postojećeg državnog ustrojstva njegovih članica i to, konkretno, u Austro-Ugarskoj zaštitnika dualizma, Supilo se, izjašnjavajući se protiv Trojnog saveza, izjašnjavao istodobno i protiv austro-ugarskog dualizma. Jer, dualizam je onemogućivao slavenske težnje, koje su htjele »ravnopravnost svih naroda«. Dok traje dualizam, Slaveni u toj svojoj težnji — upozoravao je Supilo — »neće postići ništa«. Naglašavao je da su slavenski narodi i u Cislajtani i u Transljajtani izloženi »istim patnjama, i da su »proti svakomu izvoru tih patnja«. Jedina iznimka među Slavenima u Habsburškoj Monarhiji bili su Poljaci, koji su prihvaćali takvo stanje »ne obaziruć se na budućnost«.⁴⁹³ Tu je iznimku, nazivajući

⁴⁹¹ Iako su Mađari i te kako imali svoje imperijalističke apetite, iako su i dijelili vlast s austrijskim Nijemcima u Habsburškoj Monarhiji, oni su — prema ukupnom Nijemstvu — imali podređenu ulogu. Na takvu njihovu ulogu ukazivao je i Supilo. Premda povezani s Nijemcima, oni su se bojali njihove premoći. Taj strah, koji je rastao usporedo s rastom njemačkog imperijalizma, bio je također jedan od bitnih uzroka što su Mađari priželjkivali ostvarenje svoje potpune državne nezavisnosti, koja bi im — i sa stajališta daljnjeg unutarnjeg razvoja i sa stajališta samostalne vanjske politike — omogućila brže jačanje i veću sigurnost.

⁴⁹² CH br. 23/1891, 1.

⁴⁹³ Isto, 1.

je žalosnom iznimkom, Supilo više puta isticao. On je bio protiv prilagođavanja dualizmu, zalažući se za federalizaciju Monarhije, što je bilo u interesu svakog slavenskog naroda.

Supilo je upozoravao da vezanost Austro-Ugarske s Njemačkom dovodi Austro-Ugarsku u opasne suprotnosti i s Rusijom. Podržavao je stavove čeških političara koji su isticali da bi Habsburškoj Monarhiji bilo korisnije da pravedno rješava svoje unutarnje probleme, da izađe »iz berlinskog savezništva« i da nastoji biti »u dobrim odnosajima sa susjednom Rusijom«. Planovi njemačkog imperijalizma, koje je Supilo osuđivao, izazivali su protiv sebe sve širi front. Pišući o tome, Supilo je naglašavao: »kako danas stvari stoje — Drang nach Osten postao je pusta sanja«. ⁴⁹⁴ Budući da je napetost između velikih sila sve više rasla, Supilo je, predviđajući njihove sudare, očekivao prijelomne događaje. Smatrao je da mali, rascjepkani i potlačeni hrvatski narod neće moći utjecati na tok tih događaja, ali, u svojim težnjama, da mora iskoristiti te događaje što više može i umije. ⁴⁹⁵ Supilo se inače nije zauzimao za pasivno čekanje tih događaja. Upozoravao je da se stalno treba boriti. Njegovi otvoreni i odlučni istupi i protiv Trojng saveza bili su također dio te borbe.

10. *Zagovaratelj ujedinjenja opozicijskih stranaka u banskoj Hrvatskoj*

Nacionalno-političke težnje potlačenih naroda u Austro-Ugarskoj nisu bile lako ostvarive. Nužna je bila uporna i duga borba za njihovo ostvarenje. Supilu, kao političaru koji je realno sagledavao situaciju, to je od početka bilo jasno. Njemu je isto tako od početka bilo jasno da je u toj borbi, koja se vodila političkim sredstvima, naročito potrebna koncentracija političkih snaga kako u okviru jednog naroda, tako i suradničkim povezivanjem s ostalim potlačenim narodima. Sudjelujući u objedinjavanju političkih akcija dubrovačkih Hrvata, on je nastojao da Hrvati djeluju što jedinstvenije i u ostaloj Dalmaciji, kao i u banskoj Hrvatskoj. Pratio je on politička zbivanja s jedne i s druge strane Velebita i sve više dolazio do uvjerenja da se samo jedinstvom akcije mogu postići veći i značajniji rezultati. Tim svojim interesom za zbivanja u Banovini, o kojima je izvještavao u »Crvenoj Hrvatskoj« (isto kao što je i Trumbić svojom suradnjom u »Hrvatskoj« nastojao zainteresirati banovinske Hrvate za zbivanja u Dalmaciji) pridonosio je Supilo obnavljanju veza »između Dalmacije i sjeverne Hrvatske«. ⁴⁹⁶

⁴⁹⁴ CH br. 11/1896, 2.

⁴⁹⁵ Isto, 2.

⁴⁹⁶ Nikša Stančić, Frano Supilo u Dubrovniku, Dubrovački horizonti br. 5, Zagreb 1970, 26.

U Banovini su djelovale dvije opozicijske hrvatske stranke: Stranka prava i Neodvisna narodna stranka. U redovima pravaša, a pogotovo u redovima neodvišnjaka (zvanih još i: obzoraši — po »Obzoru«, glasilu Neodvisne narodne stranke) bilo je pojedinaca koji su htjeli suradnju, pa i fuziju tih dviju opozicijskih stranaka. Među obzorašima, koji su htjeli tu suradnju, pa i fuziju, naročito se isticao Šime Mazzura. Polazeći od tih pojedinačnih htijenja, mladi je Supilo smatrao da bi ne samo suradnju, već i fuziju obiju stranaka prihvatili svi njihovi pripadnici. Svoje zalaganje za to obrazložio je s nekoliko članaka, objavljenih u »Crvenoj Hrvatskoj«.

Supilovo nastojanje bilo je stalno nadahnjivano sviješću o potrebi sloge u borbi protiv zajedničkih neprijatelja. Pitanje ujedinjenja hrvatskih opozicijskih stranaka u Banovini bilo je pitanje sloge »između Hrvata i Hrvata«. Zalažući se za tu slogu, Supilo je kod obiju stranaka tražio najprije ono »što bi ih spajalo« i isticao: da obje stranke rade »za dobrobit i napredak našeg naroda« i da su obje protivne tadašnjoj »mađarofilskoj vladavini« i »gledaju da je sruše«. Oni bi — naglašavao je — mogle imati »jedan program« i postati jedna stranka. Kad bi bile fuzionirane, nova, jedinstvena stranka mogla bi — isticao je — privući i disidente Stranke prava kao npr. Barčića i druge. Isticao je da obje stranke »imaju svojih mana«, ali i »svojih zasluga koliko na političkom toliko i na kulturnom polju«. Kritizirao je Hrvate koji su se, iako su svjesni svog teškog položaja, prepustili »i s ove i s one strane Velebita« u štetno međusobno trvenje, te se glože »gore nego najljući dušmani«. Takve gložnje bilo je mnogo i između pravaša i neodvišnjaka. Pred tom činjenicom Supilo je upozoravao: »Jaća li se tako narodna svijest? Hoće li se na taj način pobjediti naši neprijatelji? Oni se našem razdoru raduju i potiču ga«. ⁴⁹⁷ Supilovo zalaganje za ujedinjenje Stranke prava i Neodvisne narodne stranke imalo je odjek i u glasilima tih stranaka — »Hrvatskoj« i »Obzoru«, kao i u zadarskom »Narodnom listu«.

Osvrćući se na te odjeke, Supilo je, u ime svoje i svojih istomišljenika, objašnjavao da se oni inače zalažu da se sve hrvatske stranke »slože u jednu« i pri tom naglasio: »Jedno načelo, jedan program morao bi gospodovati u svim našim zemljama, pa bi se sve radnje koje nas vode k boljoj budućnosti obavile složno i pobjedonosno«. ⁴⁹⁸ U ujedinjenju opozicijskih stranaka u Banovini gledao je on početak i tog šireg objedinjavanja hrvatskih političkih stranaka.

Supilo, Trumbić i drugi dalmatinski pravaši koji su se našli u Zagrebu za vrijeme održavanja gospodarske izložbe (1891) nasto-

⁴⁹⁷ CH br. 11/1891, 1.

⁴⁹⁸ CH br. 14/1891, 2.

jali su da i neposrednim kontaktima utječu na uspostavljanje suradnje između banovinskih pravaša i obzoraša. Tom je prigodom delegacija dalmatinskih pravaša, među kojima je bio i Supilo, posjetila Starčevića i molila ga »da pristane na slogu opozicija i da ne napada Strossmayera«. ⁴⁹⁹

Potrebna suradnja između pravaša i obzoraša teško se uspostavljala. Njihovo međusobno trvenje potaklo je Supila da reagira člankom pod naslovom: »Dosta više!« U tom članku on je upozoravao da su se te dvije opozicijske stranke međusobno »zakvačile (...), pa se kolju da se zgroziš«. Zgražajući se, on ih je ovako prikazao: »Dvije stranke kao dva čovjeka pljuju se u lice, čupajući brke jedan drugome«. ⁵⁰⁰ Taj Supilov članak imao je također odjeka. »Obzor« je isticao da »Crvena Hrvatska« zamjera i pravašima i obzorašima što se međusobno glože i da im »preporučuje slogu«. ⁵⁰¹ »Hrvatska« je ponekad donosila i izvratke iz Supilovih članaka, u kojima se on zalagao za združenje Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, ⁵⁰² a ponekad samo prokomentirala njegove stavove — kao stavove »Crvene Hrvatske«, jer su Supilovi članci bili nepotpisani. U jednom takvom komentaru kaže se da je korisno što se i »provincijalno novinstvo izvan banovine« bavi prilikama i odnosima u Banovini kao što to čini »Crvena Hrvatska«. Taj »list je mlad« — istaknuto je u tom komentaru — ali »već ugledan« i, u svom prosuđivanju, »nastoji da bude pravedan«. ⁵⁰³ Ta konstatacija o ugledu »Crvene Hrvatske« mnogo govori u stvari o Supilu. On je, u svemu, pa i u svom zalaganju za ujedinjenje opozicijskih stranaka u Banovini, nastupao snagom argumenata, koji su djelovali zrelo i uvjerljivo. Ta zrelost i uvjerljivost proistjecale su iz njegove istinske preokupiranosti zadacima tadašnje hrvatske politike, i iz njegova stvaralačkog odnosa prema tim zadacima.

Svoje zalaganje za ujedinjenje opozicijskih stranaka u Banovini Supilo je temeljio na uvjerenju da bi jedna jaka opozicijska stranka bila djelotvornija. U vezi s tim objašnjavao je: »Okupiti se svi skupa oko zastave državnoga prava i gledati da se ojačamo. Kao jedan elemenat bićemo štovani. Naše prijateljstvo tražiće srodna nam braća a protivnici drhtaće pred nama, pak će napokon — popustiti. Ugledajmo se u Mađare. Ako nijesmo onako odlučni i junačni nastojmo da budemo«. ⁵⁰⁴ S obzirom na primjedbe, koje su upozoravale da se neće moći postići jedinstvo Stranke prava i Neodvisne narodne stranke zbog razlika u njihovim pogledima na

⁴⁹⁹ Mirjana Gross, Geneza Frankove stranke, Historijski zbornik, god. XVII, Zagreb 1964, 31.

⁵⁰⁰ CH br. 7/1892, 1.

⁵⁰¹ Obzor br. 74/1892, 1.

⁵⁰² Hrvatska br. 90/1892, 1—2.

⁵⁰³ Hrvatska 91/1892, 1.

⁵⁰⁴ CH br. 15/1892, 2.

neka pitanja. Supilo je tvrdio da te razlike ne mogu biti razlog, koji bi odlagao njihovo sjedinjenje. Isticao je da postoje razlike u mišljenju i između pojedinaca u okviru svake stranke posebno, te je to potkrijepio i primjerom, navodeći da Barčić, Folnegović i dr. imaju u mnogočemu drukčije stavove od Starčevića.

Moguće je naglašavao je Supilo — da se svi pripadnici hrvatskih opozicijskih stranaka uhvate »za jedan štap«,⁵⁰⁵ tj. da budu složni u svom djelovanju. Kad je 31. prosinca 1892 — nakon prethodnih pregovora — proglašen sporazum o suradnji između Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, taj je sporazum i u redovima pravaša i u redovima obzoraša dočekan s velikim zadovoljstvom. Sjedinjene opozicije, trebale su se naći složne u svakoj političkoj akciji. Obje stranke trebale su dobiti i zajednički program, a potom i fuzionirati se. Supilo se, sa svojim istomišljenicima, radovao sjedinjenju banovinskih opozicija. U povodu toga uputio je pozdravno pismo i Franji Račkom, naglašavajući da se i u Dalmaciji živo prati »razvitak narodne borbe u Banovini«.⁵⁰⁶ U svojim člancima zalagao se i dalje za fuziju opozicijskih stranaka. Smatrao je, polazeći od latinske izreke: »ako dvojica čine isto, nije isto« da se na uspostavljenoj suradnji dviju opozicijskih stranaka ne može stati i da je nužno da se pripadnici tih stranaka što prije okupe »na jednom programu i u jednoj stranci«.⁵⁰⁷ Predlagao je da se spoje i oba stranačka glasila: »Hrvatska« i »Obzor« — u jedan »veliki organ«, koji bi se mogao zvati »Hrvatsko obzorje«.⁵⁰⁸ Početkom lipnja 1894. prihvaćen je zajednički program Neodvisne narodne stranke i Stranke prava. Slijedila su potom nastojanja da se konačno izvrši i fuzija stranaka.

U tim nastojanjima izgledalo je kao najspornije: kako će se zvati nova, jedinstvena stranka. Pravaši su htjeli da se zove: Stranka prava. I Supilo se zalagao da to bude »stranka hrvatskog prava«.⁵⁰⁹ U vezi s tim on je i polemizirao sa Šimom Mazzurom, pripadnikom Neodvisne narodne stranke. Mazzura je — u »Obzoru« — pisao »da je ideja neodvisnosti i cjelokupnosti Hrvata opstojala i prije stranke prava«. Supilo je, kao pravaš, branio naziv svoje stranke, ističući da ona nije otkrila »ništa novo«, ali da je svojim djelovanjem mnogo pridonijela da se uvriježi ljubav prema »narodnom imenu« i »ideji narodne slobode«. Obrazlažući potrebu jedne opozicijske stranke, on je dalje rekao: »Jer mi nećemo nikad ništa učiniti ako sve naše sile ne saberemo u jednu veliku, dobro organiziranu i narodnu stranku, koja će biti sposobna da se opre neprijatelju, da se dostojno bori za jedinstvo i slobodu domovine.

⁵⁰⁵ Isto, 2.

⁵⁰⁶ F. Supilo — Franji Račkom, Dubrovnik 20. III 1893, Arhiv JAZU u Zagrebu. Ostavština F. Račkog, XII - A, 705/1.

⁵⁰⁷ CH br. 2/1893, 1.

⁵⁰⁸ CH br. 18/1893, 1.

⁵⁰⁹ CH br. 25/1894, 1.

Domovina je narod, a stranka je kao narodna vojska«. ⁵¹⁰ Režim se bojao takve stranke, što je pokazao i svojim protumjerama tokom 1893, uperenim protiv pripadnika sjedinjenja opozicije u Banovini. Reagirajući protiv tadašnjih zapljena, premetačina, hapšenja, istraga i otpuštanja iz službe, Supilo se poslužio jednim citatom iz »Slovenskog naroda«, koji glasi: »Lako je zadaviti pijevca koji navješta dan, ali se dan ne može ustaviti«. ⁵¹¹ Drugim riječima: režim je mogao zadati i najteže udarce pojedinim pripadnicima sjedinjenih opozicija, ali nije mogao zaustaviti borbu koju su te opozicije otpočele zajednički voditi.

Do fuzije Stranke prava i Neodvisne narodne stranke nije došlo, jer su i u jednoj i u drugoj stranci nadvladali protivnici fuzije. Poslije raskola u Stranci prava, neodvišnjaci su surađivali s domovinašima. Supilo je sa simpatijama pratio tu suradnju i više puta pisao o njoj.

11. Stajalište prema pripadnosti Bosne i Hercegovine

U odnosu prema pripadnosti Bosne i Hercegovine, koje su se od 1878. g. nalazile pod austro-ugarskom okupacijskom upravom, hrvatska i srpska politika imale su pretežno različita, suprotna stajališta. Zagovaratelji hrvatske političke misli — među kojima naročito pravaši — smatrali su da Bosna i Hercegovina trebaju biti sjedinjene s hrvatskim zemljama, a zagovaratelji srpske političke misli — da Bosna i Hercegovina trebaju biti pripojene Srbiji. Hrvatsko-srpska politička prepirka o pripadnosti Bosne i Hercegovine ponovno je izbila u svom pojačanom obliku kad su radikali, došavši na vlast poslije abdikacije kralja Milana, oživjeli propagandu za pripojenje Bosne i Hercegovine. ⁵¹² U toj prepirci s hrvatske strane najviše su se isticali pravaši. Mladi Supilo, kao pravaš, zalago se da Bosna i Hercegovina budu spojene s hrvatskim zemljama »u jednu cjelinu«. ⁵¹³

Budući da je velik broj Muslimana u Bosni i Hercegovini, vjerovalo se i na hrvatskoj i na srpskoj strani da će o njihovu nacionalnom opredjeljenju ovisiti kome će pripasti te zemlje. Zbog toga su se i hrvatska i srpska propaganda natjecale da privuku Muslimane hrvatstvu, odnosno srpstvu, što je bilo vidljivo i kroz nastojanje dubrovačkih stranačkih listova: »Crvena Hrvatska« pozivala je Muslimane da se pridruže Hrvatima, ⁵¹⁴ a »Dubrovnik« je pozivao Muslimane da se pridruže Srbima. ⁵¹⁵ Osim djelovanja preko štampe,

⁵¹⁰ CH br. 30/1894, 2.

⁵¹¹ CH br. 22/1893, 1.

⁵¹² D. Šepić, n. d. (255), 15.

⁵¹³ CH br. 22/1891, 1.

⁵¹⁴ CH br. 24/1891, 1.

⁵¹⁵ »Dubrovnik« br. 5/1892, 1.

razvijani su i drugi oblici utjecaja. Vidljivo je to npr. i iz jednog Supilova pisma, koje je on pisao Sničićlasu moleći ga da izvidi može li se Osmanu Hadžiću, rodnom iz Mostara, koji završava šerijatsku školu u Sarajevu, isposlovati stipendija za studij na pravnom fakultetu u Zagrebu. Supilo tog Hadžića predstavlja kao svog »dobrog prijatelja«, koji je »zborom i tvorom« radio za hrvatsku stvar »između muhamedanaca«. Preporučujući da mu se izađe u susret, Supilo je dalje kazao: »Vjerujte da bi nam on mnogo koristio u Bosni«. ⁵¹⁶

Iako je pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine — kako je pisao Supilo — predstavljalo stvar, koja je bila »vrlo zapućena« (tj. zamršena i teško razmršiva), on je ipak ostao ustrajan u svom zalaganju: da se Bosna i Hercegovina nađu u zajednici s hrvatskim zemljama. Podsjećajući na težnje hrvatske politike, obrazlagao je da ta politika ima za cilj da se u okviru Habsburške Monarhije »učini jedna država s hrvatskim narodnim obilježjem«, koju bi sačinjavale »Hrvatska, Slovenija, Dalmacija i Istra«, kao i »okupirane zemlje Bosna i Hercegovina«. ⁵¹⁷ Nastojao je da i pripadnici dalmatinske Srpske stranke podrže to okupljanje i u tom nastojanju obrazlagao: »Hrvatska slobodna i samostalna bedem je cijelom južnom Slavenstvu. Samo preko razvalina Hrvatsva može Nijemstvo i Mađarstvo dalje na Istok«. ⁵¹⁸

U ostvarenju hrvatske države Supilo nije gledao konačno postignuće. Ta se država — kako je isticao — trebala dalje boriti za šire južnoslavensko ujedinjenje. ⁵¹⁹ Prema tome, i sjedinjenje hrvatskih zemalja, i pridruženje Bosne i Hercegovine tim zemljama, shvaćao je on kao jednu etapu u težnji za stvaranjem što cjelovitijeg jugoslavenskog zajedništva.

12. *Udio u organizacijskoj izgradnji i djelatnom usmjeravanju dalmatinske Stranke prava*

Od pojave prvih pravaša u Dalmaciji, pa do formiranja njihove pravaške stranke u ovoj pokrajini proteklo je punih deset godina. U tom vremenu broj dalmatinskih pravaša stalno je rastao. Na njih su — prema Supilovu saopćenju — imali snažan utjecaj pravaši iz Banovine i to »svojim pisanjem, govorima, pjesmama, svojim čistim hrvatstvom, svojom zdravom idejom slobode, a također i svojim patnjama«. ⁵²⁰ Supilo spada među prve i najistaknutije dalmatinske

⁵¹⁶ F. Supilo — Tadiji Sničićlasu, Dubrovnik 10. VII 1893, Arhiv JAZU u Zagrebu. Ostavština T. Sničićlasa, XV—48/A.

⁵¹⁷ CH br. 25/1898, 1.

⁵¹⁸ CH br. 9/1896, 2.

⁵¹⁹ CH br. 6/1894, 1.

⁵²⁰ CH br. 37/1894, 1.

pravaše. Kao pravaš on se zalaže za pokretanje pravaškog lista u Dubrovniku i 1891. postaje izdavač i urednik tog lista, tj. »Crvene Hrvatske«. Kao pravaš on posjećuje gospodarsku izložbu u Zagrebu (1891) i nalazi se u delegaciji dalmatinskih pravaša koja je posjetila Starčevića. Kao pravaš on sudjeluje 1892. u radu pravaške skupštine u Rijeci. Iako mlad, on je svuda zapažen zrelošću svojih nastupa i kao takav bio je uvažavan, stijećući sve veći ugled i među političkim istomišljenicima i među političkim protivnicima.

Stalno je isticao potrebu rada i borbe. Isticao je da Stranka prava djeluje privlačno svojim programom, jer se zalaže za »hrvatsku samostalnost u okviru monarhije na temelju državnoga i narodnoga prava«.⁵²¹ Poslije istupa šestorice zastupnika iz saborskog kluba Narodne hrvatske stranke (1892) on je nastojao da ih privuče u redove pravaša.⁵²² Među pravašima su se nalazili pretežno mlađi ljudi. Supilo je često isticao potrebu političkog rada s omladinom, jer je i o tom radu ovisilo koliko će se omladina i u kojem smjeru uključiti u politički život.

Među pravašima bilo je i skoro sve mlađe svećenstvo u Dalmaciji. Slično stavu liberalnih narodnjaka, i Supilo je, kao liberalni pravaš, napadao klerikalizam. Smatrao je da i svećenici, vršeći svoje građanske dužnosti, mogu i trebaju sudjelovati u političkom radu, ali samo kao ravnopravni sudionici. Cijenio je nacionalno-politički rad nižeg svećenstva u Dalmaciji, naglašavajući da se to svećenstvo »uvijek nalazilo u prvim redovima narodne borbe«.⁵²³ Ističući različitosti između narodnosti i vjere, potrebu razlučivanja svećenika i rodoljuba, Supilo je upozoravao: »Jedno je narodnost, drugo je vjera; jedno je pop kao svećenik, drugo je pop kao rodoljub«. Budući da su pojedini opati i biskupi bili više na strani politike režima nego li na strani nacionalno-političkih težnji vlastitog naroda, te su u tom smislu pravili političke pritiske i na podređeno svećenstvo, Supilo je pisao da svećenici — »u političko-narodnim pitanjima« — nisu »nipošto dužni slušati biskupe i ostale crkvene pretpostavljenike« i isticao »da im se mogu javno i otvoreno opirati« jer nije u pitanju »vjerska nego narodna stvar, u kojoj isčezava svaka hijerarhija«.⁵²⁴ Brojnost dalmatinskih pravaša, koja je bila naročito vidljiva za vrijeme Gundulićeve proslave u Dubrovniku (1893), poticala ih je da se što prije organiziraju kao stranka. Do tada su djelovali kao pravaške grupe, od kojih su se svojom brojnošću i aktivnošću najviše isticale zadarska, splitska i dubrovačka grupa.

Krajem prosinca 1893. sastali su se u Zadru istaknutiji pravaši iz svih krajeva Dalmacije, dogovorili se o načinu formiranja

⁵²¹ CH br. 19/1891, 1.

⁵²² F. Supilo — F. Folnegoviću, Dubrovnik 18. II 1892, KFS, Arh. vj., 36.

⁵²³ CH br. 33/1891, 2.

⁵²⁴ CH br. 18/1895, 1.

dalmatinske Stranke prava i utvrdili njezinu privremenu uredbu. Na tom sastanku bio je i Frano Supilo. Prema toj privremenoj uredbi — stranka je trebala imati svoj središnji rukovodeći organ sa sjedištem u Zadru, glavnom gradu pokrajine, i tri okružna odbora: za sjevernu, srednju i južnu Dalmaciju. Za svako od ta tri okružja bila su imenovana po 4 pravaša, koja su trebala ustrojiti te okružne odbore. Za osnivanje okružnog odbora u južnoj Dalmaciji imenovani su: Frano Supilo, Rafo Arneri, Ante Liepopili i Vice Medini.⁵²⁵ Glavnu ulogu u toj radnoj grupi imao je Frano Supilo. O izvršenju zadatka on je saopćavao u jednom pismu: »Evo kako sam ja to uredio: Južna Dalmacija ima 3 kotara politička: Korčulanski, Dubrovački i Kotorski. Ja sam opredijelio za okružni odbor 30 članova, to jest za svaki kotar po 10. Kotari se dijele na općine. Svakoj općini od ono 10 bilo je prama veličini i važnosti dodijeljeno po 1 ili 2 člana, a gdje su male općine tu su dvije imale 1 člana«.

Zbog posebnih okolnosti u kotaru Kotor, tamošnji pravaši »nisu htjeli u organizaciju«, iako su se, s pravašima u kotarevima Dubrovnik i Korčula, »izjavili solidarni«. Zbog toga je — objašnjavao je Supilo dalje u istom pismu⁵²⁶ — »okružni odbor južne Dalmacije sastavljen od 20 članova«. U tom odboru, pored Supila, bilo je još »svećenika, bilježnika, posjednika, trgovaca, advokata, liječnika«. Oni su »ovlašteni prestavnici i povjerenici stranke prava južne Dalmacije«, izabrani na skupovima na kojima je bilo ukupno »oko 250 pravaša«. Odbor, u ime stranke, ima pravo da u okviru svog okružja »radi i odlučuje«. Svaki okružni odbor odašilje po 2 člana u središnji odbor. Nakon konstituiranja okružnog odbora bilo je predviđeno — veli Supilo — da se osnuju »mjesni odbori«, koji bi se bavili »mjesnim poslovima« i »općinskim izborima«, a gdje »nema uvjeta za osnivanje mjesnog odbora«, tako će se, ako ima makar i 1 pristaša stranke, tog imenovati »pouzdanikom, pa neka se bori u narodu«.

Organiziranje dalmatinske Stranke prava išlo je polako. Agilni Supilo izvršio je svoj zadatak u južnoj Dalmaciji mnogo prije nego što su to uradili zaduženi pravaši u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji. Kad su pravaši i obzoraši u Banovini prihvatili zajednički program, koji je — na zakonit način — predviđao ujedinjenje hrvatskog naroda i ostvarenje hrvatske državnosti u okviru Habsburške Monarhije, dalmatinski su pripadnici saborskog Hrvatskog kluba (na čelu s Jurjem Biankinijem), videći da je Stranka prava tim programom uklonila sa sebe biljeg veleizdajništva, odlučili da napuste svoju dotadašnju zasebnost i da se pridruže pravašima.⁵²⁷ Ta njihova odluka pospješila je organiziranje dalmatinske Stranke prava.

⁵²⁵ KFS, Arh. vj., 38.

⁵²⁶ F. Supilo — Rudi Liniću (?), Dubrovnik 19. II 1894, KFS, Arh. vj., 37.

⁵²⁷ M. Gross, n. d. (41), 279 i 295.

Na poziv pripadnikâ saborskog Hrvatskog kluba došlo je do njihova zajedničkog dogovornog sastanka s pravašima, koji je održan 22. kolovoza 1894. u Zadru.⁵²⁸ Na tom sastanku »stranke radikalne« — kako je Supilo tada nazvao Stranku prava — prisustvovali su iz južne Dalmacije, osim Supila, još Antun Liepopili i Baldo Bibica.⁵²⁹ Prihvaćena je nova privremena uredba dalmatinske Stranke prava, koja je potvrdila postojanje triju okružnih odbora stranke. Središnji odbor stranke sastojao se od saborskih zastupnika (pravaša), zatim od po 2 predstavnika svakog okružnog odbora i od 3 povjerenika koja je imenovao Klub Stranke prava iz Zagreba (bili su to: Supilo, Trumbić i Prodan).⁵³⁰ Sjedinjenje pripadnika saborskog Hrvatskog kluba s pravašima u jednu stranku — dalmatinsku Stranku prava, udarilo je toj stranci još čvršći temelj za njezin daljnji razvoj.

Supilo se radovao nastanku dalmatinske Stranke prava i pisao: »Kad se uredimo bićemo kao jedna složna vojska koja ima reda i posluha.«⁵³¹ Prema njegovoj ocjeni od tadašnjih mlađih dalmatinskih Hrvata u životnoj dobi između 20. i 30. godine »barem četiri petine pripadaju stranci prava.«⁵³² Konstituirajući sastanak Okružnog odbora Stranke prava za južnu Dalmaciju održan je 14. prosinca 1894. u Dubrovniku. Za predsjednika tog odbora izabran je Roko Mišetić, a za potpredsjednika — Frano Supilo.⁵³³ Supilu je i nadalje — kako je pisao u pismu Franu Folnegoviću — bio »povjeren vas posao organizacije«. Na tom sastanku Supilo je predložio i posebnu uredbu stranke u južnoj Dalmaciji i ta je uredba od prisutnih »bila jednoglasno primljena«. Isticao je on — u tom pismu Franu Folnegoviću⁵³⁴ — da ga straši »neobični napredak pravaša«, koji se zapaža »u nekim mjestima«. Smatrao je da u naglom porastu broja pravaša valja vidjeti i neke druge razloge. O tim razlozima on je kazao: »Ima ljudi koji iz calcula i oportuniteta te iz kakve osvete postaju pravašima«. Što je mislio o takvim pravašima i što ga je tjeralo na oprez vidljivo je iz ovih njegovih riječi: »Kad započne ona prava borba sa vladom itd. ostaviće nas na cjedilu. Ako pak zauzmu u stranci prevlast, onda će je raztrovati kao što su špekulanti raztrovali našu narodnu stranku«.

Kao član Okružnog odbora Stranke prava (u Dubrovniku) i kao član Središnjeg odbora Stranke prava (u Zadru) Supilo je bio

⁵²⁸ NL br. 68/1894, 1.

⁵²⁹ F. Supilo — Rafu Arneriju, Dubrovnik 26. VIII 1894, KFS, Arh. vj., 40.

⁵³⁰ Isto 40.

⁵³¹ F. Supilo — Rafu Arneriju, Dubrovnik 1. IX 1894, KFS, Arh. vj., 42.

⁵³² V. bilj. 520, isto, 1.

⁵³³ F. Supilo — Roku Arneriju, Dubrovnik 23. XII 1894, KFS, Arh. vj., 47.

⁵³⁴ F. Supilo — F. Folnegoviću, Dubrovnik 17. XII 1894, KFS, Arh. vj., 47.

pogotovo za vrijeme saborskih izbora 1895. g. U Okružnom odboru djelovao je sve do rujna 1896, kad su — odlukom prve skupštine Stranka prava, održane u Splitu — okružni odbori prestali djelovati vrlo aktivan. Pokazao je on svoju aktivnost u svakoj prigodi, a lovati.⁵³⁵ Članom Središnjeg odbora Stranke prava bio je do održavanja II. skupštine Stranke prava, održane početkom rujna 1897. u Splitu, kad je izabran novi Središnji odbor, u koji on nije ušao.⁵³⁶

Kao jedan od prvaka dalmatinske Stranke prava Supilo je bio cijenjen među pravašima i u Banovini i u Istri. Kad su u Središnji odbor banovinske Stranke prava — u srpnju 1895 — bili izabrani i predstavnici pravaša izvan Banovine, iz Dalmacije su se našli u tom odboru: Biankini, Supilo i Trumbić. Izborom tog Središnjeg odbora — kako je pisao Supilo — bio je postavljen temelj jedinstvenoj Stranci prava, čiju je jedinstvenost on pozdravljao i bio spreman braniti.⁵³⁷ Svojim članstvom u tom Središnjem odboru Supilo se našao, dakle, i među pravašima te svepravaške organizacije u nastajanju. Njezin nastanak nije, međutim, proveden u djelo, jer je uskoro za tim došlo do raskola u banovinskoj Stranci prava.

13. Pogledi na raskol u banovinskoj Stranci prava

Supilo je imao veoma izoštren dar zapažanja. Dolazeći privremeno u Zagreb (počev od kraja 1890. i dalje) i susrećući se sa Starčevićem i pojedinim prvacima banovinske Stranke prava, on je spoznao ne samo njihovo mišljenje o najnovijim političkim zbivanjima i njihove stavove prema daljnjim zadacima političke brbe već je zapažao i njihove međusobne odnose. U njihovu mišljenju i stavovima bilo je mnogo neslaganja, a u njihovim odnosima i odviše međusobnog nepovjerenja i netrpeljivosti. Sve je to u mladom Supilu ostavljalo loše dojmove i izazivalo razočaranje.

»Moderno« pravaštvo bivalo je u stranci sve prisutnije. Ono je izrastalo iz težnje da se napusti staro programatsko načelo stranke o samostalnoj hrvatskoj državi, koje je stranku obilježavalo biljegom veleizdajništva i da se potraže mogućnosti rješenja hrvatskog pitanja u sklopu Monarhije. U vezi s tim težilo se i promjeni taktike, koja bi prevela stranku iz oštro opozicijskog u umjereno opozicijski stav, a potom i u uvjetno oportunistički kolosijek djelovanja, što bi joj omogućilo i dolazak na vlast. Među zagovarateljima te težnje isticali su se Fran Folnegović i pogotovo Josip Frank.

⁵³⁵ Katolička Dalmacija br. 65/1896, 1.

⁵³⁶ NL br. 70/1897, 1.

⁵³⁷ CH br. 30/1895, 1.

Folnegovićeve shvaćanja, iako je on spadao među starije pri-
staše i prvake stranke, bitno su se razlikovala od Starčevićevih
stavova. Frank se pridružio Stranci prava tek 10. prosinca 1890.
godine,⁵³⁸ ali se svojom financijskom moći (značajnom za daljnje
izdavanje »Hrvatske« kao glavnog organa stranke, čije je uređi-
vanje 1891. on preuzeo), svojom sposobnošću i naročito svojom
lukavošću, kojom je pridobio Stračevićovo povjerenje i podršku,
ubrzo nametnuo stranci »kao apsolutni gospodar« i radio »sve po
vlastitom nahođenju.⁵³⁹ Kad je Starčević 1894. pristao na zajed-
nički program Stranke prava i Neodvisne narodne stranke, u ko-
jem se rješene hrvatskog pitanja predviđalo u okviru Monarhije,
on je time, pod utjecajem najbližih suradnika, i sam presudio
onome što je naučavao i za što se borio. U banovinskoj Stranci
prava vladali su sukobi. Supilo je upozoravao na oprez pred nekim
sudionicima tih sukoba, a naročito pred onima koji su imali »dva
lica: državopravno prema narodu, a nagodbeno prema gore.«⁵⁴⁰
Nije ni on volio Franka, ali je, zalažući se za jedinstvo stranke
i slogu u stranci, stupao i u obranu Franka. Isticao je da pravaši,
protivnici Josipa Franka, polaze uglavnom od toga što on nije
»čedo« Stranke prava, što se nije »u njoj uzgojió«. Iako se Frank
pokazao »svojim vanrednim sposobnostima« i »svojom neumor-
nom radinošću«, on ipak »za neke pravaše ostaje pridošlica«. Bra-
neći Franka, Supilo je kazao da se treba otresti tih predrasuda o
pridošlicama, jer bi inače odbili sve ljude koje su pravaški program
i pravaške ideje »u novije vrijeme privukli«. U tim novim pripad-
nicima stranke pravaši bi trebali gledati svoje istomišljenike i
suborce. A ti novi pripadnici stranke ne bi smjeli zaboraviti »da
su oni pristupili k stranci, a ne stranka k njima.«⁵⁴¹ Frank se,
međutim, ponašao kao da je stranka pristupila k njemu. Zbog
toga je ta Supilova opaska bila istodobno i žaoka, upućena Franku.

Ostarjeli Starčević, kojeg su pravaši nazivali: Stari, bolestan
i iznemogao, bio je još samo formalno vođa stranke. Supilo je
cijenio Starčevićev rad i političke zasluge, ali trezveno, kritički.
Svoje susrete s ostarjelim i bolesnim Starčevićem, te zapažanja i
utiske iz tih susreta, Supilo je i opisao. On je kazao da je svaki
»pobolji pravaš«, kad bi »došao u Zagreb«, išao k Starčeviću »da
ga pozdravi«. Činio je to i Supilo, koji je saopćio: »Koje li razo-
čaranje! Hrvati iz daljega koji ga nijesu prije vidjeli nego ga po-
znavali po glasu, naukama i djelima, ne bi se u prvi mah mogli
snaći. Umišljaš Starčevića ponosna i dostojanstvena gospodina, koji
i ako prosto žive (kako si čuo) ali ipak odaje ti, ako ništa drugo,
a ono bar jednoga doktora filozofije. Pa ništa od svega toga! Pred
tobom osvane prost čovjek u starom jeftinom odijelu i modroj
košulji koji te pozdravlja po seljačku, dubokim staračkim glasom

⁵³⁸ Hrvatska br. 284/1890, 1.

⁵³⁹ M. Gross, n. d. (41), 297.

⁵⁴⁰ CH br. 38/1894, 1.

⁵⁴¹ CH br. 41/1894, 1 — V. i: CH br. 15/1895, 2.

našega seljaka (...). Čovjek klasično naobražen, nijeste mu to nikako mogli opaziti. Pitao bi odakle ste, koga imate, jesu li vam svi zdravi (...), pa kako ljetina«. ⁵⁴²

Jedna Starčevićeva izjava — nakon izbora proširenog središnjeg odbora stranke u srpnju 1895 — da se u tom odboru nalaze i neki »golobradci«, izazvala je Supilovu osjetljivost. Supilo je, naime, mislimo da se to odnosi na nj. Kumičić ga je, međutim, uvjeravao da se to ne odnosi na nj, rekavši mu da ga Starčević »dapače rado ima«. Supilo se potom — prigodom posjeta Starčeviću — i uvjerio da je tako kako mu je Kumičić rekao. Svoj tadašnji susret sa Starčevićem Supilo je opisao ovako: »...nadoh ga veoma slaba. Primio me, kao uvijek, ljubazno i tužio se na svoje stanje. Bio je već sasvim iznemogao i omršavio da me stiskalo gledat ga onako jedna. Okrene razgovor na stvari u stranci i počne hvaliti g. dra Franka, a na gg. Davida (Starčevića — I. P.), Folnegovića, Tuškana napadat tako da sam morao svrnuti razgovor. Činilo mi se da u tome nema drugo nego pitanje neke osobne simpatije i antipatije. Tužio mi se na njih i na druge da su ga izdali, da su postali takvi i onakvi, premda ne mogoh razumjeti u čemu. Uopće opazih da se naš Stari bio nekako promjenio. Sitnice i govorkanja preko kojih je nekad prezirno s visoka gledao kô da ga stadoše zanimati«. ⁵⁴³ Supilo je znao da su odnosi među prvacima banovinske Stranke prava vrlo napeti. Ali bilo mu je isto tako jasno da i Starčević svojim stavovima, oslanjajući se na Franka, i napadajući neke druge prvake (Frankove protivnike), podržava te nezdrave odnose.

Frank je očekivao i želio da bude Starčevićev nasljednik, tj. priznati vođa stranke. To je isto očekivao i želio i Folnegović. Govoreći o Folnegovićevu i Frankovu rivalitetu »za vodstvo stranke«, Supilo je objašnjavao da je većina u stranci bila za Folnegovića. Toj većini Frank »nije bio ni malo simpatičan«, ali je on »uživao neograničeno prijateljstvo vođe« (tj. Starčevića). ⁵⁴⁴ Prigodom izbora predsjednika i potpredsjednika Kluba stranke prava — 16. X. 1895. — za predsjednika je izabran Folnegović, a za potpredsjednika Tuškan, dok su kandidature Franka i Kumičića za te funkcije, iako je Starčević želio da se ovi izaberu, propale. Ozlojeđeni Frank smišljao je udar, za koji mu se pružila prilika kad se Folnegović 21. X. 1895. kao zastupnik u gradskom vijeću Zagreba izjasnio protiv postupka studentske omladine, koja je prigodom careva dolaska u Zagreb (16. X) spalila mađarsku zastavu. To Folnegovićeva izjašnjenja izazvalo je najoštrije proteste u redovima pravaša. Već 22. X. Starčević, Frank, Kumičić i Mile Starčević (na Frankov nagovor) istupaju iz kluba Stranke prava i ustrojavaju svoj zasebni klub Čiste stranke prava.

⁵⁴² CH br. 10/1896, 2.

⁵⁴³ CH br. 26/1896, 2.

⁵⁴⁴ Isto, 2.

Raskol je time bio izvršen. Otkad se Frank bio nametnuo Starčeviću i stranci bilo je sve više vidljivo da se »Starčevićeva stranka pretvara u svoju vlastitu suprotnost — Frankovu stranku« i da je to Frank uspijevao »upravo upotrebom Starčevićeva imena i autoriteta«. ⁵⁴⁵ Čista stranka prava bit će potpuno u Frankovim rukama.

Iako se znalo za konfliktne odnose u vrhu banovinske Stranke prava, ipak je raskol djelovao kao najveće iznenađenje. U povodu izvršenog raskola Supilo je napisao oveći članak pod naslovom »Naše očitovanje«, objavljen u »Crvenoj Hrvatskoj«, u kojem je iznio svoja zapažanja i stavove. Odmah je, u uvodnom dijelu članka, naglasio da »hrvatski narod bolnim srcem gleda« taj »razdor u stranci prava«, dok se njegovi »protivnici vesele«. Svojim člankom želio je on »da hrvatskom narodu iz ovih dalekih strana« pošalje »poruku« koja bi mu pomogla u shvaćanju »bolesnih odnosa« među »zagrebačkim pravašima«. Jer, osnovno načelo stranke: »sloboda i narodno jedinstvo« isključivalo je mogućnost svake »stramputice«. Ali — upozoravao je Supilo — to se načelo »u posljednje dvije godine« slabo slijedilo među prvacima stranke u Zagrebu, među kojima su neki učinili »više krupnijih i manjih pogrešaka«.

Navodeći te pogreške. Supilo je istakao da je Folnegović pogriješio što je putovao u Bosnu (i hvalio Kallayevu upravu) i što je u gradskom vijeću Zagreba osudio postupak studentske omladine, koja je spalila mađarsku zastavu. Folnegovićevo izjašnjenje u zagrebačkom gradskom vijeću »nije uzrok« izvršenog raskola »neg izlika«. ⁵⁴⁶ Ante Starčević je pogriješio svojim pisanjem o umrlom ruskom caru i o carevu nasljedniku. Jer, oni su »vladari jednog velikog naroda, koji je nama svoj i koji nije trebalo izazivati«. Pogriješio je Ante Starčević i kad se — »nauckan od drugih, koji tako zlorabiše njegovu bolest i njegovo prijateljstvo« — zavadio »sa svojim zaslužnim nećakom« (Davidom Starčevićem) te »stavljajući alternativu: ili ja ili on« silio Klub stranke prava da »isključiti iz svoga kola mučenika stranke Davida Starčevića«. Klub je to učinio samo zbog toga »da ne dođe u sukob sa svojim starim i bolesnim prvakom«. Frank je pogriješio svojim izjavama u Pešti pred »mađarskim novinarom«, a isto tako i svojom izjavom u Saboru, gdje je »nekako osudio, požalio i desavuirao« cijeli rad Stranke prava »dok on nije u nju stupio«.

⁵⁴⁵ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, n. d., 145.

⁵⁴⁶ Iako je Supilo osuđivao to Folnegovićevo izjašnjenje, on je za to izjašnjenje nalazio i opravdanje, što se vidi iz jednog njegova kasnijeg napisa, u kojem je kazao: »Gosp. Folnegović spada u one pravaše, koji su uvjereni, da ćemo se mi i Mađari jedan dan morati izmiriti i po narodna prava pošteno nagoditi, ako hoćemo da se jedni i drugi očuvamo od germanizma«. — V. bilj. 543, isto, 2.

Griješilo se u stranci — naveo je dalje Supilo — i kad je dana izjava Khuenu Hedervaryu u povodu 10. godišnjice njegova banovanja i kad je odano priznanje predstojniku unutrašnje uprave u Banovini prigodom njegova imenovanja »tajnim savjetnikom«. Griješila je i »Hrvatska« — organ stranke — koja je tendenciozno napadala Strossmayera, »zaboravljajući da u stranci ima mnogo pravaša koji Strossmayera smatraju kulturnim dobročiniteljem«. Pogriješila je »Hrvatska« i kad je prigodom careva dolaska u Zagreb pisala da se kroz proteklih 27 godina hrvatski narod mogao »mirno razvijati na gospodarskom i kulturnom polju«, čime se Stranci prava u Banovini »zanijekalo pravo opstanka«. Pogreška je da su režimski listovi: bečka »Neue Freie Presse« i peštanski »Pester Lloyd« bolje »informirani sto se radilo, govorilo i zaključilo u klubu stranke, nego najintimniji njezini pristaše u pokrajini«. Greške su bile i »neki nelijepi prizori«, nastali kad »neke osobe« nisu bile birane »u stanovite odobre stranke«. Pravaši se — veli Supilo — ne bi smjeli »boriti za kojekakve časti u stranci«. Oni se trebaju boriti da koriste »svojoj domovini« i da se međusobno natječu »u zanjekanju osobne individualnosti da tim više odskoči načelo«. Frank, koji je inače »počinio bezbroj političkih pogrešaka, napravio je najveću pogrešku time kad se odlučio »da rascjepa stranku a svoju ustroji«. Takav čovjek — veli Supilo — nije »ni pravaš, ni hrvatski rodoljub«. Žaleći »one koji su se za njim (tj. za Frankom — I. P.) povelili, Supilo je izražavao nadu »da će to biti za kratko vrijeme«. Očekivao je da će se jedinstvo Stranke prava u Banovini ponovno uspostaviti.

Supilo je smatrao da i austrijski Nijemci i Mađari, svaki za svoj račun, nastoje razbiti hrvatsku opoziciju i njezine pripadnike podvrći svom utjecaju. U vezi s tim, a u povodu izvršenog raskola u banovinskoj Stranci prava, on je upozoravao: »Veliki nutarnji antagonizam gospodujućih skupina dualizma nastoji kako bi u hrvatskom narodu za svoju, po nas i po ostalo Slavenstvo kobnu politiku, našao moćna oslonca. Jedan ga vuče Pešti, a drugi Beču. Ove struje zahvatiše dobar dio hrvatskih rodoljuba s jedne i druge strane Velebita. Mi se moramo boriti protiv toga. Mi ne smijemo dopustiti da se ikoja od ovih struja uvuče u hrvatsku državno-pravnu opoziciju. Ni Pešti, niti Beču, nego k Zagrebu!« Glavni putokazi borbe »svakog pravaškog otadžbenika« — isticao je Supilo — trebali bi uvijek polaziti od temeljnih stajališta: »Jedinstvo i sloboda Hrvatske! Van s tuđinom!«⁵⁴⁷

Gledajući u Franku incijatora i organizatora raskola, Supilo je osuđivao i Starčevića, bez čije podrške Frank ne bi uspio. Vidljivo je to i iz Supilova telegrama od 25. X 1895, u kojem je, govoreći i u ime svojih istomišljenika u Dubrovniku rekao: »Osudu-

⁵⁴⁷ CH br. 43/1895, 1.

jemo ponašanje Staroga i Franka». ⁵⁴⁸ I u pismu, koje je tih dana uputio Folnegoviću, Supilo je Starčevićev i Frankov raskolnički potez označio kao »izdajstvo« i založio se »za zблиženje Rukavine, Davida i Riječana«. ⁵⁴⁹ Među pravašima, Frankovim protivnicima, bilo je i istaknutih pojedinaca koji su smatrali da Starčevića, zbog njegova prijašnjeg djelovanja kao prvaka stranke i stečenog ugleda u redovima pravaša, treba poštediti od napada. Jedan od zagovaratelja takva stava bio je i Ante Trumbić. Zbog toga je Trumbić negodovao i u povodu objavljivanja naprijed navedenog Supilova telegrama, saopćavajući da je objavljivanje tog telegrama izazvalo — među splitskim pravašima — »jako loš utisak«. ⁵⁵⁰

Supilo, doduše, nije više napadao Starčevića, jer i sam došao do zaključka — polazeći i o saznanja o neprolazno teškom Starčevićevu zdravstvenom stanju — da ga treba poštediti, ali ipak nije mogao šutke prijeći preko Starčevićeve izjave da je raskol »za nj najsrećniji događaj«. Podsjetivši da se Starčević, raskolom u stranci, odvojio od svojih zaslužnih suboraca kao što su: David Starčević, Grga Tuškan, Juraj Rukavina, Juraj Žerjavić, Ivan Banjavčić i dr., Supilo je istakao da se tom odvajanju »može neko drugi veseliti, ali Stari nikada«. Okrivljujući za raskol Josipa Franka, Supilo je rekao: »Krivimo onoga koji je htio da za njegova života učini nešto što mu poslije ne bi moglo poći za rukom«. ⁵⁵¹ Frank je — prema Supilovoi ocjeni — izvršio raskol zbog toga što je vidio da »može biti vođa jedne frakcije«, ali »cijele stranke ne«. Osvrćući se na djelovanje Frankovih pristaša koji su veličali Frankovu ulogu i značenje, Supilo je kazao: »Nema čovjeka koji je apsolutno potreban. Od najvećeg svoga sina narod je veći i njegovi su interesi preči«. ⁵⁵² Uvjeren da Frank radi protiv narodnih interesa, Supilo se sve više iskazivao kao jedan od njegovih najoštrijih protivnika i kritičara:

Poslije raskola djelovale su u Banovini dvije, međusobno oštro oprečne pravaške stranke: dotadašnja Stranka prava, čiji je novi organ bio »Hrvatska domovina« (po kojoj su pristaše te stranke nazivali još i: »domovinaši«) i novonastala Čista stranka prava, koja je imala svoj organ »Hrvatsko pravo«. Dalmatinska Stranka prava, na svojoj skupštini, održanoj u Splitu 21. XI. 1895, na kojoj je bio i Supilo, izrazila je svoje žaljenje što je došlo do raskola u banovinskoj Stranci prava i očitovala svoju neutralnost. Sma-

⁵⁴⁸ Julije Grabovac, Dalmatinski pravaši prema oportunističkom »modernom pravaštvu« i raskolu u banovinskoj Stranci prava, Split 1965, 11.

⁵⁴⁹ F. Supilo — F. Folnegoviću, Dubrovnik 26. X 1895, KFS, Arh. vj., 67.

⁵⁵⁰ A. Trumbić — Grgi Tuškanu, Split 31. X 1895, J. Grabovac n. d. (548), 28.

⁵⁵¹ CH br. 44/1895, 2.

⁵⁵² V. bilj. 543,, isto, 2.

trala je nepotrebnim i nekorisnim »da se izjavi za jednu ili drugu frakciju koje su uslijed razdora nastale«. Zaključila je da će se u svom radu držati uvijek načelâ »sadržanih u programu«, da »neće biti solidarna s radom ni jedne pravaške frakcije u Zagrebu« i preporučila »jednoj i drugoj frakciji da se barem čuvaju svega što stvari ne koristi«, a pogotovo da se Starčevićovo ime »ne povlači kroz stranačko prepiranje«. Među tim zaključcima bila je i preporuka »otadžbenicima obiju frakcija da ne zaborave kako njihov razdor silno škodi ugledu i napredku stranke prava u obće a pogotovo u Dalmaciji«. ⁵⁵³ Sudionici te skupštine gajili su nadu da će se među banovinskim pravašima ipak povratiti »normalni odnošaji«. Ali kako je vrijeme potom prolazilo, ispunjeno stalnim sukobima i preko novina i u Hrvatskom saboru između »frankovaca« (pristaše Čiste stranke prava, nazvanih tako po Franku, vođi te stranke) i »domovinaša«, ta je nada sve više gubila svaku osnovu.

Supilo je pisao »da bi svaki pravaš imao smatrati kontinuitetom stranke središnji odbor, u kome su pravaši iz svih hrvatskih zemalja« ⁵⁵⁴. U tom su odboru — iz redova banovinskih pravaša — ostali samo »domovinaši«. Supilove simpatije bile su na strani »domovinaša«, pa prema tome i simpatije »Crvene Hrvatske«, koju je on izdavao i uređivao. Ivo Prodan je prigovarao Supilu i »Crvenoj Hrvatskoj« da se drže domovinaša »kô pjan plotak«. ⁵⁵⁵ Supilo je potom izjavio da je »Crvena Hrvatska« simpatizirala »sa starim klubom stranke prava«, kojem su pripadali Juraj Rukavina, Juraj Žerjavić, Ivan Ružić, Grga Tuškan, David Starčević i drugi i da ona »ostaje kod toga«. ⁵⁵⁶ On je bio i na pravaškim skupštinama u Rijeci (5. i 6. XI. 1896) ⁵⁵⁷ i u Sušaku (12. X. 1898), ⁵⁵⁸ na kojima su sudjelovali pravaši iz Istre i Banovine (»domovinaši«).

Pojedini pravaški prvaci u Banovini — i prije i poslije raskola — mnogo su cijenili mladog, agilnog i oštroumnog Supila. Uoči raskola Tuškan je vodio pregovore sa Supilom da Supilo prijeđe u Zagreb i preuzme uređivanje »Hrvatske« — glavnog organa stranke. ⁵⁵⁹ Te je pregovore sa Supilom, neposredno nakon raskola, vodio i Folnegović. Supilo je, iznoseći svoj stav, pisao Folnegoviću: »Na Vaš brzogovorni odgovor. Ako dobijem odgovor, da ste moje uvjete prihvatili, znajte dakle da sam ja spravan doći«. ⁵⁶⁰ Supilovi uvjeti odnosili su se najviše na samostalnost u uređivanju lista. Njega su 1896. zvali u Zagreb i za urednika »Hrvatske domovine«.

⁵⁵³ HK br. 16—17/1895, 3.

⁵⁵⁴ V. bilj. 543, isto, 2.

⁵⁵⁵ HK br. 7/1897, 1.

⁵⁵⁶ NL br. 72/1897, 2.

⁵⁵⁷ CH br. 45—46/1896, 1.

⁵⁵⁸ CH br. 42—43/1898, 1.

⁵⁵⁹ G. Tuškan — A. Trumbiću, Sisak 16. X 1895, J. Grabovac, n. d. (548), 27.

⁵⁶⁰ V. bilj. 549, isto, 67.

On je i tada postavio svoje uvjete: da bude »bez ikakve odgovornosti klubu«, jer nije želio da mu »osobno niko zapovijeda«. U klubu Stranke prava prvaci se »među sobom prepiru, inade i svađaju«. Uz to: »David danas misli jedno, sutra drugo, Grga je prenagal, Rukavina prespor«. Ružić se ne snalazi »u dnevnim pitanjima«. Banjavčić je »dobar čovjek«, ali »nije u Zagrebu«. Među ostalim pristašama stranke u Zagrebu bilo je »previše spletkara i rovara«, te je Supilo smatrao da bi mu oni »iza leđa radili«. Na osnovi toga on je rekao: »Zato htjedoh imati list potpuno u mojim rukama«. Želio je da »u stanovitome roku« samo »skupština stranke prava (a ne pojedinci) odluči da li je list odgovarao ili nije zadaći i načelu«. Ako bi skupština zaključila da list nije odgovorio »zadaći i načelu«, Supilo bi se — kako veli — »povukao«. Supilovi uvjeti bili su sasvim određeni, ali: »Ne htjedoste ih primiti«. I on je ostao u Dubrovniku, gdje je i nadalje, izdajući i uređujući »Crvenu Hrvatsku«, bio »svoj gazda«, jer je pisao i postupao »po vlastitom osvjedočenju«.⁵⁶¹

»Crvena Hrvatska« zaista je bila samostalan, nezavisan pravaški list. To je Supilo često i s ponosom isticao. Ona nije ovisila »ni o klubovima, ni o uplivnim ljudima, ni o kakvim institucijama«. Konkretizirajući tu neovisnost, Supilo je saopćio: »... pišemo bez obzira na Petra i Pavla, već jedino kako nam diktira naše uvjerenje da je dobro za narod. Gdje vidimo da se zlo uradi — mi pokudimo, pa bio i najviši nam prijatelj. Radi toga mi smo nešto i pretrpjeli, jer se dosta puta dogodilo da smo došli u sukob sa ljudima s kojima smo do juče bili skupa. Takvi slučajevi i za nas su bili bolni, ali drugačije nije moguće«.⁵⁶² Supilova težnja za samostalnošću proizlazila je iz njegovih spoznaja o nepotrebnosti različitih stavovima i štetnim međusobnim sukobima koji su bili česta pojava u stranačkom vodstvu. Inače, Supilo je cijenio stvaralačku različitost mišljenja, kao i stvaralačke sukobe, koji su pridonosili unapređivanju borbe za ostvarivanje programatskih načela stranke. On je poštivao i svačiji stil mišljenja, polazeći pri tom od činjenice da »ljudi nijesu skovani kô čavli, po jednom kalupu«. U vezi s tim on je dalje obrazložio: »U jednoj stranci ne moraju svi uvijek i u svemu biti istih nazora. Ali, to ima nekih granica, ako stranka hoće da uzdrži svoje jedinstvo, a te granice označuju temeljita i poglavita njezina načela, koja se ne smiju gaziti«.⁵⁶³ Supilo se uvijek, i prije svega, zalagao za ta načela. I zbog toga je želio i uporno čuvao samostalnost u svojem političkom djelovanju.

Prateći međustranačke odnose u Banovini, Supilo je svoje simpatije i nadalje pokazivao prema »domovinašima«. Vidljivo je to iz njegova dopisivanja s pojedinim dalmatinskim i banovinskim pravašima, a pogotovo iz njegova pisanja u »Crvenoj Hrvatskoj«.

⁵⁶¹ F. Supilo — Rudi Liniću, Dubrovnik 22. II 1899, KFS, Arh. vj., 82.

⁵⁶² CH br. 1/1898, 2.

⁵⁶³ CH br. 47/1897, 1.

Uoči održavanja II. skupštine dalmatinskih pravaša, održane 1. i 2. rujna 1897. u Splitu, Supilo je, spriječen da bude na toj skupštini, saopćio Trumbiću svoje mišljenje o držanju dalmatinske Stranke prava prema pravaškim strankama u Banovini. U tom pismenom saopćenju on je rekao: »Za mene je odavna stvar jasna, da bismo se imali pridružiti frakciji kojoj je predsjednik Rukavina (tj. domovinašima — I. P.) i tako učiniti kraj špekulaciji, razdoru i hinjenom pravaštvu. Ali pošto u Dalmaciji ima pravaških elemenata, koji su još za tzv. »čiste«, pak bi moglo bit razdora, stoga držim da stranka kao takva još stoji u neutralnosti.«⁵⁶⁴ Dalmatinska Stranka prava zadržala je neutralnost, ali je i u toj stranci već slijedeće godine (1898) došlo do raskola. I poslije tog raskola, kad su iz dalmatinske Stranke prava istupili »čisti« pravaši, ona je i dalje ostala u neutralnosti prema banovinskim pravaškim strankama. Supilo je, kao i do tada, »bez formalne obaveze« nastavio »pomagati protufrankovačku, domovinašku struju«,⁵⁶⁵ uvjeren da u toj struji potpomaže svoje istomišljenike i da time čini svoju dužnost.

14. U borbi protiv Franka i frankovštine

Supilova kritika Franka i frankovštine imala je važnu ulogu. Ona je pripomagala u razotkrivanju Frankove djelatnosti i upozoravala da politika, koju vode Frank i njegovi pristaše (frankovci), ne proizlazi iz težnje hrvatskog naroda, niti služi interesima toga naroda. Frankovci su veličali svog vođu. Tvrdili su da svaki Hrvat koji slijedi Antu Starčevića slijedi eo ipso i Josipa Franka, jer da je Frank pravi tumač i borac za realizaciju Starčevićeve misli. Protiveći se toj tvrdnji, Supilo je, u ime svoje i svojih istomišljenika, izjavio: »Mi smo svi pristaše Staroga, ali zato nijesmo dra Franka«. Tu izjavu Supilo je i obrazložio: »Jedno je dr Ante Starčević, a drugo je dr Josip Frank. To su antipodi. Starčevićanstvo i Frankovstvo dva su pojma tako protivna, da se među sobom isključuju.«⁵⁶⁶

Podsjećajući da nema ništa osobno protiv Franka, da su da pače ranije bili i »u dobrim odnošajima«, Supilo je za Franka, kao vođu Čiste stranke prava, rekao: »Naše je čvrsto uvjerenje da on sada ne radi dobro ni korisno po hrvatsku stvar, a to mu vele skoro svi hrvatski rodoljubi.«⁵⁶⁷ Na Supilove česte kritike, upućene Franku i frankovštini preko »Crvene Hrvatske«, reagirao je često i organ Frankove stranke — »Hrvatsko pravo«. Osvrćući se na napade koje je »Hrvatsko pravo« upućivalo »Crvenoj Hrvatskoj« i njezinim istomišljenicima, Supilo je naglašavao: »Nama nije stalo

⁵⁶⁴F. Supilo — A. Trumbiću, Dubrovnik 25. VIII 1897, KFS, Arh. vj., 80.

⁵⁶⁵D. Šepić, n. d. (399), 217.

⁵⁶⁶CH br. 31/1896, 2.

⁵⁶⁷CH br. 17/1897, 2.

što nas frankovci napadaju«. Upozoravao je da njihov vođa, Josip Frank, u to za Hrvate »mučno doba, radi sebe i svoje stvari, prtlja i ometa da se hrvatski narod ne nađe složan i jedinstven«. ⁵⁶⁸ Supilo je ukazivao da Frank nikada i nije bio pravaš, da ga u Stranku prava »ne dovede uvjerenje nego politička špekulacija«. Kad ga stranka nije izabrala »svojim predsjednikom, kako je želio, on izvede raskol«. Sva Frankova obrazloženja tog postupka nisu ništa drugo do »puste izlike«, koje je on iznosio »advokatskom vještinom«. ⁵⁶⁹ Svi koji su Franka »dobro poznali« — uvjeravao je Supilo — ne osvrću se na to »kako on govori«, već na to »što on radi«. Jer, razlike između Frankova »govora i rada« tolike su i takve da mu više u banskoj Hrvatskoj »nijedan opozicionalac ne vjeruje«. Frank je prije — između ostalog — govorio »da se u stranci bori kao prosti vojnik« i »da on neće da njegova osoba bude zaprijekom slogi stranke prava«. Svojim je djelovanjem, međutim, pokazao da on nije želio »da postane prostim vojnikom«, te je »iz slavohleplja« i »iz osobne taštine« napravio »smutnju u stranci« i izvršio raskol. ⁵⁷⁰

Čista stranka prava — zapažao je Supilo — djeluje »u istinu« kao »pomoćnica mađaronska«. Frank, njezin vođa, »potkopava slogu stranke prava i zabija klin među patrijotičnu opoziciju na veliko veselje mađarona, koji mu po svojim novinama iz zahvalnosti slavu šire i predstavljaju ga kao najvećeg Hrvata«. ⁵⁷¹ Supilu, i ne samo Supilu, bilo je i prije raskola, a pogotovo poslije raskola jasno da Frank ne želi samo surađivati s režimom već — svojom politikom — biti i u službi režima. Podsjećajući Trumbića na njihove razgovore, u kojima su jedan drugome iznosili svoja zapažanja o negativnoj Frankovoj djelatnosti, Supilo je u jednom pismu isticao: »Sječaš se naših razgovora? Frank vođ Hrvata? Onaj intrigant, kog se danas sve hrvatske stranke grste!« ⁵⁷² Napadajući Frankovu djelatnost, Supilo je smatrao te napade sastavnim dijelom borbe za interese hrvatskog naroda.

Poslije raskola u banovinskoj Stranci prava, i u dalmatinskoj Stranci prava, koja je prema pravaškim frakcijama u Banovini zauzela neutralan stav, javile su se dvije struje. Pristaše Josipa Franka među dalmatinskim pravašima bili su u manjini i, prema tome, sačinjavali su slabiju struju u stranci. Ti su se pristaše okupljali oko don Iva Prodana. Supilo je smatrao da se treba oštro boriti i protiv frankovaca u Dalmaciji, te je prvi započeo tu borbu. Po njegovu uvjerenju: »Frankovluk u Dalmaciji« bio je ponajprije »plod osobnosti«. Dokazivao je to Prodanovim primjerom.

⁵⁶⁸ CH br. 39/1897, 2.

⁵⁶⁹ CH br. 47/1898, 1.

⁵⁷⁰ CH br. 6/1899, 1.

⁵⁷¹ CH br. 45/1898, 1.

⁵⁷² F. Supilo — A. Trumbiću, Dubrovnik 6. VII 1896, KFS, Arh. vj., 72.

Naveo je da Prodan »hoće da bude vođa«. Međutim, Prodan ne može biti »nikako prvi, jer nije sposoban«. U Dalmaciji — veli Supilo — »niče čitava vojska mladih inteligentnih ljudi, osvjedotčenih pravaša«, koji će u toj pokrajini »danas sutra naravnim procesom stupiti na čelo hrvatskog naroda«. Među tim mladim pravašima spomenuo je Roka Arnerija, Antu Trumbića, Juru Ferrija, Iva Krstelja, Vicka Mihaljevića, Leonarda Tommasea, Vjekoslava Škaricu, Josipa Smodlaku, Ivana Bulića i Ivana Majstrovića. U dalmatinskoj Stranci prava bilo je i starijih, vrlo sposobnih ljudi. Među njima je Supilo spomenuo Jurja Biankinija, Josipa Virgila Perića, Tomu Didolića i Rafa Arnerija. Pred svim tim istaknutim pripadnicima stranke Prodan nije mogao biti vođa. Zato se Prodan okružio pojedincima kao što su Luka Relja, Pavao Roca, Vice Medini i njima sličnima, jer samo među takvima »može da paradi«. Podsjećao je Supilo i na prijašnje Prodanovo držanje u stranci kad je težio da od nje »odijeli svećenstvo«. Nova težnja za odvajanjem navela je Prodana da se »hvatio Frankovluka«. On — isticao je Supilo — »ne voli veliki zajednički hram, nego svoju crkvicu, makar i malenu kapelicu, samo da on u njoj pontifikuje«. Ako bi Trumbić, Biankini i dr. u stranci rekli: »da je dan«, Prodan će odmah suprotno: »da je noć«. ⁵⁷³ Bio je, dakle, razbijač jedinstva i sloge dalmatinskih pravaša.

Razobličujući dalje Prodanove namjere, Supilo je pisao da ne treba slijediti one koji teže »da stvaraju svoje male strančice« i koji izmišljaju pitanja s kojima nastoje »da podijele narod«. Ti razbijači jedinstva i sloge u pravaškim redovima čine to samo zato »da oni budu na čelu ako i ne velike vojske a ono barem male četice«. ⁵⁷⁴ Na konferenciji Prodanovih pristaša, održanoj 19. listopada u Arbanasima kraj Zadra, koju Supilo i naziva »Prodanova konferencija«, ⁵⁷⁵ očitovano je njihovo izjašnjenje za Franka, a time i za stvaranje dalmatinske Čiste stranke prava. Supilo je nastojao da doprinese suzbijanju Prodanova utjecaja i da što veći broj pravaša ostane na okupu u dalmatinskoj Stranci prava, te je, s tog stajališta, i upozoravao: »Nama je potrebno sloge, sloge i opet sloge, a uz to međusobnog povjerenja i požrtvovnosti«. ⁵⁷⁶

Cijepanje Stranke prava (i u Banovini i u Dalmaciji) značilo je daljnje cijepanje narodnih političkih snaga. To cijepanje bilo je potpuno suprotno Supilovu nastojanju, koji se zalagao za koncentraciju tih snaga. Frank je uporno nastojao da razbije i suradnju između opozicijskih stranaka u Banovini. I to je Supilu bio snažan dokaz koliko je Frank u službi vladajućeg režima i koliko je, zajedno s tim režimom, oprečan interesima hrvatskog naroda.

⁵⁷³ CH br. 39/1898, 2.

⁵⁷⁴ CH br. 44/1898, 1.

⁵⁷⁵ CH br. 45/1898, 1.

⁵⁷⁶ V. bilj. 569, isto, 1.

Prodanovo priklanjanje Franku uvjeravalo je Supila i o Prodano-voj negativnoj ulozi. Zato je Supilo nepoštedno napadao i Franka i Prodana, kao i glasila njihovih stranaka — »Hrvatsko pravo« i »Hrvatsku krunu«.

Uzvratači na te napade bili su također nepoštedni. U »Hrvat-skom pravu« se nastojalo omalovažavati »Crvenu Hrvatsku« i nje-zina urednika Frana Supila. Za »Crvenu Hrvatsku« je naglašavano da je »dubrovačka kundurica«,⁵⁷⁷ i da »ništa ne koristi hrvatskoj stvari«, već naprotiv da joj šteti »škodi«. ⁵⁷⁸ Za Supila, koji je nazivan i: »jadni Supilo«, ⁵⁷⁹ isticano je da hvali obzoraše i to samo zato što se nada »da će ga zagrebački dioničari uzet za knjižara ili za slagara«. ⁵⁸⁰ U »Hrvatskoj kruni« je upozoravano da Supilo »nije pravaš«⁵⁸¹ i isticano da je on u politici strastven i nepro-mišljen strančar, koji, napadajući Franka i Prodana, napada »dva stupa čiste stranke prava«. ⁵⁸² Pravljeni su mi i prgovori zbog toga što je prvi »osudio Starčevića«, što je, nakon raskola u banovin-skog Stranci prava, »odmah pristao uz jednu frakciju proti drugoj«, što je vodio pregovore za preuzimanje uredništva »Hrvatske do-movine« i što je, nasuprot neutralnosti dalmatinske Strane prava, išao izvan Dalmacije »na sastanke i dogovore kô da se zaključci o neutralnosti njega nit ne tiču«. ⁵⁸³ Supilova kritika, koju je upućivao, u usporedbi s tom kritikom, koju je primao, bitno se razli-kovala. U Supilovoj kritici uvijek je dominirala težnja da se zaštite interesi narodne cjeline, u ime čega je i napadao rušitelje tih inte-resa. Supilovi kritičari (iz »Hrvatskog prava« i »Hrvatske krune«) služili su se ponajviše podcjenjivanjem, a ponekad i izrugiva-njem. ⁵⁸⁴ Zbog toga su ti uzvratni napadi Supilovih protivnika — najčešće svojom neuvjerljivošću — odražavali i nižu razinu poli-tičkog protivljenja.

Kao kritičar Franka i frankovštine Supilo je katkad upotreb-ljivao i vrlo oštre izraze. Tako npr. on je frankovštinu nazvao — »kugom«, da bi to i objasnio: »Kuga — izraz je oštar, ali umjesan«, jer u tim »teškim prilikama« — isticao je Supilo — politika fran-kovaca »prava je kuga za hrvatski narod«. Osuđujući tu politiku, on je, umjesto zaključka, postavio pitanje: »Hoće li hrvatski patri-jotizam i zdrav razum Hrvata dopustiti da se kuga i nadalje širi i da osvaja, pa bilo baš i najlošije elemente u našem narodu?«⁵⁸⁵ Vjerovao je on i u patriotizam i u zdrav razum Hrvata. Ali to nije

⁵⁷⁷ Hrvatsko pravo (dalje: HP) br. 958, Zagreb 1899, 2.

⁵⁷⁸ HP br. 987/1899, 4.

⁵⁷⁹ HP br. 978/1899, 2.

⁵⁸⁰ HP br. 965/1899, 2.

⁵⁸¹ HK br. 6/1898, 2.

⁵⁸² HK br. 15/1898, 2.

⁵⁸³ HK br. 26/1898, 2.

⁵⁸⁴ Evo kako se npr. »Hrvatsko pravo« izrugivalo sa Supilovom osu-dom istupa Ante Starčevića iz Kluba Stranke prava: »Capite? Osuđujem Staroga!! A tko? — Supilo!!« (HP br. 346/1896, 2.).

⁵⁸⁵ CH br. 6/1899, 1.

bilo dovoljno. Trebalo je stalno poticati borbu protiv svega, što je, kao prepreka, stajalo na putu težnji hrvatskog naroda, pa prema tome i protiv frankovštini. Ta borba morala se voditi posvuda i organizirano. Zato je Supilo nastojao da se u svibnju ili lipnju 1899. održi u Splitu »velika pravaška skupština« i da se agitira da na tu skupštinu dođu svi »viđeniji pravaši« iz Dalmacije kako bi dalmatinska Stranka prava što bolje sredila svoje redove i ojačala.⁵⁸⁶ Bilo je to, pored ostalog, važno i s obzirom na predstojeće općinske izbore u Dalmaciji.

Borba koju je Supilo vodio protiv Franka i frankovštine zauzima značajno mjesto u njegovoj političkoj biografiji. Ta je borba — vođena javno i odlučno — mnogima pomogla da vide u pravom svjetlu Franka i Prodana i njihove političke sljedbenike — »čiste« pravaše. U tome je uglavnom i značenje te borbe.

IV. TERET IZDAVAČKE BRIGE I RAZLOZI ODLASKA IZ DUBROVNIKA

1. Materijalne i druge teškoće u izdavanju »Crvene Hrvatske«

Već u toku priprema za izdavanje »Crvene Hrvatske«, kad je trebalo osigurati potrebna financijska sredstva putem prodaje obveznica i pronalaženja pretplatnika, kad je trebalo predvidjeti sadržajnu fizionomiju lista i dr., Supilo je sâm snosio svu brigu oko svega toga. Odbor, koji je — za pokretanje »Crvene Hrvatske« — bio osnovan, ubrzo se zatim razišao.⁵⁸⁷ Mladi Supilo, odlučan u svom naumu da izdaje list, išao je od poznanika do poznanika u Dubrovniku i okolici, odlazio je u Split i Zagreb, a pisao je i pisma i odašiljao ih svima za koje je smatrao da će biti kupci obveznica ili pretplatnici.

Uspio je prodati 125 obveznica, koje su imale ukupnu vrijednost od 1.250 fiorina. Da bi list mogao izaći, trebalo je platiti kauciju u iznosu od 1.000 f. Supilo je za 900 f. kupio i položio na ime kaucije jednu obveznicu »od nomin. 1.000 fiorina«, a »ostalo potrošio u prve i dosta velike troškove«. Poslije je državni odvjetnik ustanovio da za »Crvenu Hrvatsku« nije položena kaucija u potpuno stvarnom, već nominalnom iznosu, i Supilo je morao kupiti i položiti još jednu dodatnu obveznicu od 100 f. Tih 100 f. nije imao. Posudio ih je kod trgovca Miha Ruska.⁵⁸⁸ Supilo je i kasnije

⁵⁸⁶ F. Supilo — A. Trumbiću, Dubrovnik 17. III 1899, KFS, Arh. vj., 83.

⁵⁸⁷ V. bilj. 237, isto, 156.

⁵⁸⁸ Isto, 156.

— za troškove izdavanja »Crvene Hrvatske« — posuđivao novac kod trgovca Miha Ruska,⁵⁸⁹ zatim kod trgovca Vlaha De Giulli,⁵⁹⁰ kod liječnika Roka Mišetića i dr. I Dragutin Pretner, vlasnik tiskare, u kojoj se tiskala »Crvena Hrvatska«, imao je posebno razumijevanje za financijske probleme tog lista, te je često i dugo čekao na naplatu ugovorenih iznosa za tiskanje.

»Crvena Hrvatska« izlazila je jedamput tjedno — subotom. Godišnja pretplata za pretplatnike iz Dubrovnika iznosila je 4 f., za pretplatnike na ostalim područjima Austro-Ugarske i u Bosni i Hercegovini — 4,5 f., a za pretplatnike u inozemstvu 4 f. plus poštanski troškovi. Pojedini broj stajao je 10 novčića.⁵⁹¹ Kad je izašao prvi broj »Crvene Hrvatske« — 7. veljače 1891 — upućen je ne samo pretplatnicima već, kako je saopćavao Supilo, i »svim rodoljubima« širom domovine za koje je sam znao ili su mu od prijatelja bili naznačeni da će se na list predbrojiti«. Tko od tih rodoljuba ne vrati »prvi i drugi broj«, primljen »na ogled«, taj se smatrao »predbrojnikom«.⁵⁹² Nakon tri i po mjeseca od početka izlazenja »Crvene Hrvatske, Supilo je iznio podatke o njezinoj tiraži i o broju pretplatnika. Svaki broj »Crvene Hrvatske« tiskan je u »oko 1.050 eksemplara«. Imala je tada 891 pretplatnika, i to: na području kotareva Dubrovnik i Kotor — 239, u ostalim kotarevima Dalmacije — 311, na području Bosne i Hercegovine — 185, u banskoj Hrvatskoj — 170, u Istri — 10, u drugim zemljama Austro-Ugarske — 50, i u inozemstvu (izvan Austro-Ugarske) — 16. Preostali primjerci bili su namijenjeni za zamjene i prodaju u Dubrovniku.⁵⁹³ Za ono vrijeme i prilike ta tiraža i nije bila malena. Dapače, ona donekle i iznenađuje. Da nije tih podataka, moglo bi se — baš s obzirom na tadašnje vrijeme i prilike — pretpostaviti da je tiraža »Crvene Hrvatske« bila i znatno niža.

Supilo je — u »Crvenoj Hrvatskoj« — bio označen kao njezin »upravitelj i izdavatelj«. To »upravitelj« značilo je da on njome u svemu upravlja: i njezinim uređivanjem i njezinim raspacavanjem, a to »izdavatelj« — da je on jedini, koji vodi brigu o njezinu izdavanju, uključivši u to i brigu o njezinim prihodima i rashodima. Bio je to velik teret, koji je morao nositi mladi Supilo. Osim financijskih problema, velike teškoće pričinjalo mu je i pisanje članaka. On je pretežno sâm, a često i isključivo sâm, ispunjao svaki broj. Bio je sâm i lektor i korektor. Pred tim teškoćama on se i javno opravdavao i tješio: »Najteže dok se čovjek priuči

⁵⁸⁹ U povodu smrti Miha Ruska (umro 22. VII 1895), Supilo je o njemu kazao da je bio »odličan rodoljub hrvatski«. — CH br. 28/1895, 3.

⁵⁹⁰ Supilo je cijenio istaknutog narodnjaka Vlaha De Giulli, te je o njegovu rodoljublju i političkim zaslugama (a u povodu smrti — umro je 14. IV 1898) pisao s priznanjem. — CH br. 16/1898, 1.

⁵⁹¹ CH br. 1/1891, 1.

⁵⁹² Isto, 3.

⁵⁹³ CH br. 16/1891, 3.

na posao koji je za njega bio nov; poslje ide lakše». ⁵⁹⁴ Iako neiskusn, Supilo je, ugledajući se na način uređivanja drugih listova, učinio »Crvenu Hrvatsku« veoma sadržajnim, zanimljivim i dobro uređenim listom. Odmah je iskazao svoj izraziti talenat novinara i političara. Uz to bio je stalno znatizeljan, marljiv i uporan.

»Crvena Hrvatska« imala je nekoliko rubrika. Na prvoj stranici isticali su se uvodnici i, povremeno, podlistak. Na drugoj i trećoj stranici: »Naši dopisi« — »Pregled po svijetu« — »Domaće vijesti« — »Gradska kronika« — »Diskoras na Poljani« ⁵⁹⁵ — »Otvoreni dopisi, Crvenoj Hrvatskoj«. Na četvrtoj stranici pretežno oglasi. Oglasi su za prihode »Crvene Hrvatske« bili naročito značajni. Domaća je buržoazija, reklamirajući svoje komercijalne ponude u »Crvenoj Hrvatskoj«, ujedno i financijski popupirala taj politički list.

Svojim formatom (29 x 41 cm) i brojem stranica (4) — »Crvena Hrvatska« bila je mali list. Supilo je i javno objašnjavao da »štamparija, u kojoj se tiska, ne može ga većeg izdavati«. ⁵⁹⁶ O tome je pisao i vanjskim suradnicima: »Mali je list, uprav me stid, ali ja kriv nijesam već nesretna štamparija koja ne može da tiska veći format«. ⁵⁹⁷ Ispočetka je, pored Supila kao »upravitelja i izdavatelja« bio zasebno naveden i »odgovorni urednik«. Od 1. do 5. broja »Crvene Hrvatske« naveden je Frano Kovačević kao »odgovorni urednik«, a od br. 6 (1891) do zaključno broja 15 (1892) — Filip Čaroki. ⁵⁹⁸ Od br. 16/1892. Supilo je u »Crvenoj Hrvatskoj« potpisan sâm — kao njezin »upravitelj, izdavatelj i odgovorni urednik«.

⁵⁹⁴ CH br. 25/1891, 3.

⁵⁹⁵ I te »diskorse« (razgovore) pisao je Supilo u suradnji s duhovitim Matom Pištom, obično inspiriran časankjima u Dubrovačkoj narodnoj čitaonici (A. Krespi, Uspomene..., v. bilj. 281, isto, 7). Svaki »Diskoras« bio je pisan jezikom dubrovačkog puka i pretežno u šaljivom tonu. To časkanje doticalo je mnoge teme i to često otvorenije i oštrije nego što se to činilo kakvom drugom vrstom novinskog napisa. Ta otvorenost i oštšina osobito je privlačila dubrovačke čitaoce »Crvene Hrvatske«, koji su te »diskorse« rado prepričavali i komentirali. Govoreći o shvaćanju publicirane kritičke riječi u Dubrovniku, Antun Krespi — Supilov prijatelj i suradnik — zapisao je: »I u Dubrovniku, kao i u Parizu, često puta rane, zadane oštrim perom, bijahu bolnije od onih, zadanih mačem«. (A. Krespi, Uspomene..., v. bilj. 198, isto, 7).

⁵⁹⁶ CH br. 1/1892, 1.

⁵⁹⁷ F. Supilo — Stjepanu Radiću, Dubrovnik 29. IX 1893, B. Krizman, n. d., 93.

⁵⁹⁸ Filip Čaroki, 5 godina stariji od Supila (r. 1865.), bio je tiskarski radnik u Pretnerovoj tiskari u Dubrovniku, koja je tiskala »Crvenu Hrvatsku«. Vidljivo je to iz popisa članova Kotarske bolesničke pjeneznice u Dubrovniku (HAD, Arhiv Kotarskog poglavarstva u Dubrovniku, Sv. za 1890. g.). Vjerojatno je i Frano Kovačević bio tiskarski radnik.

Izdajući i uređujući »Crvenu Hrvatsku«, Supilo je — zbog pojedinih navoda u nekim člancima — doživljavao i razne neprilike. Tako npr. zbog članka »S mutne Neretve«, objavljenog u »Crvenoj Hrvatskoj« br. 26/1891, taj je broj bio zaplijenjen.⁵⁹⁹ Godine 1892. liječnik Jero Pugliesi poveo je sudsku parnicu protiv izdavatelja »Crvene Hrvatske«, Frana Supila, i njezina odgovornog urednika, Filipa Čarokija — »radi uvrijede poštenja«. Optužbu je zastupao odvjetnik Vlaho Matijević, a optužene branihi odvjetnici Pero Čingrija i Salamun Mandolfo. Optuženi su bili oslobođeni krivnje, a tužitelj morao »da plati sve parničke troškove«. ⁶⁰⁰ Godine 1894. Supilo se i sam morao pojaviti pred sudom kao tužitelj. U jednom napisu, objavljenom u »Crvenoj Hrvatskoj«, bilo je rečeno da se Vuk Vrčević kao austrijski vicekonzul bavio i špijunažom. Vrčevićev sin, Stevo Vrčević, urednik »Dubrovnika«, pitao je Supila tko je to pisao i potom — ne dobivši odgovor — pokušao ošamariti Supila. Sud je zbog tog fizičkog napada osudio S. Vrčevića »na 3 dana tamnice, promjenjivo u 9 fior. globe«. ⁶⁰¹ Ti i slični momenti nisu bili prijatni ni Supilu. Djelovali su sigurno i na njega uznemirujuće.

Za vrijeme Supilova izdavanja i uređivanja »Crvene Hrvatske« — njezino uredništvo nije imalo stalan smještaj u istoj zgradi. Nakon prvog smještaja,⁶⁰² slijedilo je preseljenje 1896,⁶⁰³

⁵⁹⁹ Historijski arhiv Zadar, Presidijalni spisi. Sv. 614, br. 3167 od 7. VIII 1891. — O toj zapljeni govori se — u slijedećem broju »Crvene Hrvatske« (br. 27/1891, 4) — i u prilogu »Diskoras na Poljani«, iz kojeg prenosimo ovaj ulomak:

»Vlaho — Eto jedanput više da *sekvestaju* i Crljenu.

Ivo — E. Jesi li vidio. Ja stojim prid kafetariom i *legam* a eto ti gjandara da mu je dam. Čekaj čovječe nega ga *prolegam*, govorim mu, ma on *insisti* u ime zakona i tako mu je valjalo dat.

Vlaho — Prosuo se bio glas po gradu da neće više izlaziti.

Ivo — I ta me *gusta*. Da neće izlaziti zato što su jedan put *sekvestrali*. Onda na svijetu ne bi nijedan *foj* više izlazio«.

⁶⁰⁰ CH br. 52/1892, 4.

⁶⁰¹ CH br. 9/1894, 3.

⁶⁰² O tom smještaju saznajemo iz priloga »Diskoras na Poljani« (CH br. 4/1891, 4). Sugrađani Vlaho i Ivo razgovaraju. Vlaho je zainteresiran da pročita »Crvenu Hrvatsku« i pita Iva ima li je on.

»Ivo — Ja ne držim *foje* po špazim. Najbolje bi bilo da ga podeš kupit na *redacijon*.

Vlaho — A gdje je to? Gdje ostaje?

Ivo — Eto tu subito na poljani, u kući Ilije Miletića, gdje je Agjencija vapura Pidabro i Dubrovnik«.

⁶⁰³ »Odsada će uredništvo biti isto u Ulici Između Bačvara, ali kod Male Braće u kući prema dućanu g. Nika Pape. (Vrata u Betinoj ulici na lijevu ruku). Tu ćemo stalno boraviti«. — CH br. 10/1896, 3.

pa opet 1897. godine.⁶⁰⁴ Poblizi smještaj uredništva (ulica i broj zgrade) nije istican uz ostale podatke o listu. Adresa je glasila samo ovako: »Crvena Hrvatska« — Dubrovnik. U tadašnjem malom Dubrovniku to je bilo dovoljno.

Financijske teškoće stalno su pratile »Crvenu Hrvatsku«. Njezini siromašni prihodi pritjecali su iz pojedinačne pretplate i iz pretplate koju su slale pojedine čitaonice,⁶⁰⁵ zatim od prodaje proslalih primjeraka i od objavljenih oglasa. Rashodi su obuhvaćali isplatu za tiskarske i poštanske troškove, za honorare rijetkim vanjskim suradnicima,⁶⁰⁶ za unajmljenje prostorije za uredništvo, za petrolejsku rasvjetu, za pisaci pribor (papir, pera i tintu) i napokon za urednikovu plaću, koja i nije bila plaća, jer je nitko nije ni određivao ni osiguravao izvan samog urednika — Frana Supila.

Pritiješnjen pomanjkanjem prijeko potrebnih financijskih sredstava za izdavanje »Crvene Hrvatske« i za svoju osobnu životnu egzistenciju, Supilo se često obraćao pretplatnicima, moleći ih da izvrše svoju dužnost — da pošalju novac za pretplatu. Upozoravao je da se »Crvena Hrvatska« nalazi u teškom položaju, da — za razliku od mnogih drugih listova — nema ni svoje tiskare, a ni kluba ni odbora koji bi je potpomagali, da je »u svojoj teškoj borbi ostavljena isključivo samoj sebi« i da se »teškom mukom« bori za »opstanak«. Kad bi naveo sve pokazatelje o nebrizi za njezino financijsko stanje, to bi — naglasio je — bila »vrlo loša svjedodžba za mnoge hrvatske rodoljube«.⁶⁰⁷ Supilo se ponosio što je »Crvena Hrvatska« nezavisan list. Ona je to — isticao je — bila od svog početka i »ostat će nezavisan list«.⁶⁰⁸ Ta joj je nezavisnost omogućivala da ima svoje stavove i da u svom djelovanju ne bude sputavana nikakvim obzirima.

Supilo je obrazlagao da će on i dalje nastojati da u »Crvenoz Hrvatskoj« — kao samostalnom listu — obrani, ukori, razloži i uvjeri kako mu »savjest i uvjerenje budu kaživale u pero«. Znao je da tu neovisnost »Crvene Hrvatske« mnogi »nerado gle-

⁶⁰⁴ »U kući gdje je sada uredništvo mora da pređe njezin vlasnik«. — »... naše uredništvo prelazi za sada u privatni stan urednika na *Placi*, prema Širokoj ulici (vrata u Uici Antuninskoj, prva, na lijevu ruku, I pod)«. — CH br. 45/1897, 3.

Prema tome, ona sopmen-ploča, postavljena 1970. na tu zgradu, s tekstom: da je tu bilo uredništvo »Crvene Hrvatske« od 1891. do 1899. ne odražava cjelovitu istinu. Tu je bilo uredništvo »Crvene Hrvatske« samo od 1897 do 1899. g.!

⁶⁰⁵ Mihovil Bolonić i Petar Strčić, Zapisnici sjednica i skupština Hrvatske čitaonice u Vrbniku 1871 — 1929, Krčki zbornik br. 4, Krk 1971, 8.

⁶⁰⁶ Suradnici iz Dubrovnika i dubrovačke okolice — kako saopćava A. Krespi — »niti su ikada tražili niti su ikada primili ama ni prebijene pare« (A. Krespi, Uspomene..., v. bilj. 281, isto, 7).

⁶⁰⁷ CH br. 1/1896, 1.

⁶⁰⁸ CH br. 1/1892, 1.

daju«. Neovisnost je, međutim — objašnjavao je Supilo — bila nužna, jer u tadašnjim »mučnim danima kad svaki čas vidiš svakojakih iznenađenja, bolje ovako, nego li da si vezan raznim osobama, interesima, klubovima, kastama, klasama, odborima i inim udrugama«. U ponašanju pojedinaca i grupa ima »dosta puta« takvih momenata — upozoravao je Supilo — kad se »pogled na interes opće stvari posvema izgubi«. Koliko god je neovisnost lista — sa žurnalističkog stajališta — bila »korisna i lijepa«, toliko je — prema Supilovu iskustvu — s financijskog stajališta značila nesigurnost i siromaštvo. Saopćavajući to pretplatnicima »Crvene Hrvatske« i pozivajući ih na uplatu preplate, on je želio da oni i vide koliko taj list ovisi o izvršavanju njihovih pretplatničkih dužnosti.⁶⁰⁹ Druge ovisnosti, koje bi sputavale »Crvenu Hrvatsku« i utjecale na podešavanje njezinih stavova, Supilo nipošto nije želio.

Izdavanje »Crvene Hrvatske« u tim uvjetima neizbježno je stvaralo deficit, koji je rastao iz godine u godinu.⁶¹⁰ Njezin izdavač i urednik, Frano Supilo, bio je izložen zaista velikim teškoćama. Boreći se s tim teškoćama — on je izdržao. A izdržao je zato što je bio mlad i do kraja zanesen svojim političkim djelovanjem pred čijim je ciljevima žrtvovao sve svoje osobne interese.

2. Odlazak iz Dubrovnika u Sušak

Supilov rad u Dubrovniku — i kao novinara i kao političara — bio je zapažen i cijenjen ne samo od njegovih političkih istomišljenika već i od njegovih političkih protivnika. Svakome je bilo jasno da je taj mladi čovjek potpuno izgrađena ličnost, koju karakteriziraju čvrsta uvjerenja, samostalnost u rasuđivanju o ljudima, prilikama i pojavama, odmjerenost, pronicav duh, nepokolebljivost, radišnost i upornost.⁶¹¹ Supilo je, iako mlad, bio pretežno realist i njegove riječi djelovale su uvjerljivo. Uvijek je isticao da se svaki potlačeni narod u svojoj nacionalno-političkoj borbi mora pouzdati najviše u svoje vlastite snage. Kritizirajući stavove Andrije Bakarčića, u kojima je bilo i »nebuloznih ideja«, Supilo je isticao da ne treba čekati dolazak »velikih događaja«, koji će »Hrvatsku donijet na politiku kao pečenu kokoš«, već da se treba stalno boriti politikom »rada, neprestanog, odlučnog rada« i takvom borbom osvajati »pedalj po pedalj« do cilja.⁶¹²

⁶⁰⁹ CH br. 53/1898, 1.

⁶¹⁰ Poblježe o tome — v. u slijedećem odjeljku ovog poglavlja, u bilješki 623.

⁶¹¹ CH br. 1/1893, 1.

⁶¹² Dokazao je on to svojim djelovanjem preko »Crvene Hrvatske« u najpotpunijem smislu.

Vjeran svojim borbenim načelima i ne želeći da od ikoga bude sputavan, on nije prihvatio ponuđeno uredništvo ni »Hrvatske«, ni »Hrvatske domovine« u Zagrebu.

Početakom 1899. stigla mu je još jedna ponuda: da preuzme uredništvo »Hrvatske sloge« u Sušaku. Taj pravaški list, koji su 1898. pokrenuli pravaši Hrvatskog primorja, povjerivši njegovo uređivanje Hinku Cuculiću, nije zadovoljavao svoje pokretače. Oni su smatrali da bi novi, sposobniji urednik, mogao učiniti taj list ne samo sadržajnijim i raširenijim već i djelotvornijim. Istaknutiji tamošnji pravaši cijenili su, a i osobno poznavali Frana Supila. Pravaš Rude Linić, advokat, koji se politički razvijao uz Erazma Barčića (u čijoj je advokatskoj kancelariji i započeo svoj advokatski posao), bio je u najbližim odnosima sa Supilom, pogotovo od 1895. kad su se obojica našla u Središnjem odboru Stranke prava. On je, u dogovoru s ostalim utjecajnijim pokretačima »Hrvatske sloge«, uputio poziv Supilu da prijeđe u Sušak i preuzme uredništvo tog dnevnika.

Odgovarajući na taj poziv, Supilo je javljao da ne može prijeći u Sušak, i to ponajprije zbog toga što za »Crvenu Hrvatku«, koju je izdavao i uređivao u Dubrovniku, »ne bi mogao (...) naći zamjenika, koji bi se spreman bio žrtvovati« i »odgovarao zvanju«, a njega »nadomjestio onako kako bi želio«. Drugo, uređujući »Crvenu Hrvatku«, on je bio samostalan, što u Sušaku — kako je isticao — »ne bi bio«, jer bi pored sebe »imao odbore i ino«, a »proti osvjedočenju pisao nebi«.⁶¹³

Linić je potom ponovio poziv, koji je Supilo znatno zagrijao. U svom odgovoru on je isticao da je to novo Linićevo pismo »u svakom pogledu laskavo i povoljno« i da bi on »rado došao tamo« — u Sušak — pod uvjetima koje bi »tačno precizovali«. Supilo je smatrao »da se sa Sušaka može puno učiniti jednim dnevnikom i za Rijeku i za Banovinu, Istru, Dalmaciju, jer je položaj mjesta upravo raskršće s tog pogleda«. Međutim, njegov odlazak iz Dubrovnika bio je zaustavljan zadacima borbe u tom gradu. U toj borbi on je još bio potreban. Trebalo je — kako je kazao — »*bar za ovo nekoliko vremena* da se proslijedi kako je upućeno« (dakle, do predstojećih općinskih izbora). U vezi s tim on je nadodao: »Materijalno bi stajao bolje na Sušaku, ali ćutim neku moralnu, ako ne drugo, obavezu naprama Hrvatima južne Dalmacije; čini mi se da ne bi lijepo učinio kad bi u ovim trenucima ostavio moje sugrađane i kraj gdje sam se rodio. Promislite, da svu ovu borbu uzdržimo uprav nas dvojica-trojica, a ostale — kao svud, treba turat«. Ističući, da na poslavljeni poziv ne kaže »definitivno: ne!« — Supilo je saopćavao Liniću da je voljan »doći na dogovor u Rijeku« i to ne samo da se dogovore »o stvari« već i da porazgovore »o mnogočem što se neda pisati«.

⁶¹³ F. Supilo — R. Liniću, Dubrovnik 22. II 1899, KFS, Arh. vj., 81.

Naveo je da bi mogao doći ili u nedjelju 30. travnja ili u nedjelju 7. svibnja, te je zamolio Linića da mu odgovori kad bi, s njegova stajališta, bilo zgodnije da dođe.⁶¹⁴ Supilo je 7. svibnja bio u Rijeci i razgovarao s Linićem.⁶¹⁵ Mogao je izbivati iz Dubrovnika samo nedjeljom i početkom tjedna, jer je zatim trebao pripremiti slijedeći broj »Crvene Hrvatske«, koja je izlazila subotom.

Potpuno posvećen »Crvenoj Hrvatskoj« i ostalom političkom radu, Supilo je zanemarivao svoj privatni život.⁶¹⁶ Kad je u kolo-vozu 1899. dubrovačka općina došla u hrvatske ruke, on se mnogo radovao. U tom političkom uspjehu vidio je i uspjeh svoje »Crvene Hrvatske«, izvršenje njezina osnovnog zadatka. Obnavljajući kontakte s Rudom Linićem, Supilo mu je javljao: »Poslije ove pobjede (...) ja bi bio voljan nastaviti pregovore sa osnivačima »Hrvatske sloge« kako su mi oni ponudili«. Molio je Linića da mu odgovori »što skorije, ali potajno«: da li osnivači »Hrvatske sloge« prepustili taj list posve njegovoj — Supilovoj — »upravi i odgovornosti pred narodom«, koje bi »materijalne garancije dali«, s »čim garantirane« i »za koliko godina«.⁶¹⁷

Svoje uvjete za prelazak u Sušak i preuzimanje uredništva »Hrvatske sloge«, Supilo je nabacio u slijedećem pismu, upućenom Liniću. On bi — kako je naveo — »u svakom slučaju bezuvjetno tražio« da list »bude imao« njegov (Supilov) »pravac i načelo«. Na pravac koji je tada imala »Hrvatska sloga« on ne bi »pristao za sve blago na svijetu«. Ona — isticao je — »samo ima naslov hrvatski«, a »sve drugo« u njoj je »bez duha, pravca, ideje, bez ikakva cilja«. Po Supilovu mišljenju »Hrvatska sloga« bi »morala biti barjaktar« Stranke prava »na Primorju, zahvaćajući u svoje područje Istru i Dalmaciju«.⁶¹⁸ List bi trebao biti odijeljen »od štamparije u posebnu upravu« kako bi se uslugama štamparije mogli služiti i drugi ili »da joj bar ne čine boycott«. Supilo je želio da list, odvojen od štamparije, bude potpuno u njegovim rukama, »jer bez toga nema ništa«. Saznavši od Linića da se imalo u vidu i Stjepana Radića⁶¹⁹ kao mogućeg novog urednika »Hrvatske sloge«, Supilo je, jer je poznao Radića, pisao Liniću: »Radić je vrlo učen momak, ali vrlo smušen i konfuzan. Njega bi mogao

⁶¹⁴ Isti — istome, Dubrovnik 24. IV 1899, KFS, Arh. vj., 84.

⁶¹⁵ Isti — istome, Dubrovnik, 21. VIII 1899, KFS, Arh. vj., 85.

⁶¹⁶ Živio je vrlo skromno, izjavljujući da njegove »potrebe nijesu velike« (v. bilj. 613, isto, 82). Tada, 1899, bio je u 29. godini života, ali nije želio da se ženi. I njegov 6 godina stariji prijatelj, Ante Trumbić, teško se odlučivao za ženinbu. Zbog toga se Supilo i šalio s njim, pišući mu: »... nađi koju od 100.000 fior, pak se lijepo oženi, a advokaturu spravi u ormar« (F. Supilo — A. Trumbiću, Dubrovnik 8. III 1897, KFS, Arh. vj., 79).

⁶¹⁷ V. bilj. 615, isto, 85.

⁶¹⁸ F. Supilo — R. Liniću, Dubrovnik 14. IX 1899, KFS, Arh. vj., 85.

⁶¹⁹ Budući političar, koji je — s bratom Antunom — krajem 1904. bio osnivač Hrvatske pučke seljačke stranke.

čovjek upotrebiti pod dobrom direktivom — kad bi htio da sluša. Sam nema kriterija, niti je političar. On bi s listom otišao u sunovrat, misleći da piše za Čehe ili Franceze». ⁶²⁰ Takvog uvjerenja, izgleda, bili su i Linić i ostali vodeći pravaši u Sušaku, kojima je Supilo najviše odgovarao. I zato su s njim doveli pregovore do kraja.

Dana 21. studenog 1899. Supilo je u Sušaku »potpisao ugovor s predstavnicima dioničara »Primorske tiskare«: Milanom Gremetrom, Stjepanom Haraminom i Antom Bačićem». ⁶²¹ List »Hrvatska sloga«, kojoj se napuštalo i ime i koja je dalje trebala nositi naziv: »Novi list« — potpuno je prepuštena Supilu kako je on i zahtijevao. Supilu je bila »zajamčena mjesečna plaća od 150 forinti«. Ako bi list ostvario dobit, polovica od te dobiti pripadala je Supilu, a polovica dioničarima. Potpisani ugovor bio je »sklopljen na pet godina«. ⁶²² Supilovi uvjeti bili su, dakle, u cjelosti prihvaćeni.

Zadnji broj »Crvene Hrvatske«, koji je Supilo uredio, bio je broj 45. od 16. prosinca 1899. U tom broju (na str. 2) dana je informacija da tim brojem Frano Supilo »prestaje biti urednikom lista, ali ostaje i nadalje njegovim izdavateljem«. ⁶²³ Istaknu-

⁶²⁰ F. Supilo — R. Liniću, Dubrovnik 20. X 1899, KFS, Arh. vj., 86.

⁶²¹ J. Horvat, n. d. (262), 300.

⁶²² Isto, 300.

⁶²³ Budući da je Supilo imao »Crvenu Hrvatsku« potpuno u svojim rukama i kao njezin izdavač, on je, isključivo sâm snosio odgovornost i za podmiru obveznica, prikupljenih uoči početka njezina izdavanja. On je tu odgovornost — za izdavanje »Crvene Hrvatske« — snosio i poslije odlaska u Sušak, sve dok je potpisivan kao njezin »izdavatelj«. Supilo je bio izdavač »Crvene Hrvatske« do zaključno s brojem 4, koji je izašao 26. siječnja 1901. U tom broju na uvodnom mjestu bilo je istaknuto: da tim brojem Frano Supilo »prestaje biti vlasnikom i izdavateljem »Crvene Hrvatske«, te je predaje nekolicini dubrovačkih Hrvata«, koji će nastaviti njezino izdavanje. U istom uvodniku su istaknuti i ovo upozorenje i zamolba: »Crvena Hrvatska imade mnogo dužnika, koji su bili moljeni i pozivani po toliko puta da plate svoju predbrojbu, ali se eto do sada još ne odazvaše. Zato ih i opet ovdje najuljudnije umoljavamo da ispune svoju dužnost kao pošteni ljudi i patrioti, i da podmire svoje dugove ovom listu. Svi dugovi do 31. prošloga decembra nekase šalju dosadašnjem vlasniku »Crvene Hrvatske« Franu Supilu na Sušak u Hrvatskoj. Tim više im preporučamo ispunjenje dužnosti, što »Crvena Hrvatska« imade nekolicinu zaostalih troškova, koje mora da podmiri isti Frano Supilo«. U deset godina Supilova izdavanja »Crvene Hrvatske« — kako je on saopćavao Peru Čingriji — njezin »deficit je vrlo narastao«, i to ponajviše zato što pretplatnici, »od kojih mnogi bogati nisu plaćali« i njihovi dugovi, uza sva nastojanja da se ti dugovi podmire, ostali su nenaplativi. Kako je »Crvena Hrvatska« odašiljana i u Ameriku, i tamošnji su pretplatnici bili neuredni platiše, i ostali su dužni »preko 1.000 fior«. Prema tome, kad je Supilo u siječnju 1901. prepuštao daljnje izdavanje »Crvene Hrvatske« nekolicini dubrovačkih Hrvata, njezin je imetak »bio deficit«. Taj deficit morao je podmiriti sâm Supilo. Preuzimajući vasništvo i izdanje »Crvene Hrvatske« u svoje ruke, ta se grupa dubrovačkih Hrvata (na čelu s Perom Čingrijom) obavezala — u ugovoru sa

to je, također, da je uredništvo »Crvene Hrvatske« povjereno »pouzdanjoj i povjerljivoj osobi, koja će nastaviti rad«,⁶²⁴ i da će joj u tom radu pomagati i neki dubrovački Hrvati svojim »savjetom i djelom«. ⁶²⁵ Tu informaciju napisao je Frano Supilo. On je u njoj naglasio da program i smjer »Crvene Hrvatske« — »ostaju nepromjenjeni«, da su taj »program i pravac — hrvatski na temelju načela stranke prava« i da će se ona i u svom daljnjem djelovanju zalagati za »sporazum svih Hrvata u Dubrovniku«.

U drugoj polovici prosinca 1899. Supilo je prešao iz Dubrovnika u Sušak. Njegov je brat Đivo, sjećajući se tog prelaska, kazao da je Frano otišao iz Dubrovnika u Sušak »pun duboke tuge u srcu«, ali i »pun svijetlih snova i vizija«. Otišao je »pun straha i strepnje, ali i pun nepokolebive vjere u svoj um i zdrav politički instinkt, u svoju nesalomivu volju i u svoju zdravu i neiscrpivu radnu snagu«. ⁶²⁶ Odlučivši se za taj prelazak već poslije objede dubrovačkih Hrvata u općinskim izborima, nije se on odlučio zato što je smatrao da će njegova »Crvena Hrvatska« otada postati »službeni ili poluslužbeni organ dubrovačke općine«, ⁶²⁷ već zato što je držao da bi njegovo djelovanje iz Dubrovnika — s obzirom na daljnje zadatke borbe — bilo »premaleno, preusko i bez većeg utjecaja na opći politički život u Dalmaciji i banskoj Hrvatskoj«. ⁶²⁸ On je »već potkraj svog boravka u Dubrovniku bio uvjeren da pravaštvo više ne pruža najprikladnije rješenje za hrvatsko nacionalno pitanje i da je potrebno modificirati ga i tražiti nove puteve«. ⁶²⁹ Traženje tih novih putova započeo je on već od 1. broja »Novog lista«, koji je kao dnevnik — umjesto dotadašnje »Hrvatske sloge« — počeo izlaziti 2. siječnja 1900. u Sušaku.

Supilom — da će do kraja 1905. isplatiti Supilu 1.000 fiorina. Supilo se nadao, ako već mora nadoknaditi »ostali deficit«, da ne mora barem, zahvaljujući toj 1.000 fiorina, »iz svog špaga platiti sve one obveznice«, koje je trebalo podmiriti njihovim posjednicima. Međutim, do listopada 1906. g., ta svota od 1.000 f. nije bila isplaćena Supilu, a on je — preko »Novog lista« već 1901 — obavijestio sve posjednike obveznica da mu ih pošalju u Rijeku i da će ih, čim ih primi, isplatiti. U vezi s tim Supilo je pisao Peru Čingriji: »Nema ni jedno, koji mi je poslao obveznice, da ih nisam isplatio«. Uz to — naveo je dalje Supilo: »U god. 1900., 1901., 1902., 1903., 1904. ja sam odao (iz Rijeke — I. P.) Pretneru (vlasniku tiskare u Dubrovniku — I. P.) isplatio iz moga špaga zaostatak od ukupnih 2.400 fiorina, što on u svako doba može posvjedočiti«. Ti podaci mnogo govore u kakvim je teškim uvjetima Supilo izdavao »Crvenu Hrvatsku« u Dubrovniku, gdje je — kako sam veli — »veoma mnogo žrtvovao živeći u velikim oskudicama da list kako tako protučem«. (V. bilj. 237, isto, 156).

⁶²⁴ Kao »odgovorni urednik« od tog broja »Crvene Hrvatske« (45/1899) potpisivan je Vlaho Kelez, grafički radnik.

⁶²⁵ Bili su to — uz Pera Čingriju — Melko Čingrija, Ivo De Giulli, Antun Liepopili, Salamon Mandolfo i još neki.

⁶²⁶ Đ. Supilo, n. d., 19.

⁶²⁷ Isto, 19.

⁶²⁸ Edo Filipović, *Frano Supilo*, *Novosti* br. 332, Zagreb 1940, 18.

⁶²⁹ M. Gross, n. d. (199), 5.

Pojavu Supilova »Novog lista« predstavila je svom čitateljstvu i »Crvena Hrvatska«. ⁶³⁰ Preko »Novog lista« Supilo je nastavljao borbu, koju je do tada vodio preko »Crvne Hrvatske«. Iz Sušaka, odnosno već od 2. ožujka 1900. iz Rijeke, djeluje on, povezujući sve hrvatske krajeve. Političku ideju okupljanja i usmjerenja narodnih snaga zastupao je »Novi list« i širio u svim tim krajevima, u kojima je ta ideja — snagom svoga razbora — sve više »otvarala oči i stvarala raspoloženja za borbu«. ⁶³¹ Rijeka je bila u ondašnjim prilikama najprikladnija sredina za daljnje Supilovo djelovanje. Politička iskustva i saznanja, stečena u Dubrovniku, i novi politički vidici borbe, sagledavani iz te nove sredine, stvaralački su se isprepletali u Supilovu radu, tvoreći jedno misaono i akciono bogatstvo, koje je činilo Supila — kroz snažni utjecaj njegove novinarske riječi i neposredne doticaje sa suvremenima — jednim od najdinamičnijih aktera tadašnje hrvatske građanske politike.

Z A K L J U Č A K

U vrijeme kad je Supilo kao desetgodišnji dječak došao iz Cavtata u Dubrovnik, u tom starom gradu, u kojem su mnogobrojna divna zdanja podsjećala na stvaralačke domete prošlosti, tadašnjost je bila vrlo nepovoljna. U gradu je bilo mnogo vojske, žandara i činovnika — predstavnikâ habsburškog režima. Pod tim režimom nalazile su se sve hrvatske zemlje (Dalmacija, Istra i banska Hrvatska), ali — međusobno izolirane. Nacionalno-politička potlačenost i ekonomska zaostalost Dalmacije bili su u njoj veoma vidljivi.

Sve je to, doživljavanjem društvene stvarnosti u Dubrovniku, spoznavao i mladi Supilo. Susretao je on svakodnevno režimske službenike, koji su međusobno pretežno komunicirali njemu nerazumljivim govorom. Nametnuti talijanski jezik još se uporno održavao u poslovanju kotarskog poglavarstva, kotarskog i okružnog suda, kao i u nastavi nautičke škole. Dubrovnik, grad velikih pomorskih tradicija, bio je u to vrijeme suočen s naglim propadanjem plovidbe na jedra, pa u vezi s tim s propadanjem Dubrovačkog pomorskog društva. Prelazak na parobrodarstvo — a bez državne potpore — odvijao se mukotrpno. Angažiranjem skromnog domaćeg kapitala zaplovio je 1880. prvi dubrovački parobrod. Obrt je u gradu sve više propadao, a industrija se nije stvarala. Povezivanje Dubrovnika željezničkim spojem sa zaleđem moglo je oživiti privredu tog grada i utjecati na njezin daljnji razvoj, ali za

⁶³⁰ CH, br. 1/1900, 3.

⁶³¹ V. bilj. 239, isto, 2.

izgradnju te željezničke pruge država još nije bila zainteresirana. Uvjereni da im austrijska uprava nije ni u čemu pomogla ni u prošlosti, ni u tadašnjosti, Dubrovčani nisu mogli voljeti tu upravu. A kako se pod tom upravom nisu ni čemu dobrom nadali ni u budućnosti, antiaustrijska raspoloženja u Dubrovniku bivala su sve prisutnija i jača. Ta je raspoloženja zapažao i usvajao i mladi Supilo.

Borba Narodne stranke za promjenu nepovoljnog stanja u Dalmaciji odvijala se i dalje u nepovoljnim uvjetima. Otkad je postala većinskom strankom u Dalmatinskom saboru, ta je stranka vodila oportunističku politiku, zadovoljavajući se sitnim vladinim ustupcima. Stalno sputavana strahom — pogotovo tokom devetog decenija — da bi vlada, kad god hoće, mogla raspustiti Dalmatinski sabor i narodnjačke općine i potražiti oslonac u drugim strankama (Autonomaškoj i Srpskoj), Narodna se stranka nije više osmjeljivala ni preko sabora, ni preko općina da zahtijeva sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, jer je taj zahtjev bio nepoćudan vladajućem režimu. Izgledalo je — zbog toga — kao da se odrekla glavne točke svog političkog programa. Nezadovoljstvo s oportunističkom politikom Narodne stranke, koje se sve više javljalo, povezivalo se za nezadovoljstvo i s njezinom unitarističkom politikom. Dok su Srbi, napustivši narodnjačke redove i ustrojivši svoju zasebnu stranku s njihovim nacionalnim imenom, gajili svoje posebne nacionalne osjećaje, što je bilo sasvim razumljivo kao posljedica njihova narodnog preporoda i prirodan izraz razvoja, dotle su Hrvati, narodnjaci, potiskivali svoje hrvatsko ime, nazivajući svoju stranku i dalje uopćenim nazivom Narodna stranka i opravdavajući to svojom nadom da će pod tim nazivom lakše ponovo privući Srbe i s njima nastaviti složan politički rad.

Među stranački podijeljenim dalmatinskim Hrvatima (pristašama Narodne stranke) i Srbima (pristašama Srpske stranke) sukobljavale su se i dvije političke misli: hrvatska, koja je težila u prvom redu za stvaranjem Hrvatske, i srpska, koja je težila okupljanju oko Srbije. I jedna i druga misao u onovremenim prilikama bila je teško ostvarljiva. Dok se hrvatska misao mogla ostvariti na ruševinama dualizma, srpska se misao mogla ostvariti na ruševinama Habsburške Monarhije uopće. Budući da je dualizam još uvijek bio čvrst, nada u oslobodilačku ulogu Srbije živjela je donekle i među pojedinim pristašama Narodne stranke. Ta bi nada bila zauzela i šire razmjere među dalmatinskim narodnjacima da tadašnja Srbija nije bila u podređenoj povezanosti s Austro-Ugarskom, te joj je ta podređenost oduzimala svaku mogućnost da bude »balkanski Pijemont«.

Dalmatinska Srpska stranka, protiveći se hrvatskoj političkoj misli i polazeći od nekadašnje Vukove postavke o štokavcima kao Srbima, nastojala je da u svoje redove privuče i štokavce-katolike. Imala je u tom nastojanju najviše uspjeha u Dubrovniku,

gdje su Srbi-katolici bili glavna snaga Srpske stranke nosioci velikosrpskog ekskluzivizma. Pristaše Srpske stranke u Dubrovniku (Srbi-pravoslavci i Srbi-katolici), u suradnji s pristašama Autonomnaške stranke u tom gradu postigli su velik uspjeh već za saborskih izbora 1889, a pogotovo za općinskih izbora 1890, kad je dubrovačka općina došla u njihove ruke.

U redovima Narodne stranke sve je više jačala struja protiv njezina i oportunističkog i unitarizma. Godine 1889, pod utjecajem te struje, stranka je istakla i svoje hrvatsko obilježje, nazvavši se tada: Narodna hrvatska stranka. Međutim, ona je i dalje vodila i oportunističku politiku i zadržavala svoj unitaristički stav. Novi rascjep u njezinim redovima (ovaj put između Hrvata i Hrvatâ) moglo se uskoro očekivati. Do njega je i došlo kad su iz stranke istupili pripadnici radikalne struje. I izvan redova Narodne stranke, naročito među hrvatskom omladinom, bilo je sve više protivnika narodnjačkog i oportunističkog i unitarizma. Među tim mladim ljudima, koje je sve više zanosilo pravaštvo, bio i Frano Supilo.

Političke preokupacije ušle su vrlo rano u Supilov život. Te su ga preokupacije poticale i na političko djelovanje, koje je također vrlo rano započeo — već u svojoj 15. godini. Postavši pravaš još u svojim đačkim danima i iskazujući svoje pravaško političko opredjeljenje naročito poslije đačkih dana, Supilo se — nekim svojim pogledima i stavovima razlikovao od mnogih pravaša u Dalmaciji i u Banovini. Bio je on liberalni pravaš i, kao takav, bitno se razlikovao od klerikalnih pravaša. Priznavao je Srbe i nazivao ih braćom, a poštivao je i Strossmayera, te se po tome razlikovao i od Starčevića. Nije podnosio razmetanje riječima i ostajanje samo na riječima. Želio je i zagovarao stalnu borbu s konkretnim zadacima i smislom. Njegovi politički učitelji bili su i Starčević i Čingrija. Zato su njegovi pogledi, formirani između tih utjecaja, nosili u sebi — uz pravaštvo — i obilježja narodnjaštva.

Kad su dubrovački Hrvati (i narodnjaci i pravaši) — nakon dolaska dubrovačke općine u ruke srpsko-autonomaške koalicije — u težnji da preuzmu općinu iz ruku te koalicije i da se opru srpskom ekskluzivizmu došli na zamisao da pokrenu svoj politički list, među njima se naročito isticao tada dvadesetogodišnji Supilo. I na hrvatskoj i na srpskoj strani glavnu političku riječ i u Dubrovniku imala je buržoazija. U tadašnjim međustranačkim hrvatsko-srpskim sukobima odražavali su se, dakle, u prvom redu politički sukobi hrvatske i srpske buržoazije.

Pripadnici hrvatske buržoazije u Dubrovniku, zauzeti svojim poslovima i drugim obavezama, bili bi i zanemarili zamisao oko pokretanja političkog lista, videći koliko taj pothvat zahtijeva brige, izdataka i truda da nije bilo upornog Supila. Svojim nastojanjem on je najviše pridonio da se ta zamisao realizira. »Crvena Hrvatska«, koja se kao tjednik pojavila u Dubrovniku početkom veljače

1891, bila je potpuno Supilov list. On je bio njezin vlasnik (izdavač) i urednik. Da Supilo nije bio ono što je bio: nadaren, vidovit, sposoban, marljiv, uporan i utjecajan — »Crvena Hrvatska« bi ostala mali lokalni list, za koji bi se malo znalo izvan dubrovačkog kraja, a jednako tako i za njezina vlasnika (izdavača) i urednika. Međutim, zahvaljujući svemu tome što je resilo Supila kao eminentnog novinara i političara, »Crvena Hrvatska« je, izvršujući i svoju lokalnu političku zadaću, stalno nadržastala tu misiju i bila istodobno, u velikoj mjeri, i općehrvatski list.

Da bi borba za učvršćenje i ostvarenje hrvatske političke misli — koja se zalagala za ujedinjenje hrvatskog naroda — tekla što uspješnije, Supilo se stalno zalagao za koncentraciju i na lokalnom političkom poprištu u Dubrovniku, gdje je zagovarao slogu između pravaša i narodnjaka; i na širem borilištu, u ostaloj Dalmaciji, gdje je, osuđujući narodnjački oportunistički oportunizam, nastojao da se narodnjaci, zajedno s pravašima, nađu u jedinstvenom opozicijskom frontu prema režimu; i u Banovini, gdje je zagovarao ujedinjenje opozicijskih stranaka — pravaške i »obzoraške«. Isticao je on smisao i potrebu i samo jedne hrvatske stranke na čitavom hrvatskom prostoru. Želio je da se i Srbi slože s Hrvatima u borbi protiv zajedničkog neprijatelja i da se jedinstveno bore za zajedničke interese. Naglašavao je da bi ta sloga bila moguća čim bi Srpska stranka odustala od svog protivljenja sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom. Boreći se protiv politike Srpske stranke, on se borio i protiv tog njezina protivljenja sjedinjenju, i protiv njezina nacionalnog ekskluzivizma. Usporedo s borbom protiv srpskog ekskluzivizma, on je istupao i protiv hrvatskog ekskluzivizma, smatrajući da su i jedan i drugi štetni.

Boreći se za ujedinjenje hrvatskog naroda, Supilo je naglašavao da u toj borbi treba koristiti primjere i iskustva drugih naroda. Naročito je isticao primjere i iskustva borbe za oslobođenje i ujedinjenje Italije. U toj borbi veliku ulogu je imala talijanska omladina. Sličnu ulogu trebala je imati i hrvatska omladina u borbi za ujedinjenje svoga naroda, te ju je on na to često podsjećao i poticao. Nastojao je što šire uvući u nacionalno-političku borbu i pučke mase Dubrovnika, te je ponajviše s tim ciljem bio glavni inicijator i organizator Hrvatske radničke zadruge u tom gradu. Supilo je nastojao da Stranka prava ima što više pristasa i među seoskim stanovništvom, koje je bilo zahvaćeno novim nezadovoljstvima i antiaustrijskim raspoloženjima zbog teških posljedica »vinske klauzule« od 1892. g. i dalje.

Držeći se i u politici načela od bližnjega k daljnjemu, Supilo se zalagao najprije za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Jasno mu je bilo da je to sjedinjenje nemoguće u uvjetima dualističkog državnog ustrojstva Habsburške Monarhije. Zato je on bio odlučan i uporan protivnik dualizma. Isticao je da su austrijski

Nijemci i Mađari podijelili vlast kako bi udruženi lakše vladali slavenskim narodima u Monarhiji. Budući da su se svi ti potlačeni slavenski narodi borili za svoja prava, Supilo je, da bi ta borba bila djelotvornija, uporno zagovarao slavensku borbenu solidarnost. Njegova »Crvena Hrvatska« pratila je i predočavala borbu i svih ostalih slavenskih naroda u Monarhiji, radujući se osobito kad je dolazilo do suradnje između njihovih zastupnika i hrvatskih zastupnika iz Dalmacije i Istre u Carevinskom vijeću. S posebnim je simpatijama Supilo isticao borbu Mladočeha, uspoređujući slične ciljeve njihove borbe s ciljevima pravaša u hrvatskim zemljama. Osuđivao je oportunitizam Poljaka i veselio se svakom radikalnijem preokretu u njihovom političkom djelovanju. Primjerna suradnja između istarskih Hrvata i Slovenaca u Istarskom saboru, te između istarskih i dalmatinskih Hrvata sa Slovencima u Carevinskom vijeću oduševljavala je mladog Supila i on je tu suradnju isticao za uzor ostalim Slavenima u Monarhiji.

Supilo je, boreći se za interese svih potlačenih Slavena u Monarhiji, obrazlagao i zagovarao potrebu da se dualizam zamijeni federalizmom i da svi narodi Monarhije imaju ravnopravan položaj u upravljanju svojim i zajedničkim poslovima. Istupao je Supilo i kao ogorčeni protivnik Trojnog saveza, gledajući u tom savezu i zaštitnika državnog sustava u Habsburškoj Monarhiji. Napadao je on i tendencije njemačkog imperijalizma, izražene u krlatici: Drang nach Osten. Smatrao je da bi jaka Hrvatska, osnažena susjednim zemljama: Slovenijom, Bosnom i Hercegovinom bila prvi bedem, suprotstavljen njemačkom Drangu, te da je stvaranje tog bedema u istinskom interesu i samostalnih južnoslavenskih država — Srbije i Crne Gore. Ukazivao je stoga da bi Srbija i Crna Gora trebale i potpomagati integracijska nastojanja na južnoslavenskom prostoru pod austro-ugarskom vlašću u smislu okupljanja oko Zagreba kao — za zemlje tog prostora — zajedničkog državnog centra.

U dubrovačkom razdoblju političkog djelovanja Frana Supila bio je veoma važan i njegov rad u organiziranju i usmjeravanju dalmatinske Stranke prava. Kao jedan od prvaka te stranke postao je i on i član Središnjeg odbora banovinske Stranke prava, koja je nastojala da se stvori jedinstvena organizacija svih pravaša. Nakon raskola u banovinskoj Stranci prava Supilo je podupirao »domovinaše« i surađivao s njima. Bio je žestoki protivnik Franka i frankovštine, što je iskazao nizom temperamentno napisanih i uvjerljivo argumentiranih članaka. Nezdrave odnose u vrhu banovinske Stranke prava zapažao je Supilo i prije raskola. Vidljivo je to iz njegovih brojnih napisa, objavljenih u »Crvenoj Hrvatskoj«. Ali, u svojoj kritičnosti prema tim odnosima, Supilo je bio umjeren, smatrajući da i zbog protivnikâ tamošnjih pravaša i zbog neophodnosti uzdržanja njihove organizacijske jedinstvenosti mora biti umjereno kritičan i ne razglabati javno sve ono nepovoljno

što je neposredno zapažao i posredno saznavao. Međutim, nakon raskola, on je otvoreno i oštro reagirao ne štedeći nikoga pa ni bolešću i starošću oronulog Antu Starčevića.

Međusobni odnosi među pravašima i u Dalmaciji i u banskoj Hrvatskoj, te i česta različitost političkih i taktičkih stavova pojedinih pravaških prvaka, govorili su Supilu od samog početka njegova političkog djelovanja da se ne povodi ni za kim, da samostalno rasuđuje i da svoje stavove temelji na vlastitim prosudbama. Takvo usmjerenje, koje je njegovo individualno političko djelovanje učinilo izrazito kreativnim u svakoj situaciji i za cijelo vrijeme njegove aktivnosti u Dubrovniku, bilo je, dakle, više posljedica stanja u pravaškim redovima nego li njegova želja za samostalnošću političkog mišljenja i ponašanja. Dakako, i specifične dubrovačke prilike imale su svoj udjel u formiranju Supilove samostalnosti. Tu je on, da bi uspješno djelovao, morao imati vlastite procjene i izgrađivati svoj osobni stil djelovanja, koji je najviše odgovarao i njemu i zadacima političke borbe.

Prema tome, i »Crvena Hrvatska«, koju je Supilo izdavao i uređivao i koja je zastupala njegove stavove, bila je izrazito nezavisan list. To je Supilu prčinjalo i velike teškoće, jer je, izdajući »Crvenu Hrvatsku« bez ičije materijalne potpore i materijalne sudogovornosti, sâm snosio njezine gubitke, koji su rasli iz godine u godinu.

Kao političar Supilo nije bio ideolog. Bio je — kroz novinarstvo — politički djelatnik, praktičar, koji se bori za ostvarenje onih ideoloških stavova, koje je, prema vlastitom političkom kriteriju prihvaćao i iz pravaštva i iz dalmatinskog narodnjaštva. Kao mlad i sposoban čovjek imao je ne samo svoje ideale već i polet, energiju i samopouzdanje. I u novinarstvu i u politici bio je Supilo djelatnik velikog formata. Imao je osjećaj za stvarno i bitno. Bio je uvjerljiv, jer se uvijek služio snagom argumenata i gledao na odvijajuće tokove sa stajališta budućnosti. Iz njegova konciznog i jasnog izlaganja izbijalo je iskreno uvjerenje u ono što zastupa i ljubav prema svemu za što se bori. U svojim političkim procjenama bio je vidovit i brz, a u zastupanju svojih političkih stavova vrlo otvoren i odlučan. Iako je u borbi s političkim protivnicima bio i oštar i energičan, znao je cijeniti i cijenio je njihovo dostojanstvo. I u najvećem zanosu međustranačke borbe izbjegavao je zajedljiv ton i neprikladan rječnik. Zbog toga su bila rijetka preterivanja u njegovu novinarskom i političkom ispoljavanju. Duboko promišljen njegovao je odmjerенost, i kad je nastupao i najoštrije i najenergičnije.

Neovisan i svoj, Supilo se, kao takav, očitovao posvuda, a naročito kroz neovisnost i samosvojnost »Crvene Hrvatske«, uvjeren da samo takvi listovi mogu nešto značiti. Kad je pozivan u Zagreb za urednika »Hrvatske« i potom za urednika »Hrvatske domovine« nije se litio odazvati, jer on nije bio samo novinar već i političar, koji je iznad svega želio djelovati samostalno i neovisno.

Postupajući u skladu sa svojim političkim uvjerenjima, Supilo je — kao profesionalni novinar i političar — svu svoju ličnost i sve svoje vrijeme posvećivao novinarskom i političkom radu. Nije se ni ženio da bi se, neopterećen obiteljskim obvezama, mogao što više posvetiti tom radu. Zato je i mogao tako mnogo pisati i uopće biti tako višestruko aktivan koliko je bio. Nakon dolaska dubrovačke općine u ruke pravaša i narodnjaka (1899.), čemu je prethodila njihova zajednička devetogodišnja politička borba, u kojoj su prednjačili Supilo i njegova »Crvena Hrvatska«, Supilo je tada — već afirmiran i cijenjen novinar i političar — prešao iz Dubrovnika u Sušak kao urednik tamo novopokrenutog »Novog lista«, koji će nedugo potom premjestiti u Rijeku i odatle dugo godina nastaviti novo razdoblje svog stvaralačkog, novinarskog i političkog djelovanja.

(Primljeno na 8. sjednici Razreda za društvene znanosti JAZU od 6. prosinca 1978.)

И во Перич

ДУБРОВНИЦКИЙ ПЕРИОД ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ФРАНА СУПИЛО

Резюме

Из 47 лет, сколько прожил Фран Супило (1870 — 1917) — выдающийся хорватский политик, 10 он пробыл в родном Цватате, 19 — в Дубровнике, 15 — в Сушаке и Риеке и 3 года провёл в эмиграции. Значит, с Дубровником связана большая часть его жизни.

Основным носителем национально-политической борьбы в Далмации, до появления в политической жизни Франа Супило, была Народная партия. Одним из руководителей этой партии был Перо Чингрия из Дубровника. Хотя Чингрия в Дубровнике оказывал значительное влияние на молодого Супило, Супило все-таки не поступил в Народную партию, а в Партию права. От Народной партии его отталкивали ее политический оппортунизм и национальный унитаризм.

Когда в 1890 г. дубровницкая община попала в руки сторонников Автономашской и Сербской партий, дубровницкие Хорваты, члены Народной хорватской партии и Партии права настаивали, сообщая, чтобы община перешла в руки Хорватов и чтобы в дубровницкой области как можно глубже закрепилось хорватское национальное и политическое сознание. В 1891 г. они стали публиковать журнал „Красная Хорватия“. Издателем и редактором журнала стал Фран Супило. Он был способным, решительным, убедительным, и благодаря ему этот локальный еженедельник стал общехорватским. Все лучшие политические статьи в нём написаны Франом Супило. Супило отстаивал единственную политическую единственную политическую оппозиционную деятельность всех хорватских политических партий; объединение всех хорватских земель и боевую славянскую солидарность в Монархии Хабсбургов; он выступал против австро-венгерского дуализма, Тройного союза и немецкого империализма.

В 1899 г. дубровницкая община перешла в руки Народной хорватской партии и Партии права. Этому очень много способствовала „Красная Хорватия“ Франа Супило. Для Супило, который уже пользовался репутацией хорошего журналиста и политического деятеля, открывалось новое, более широкое поле политической борьбы. И он, в конце 1899 г. покинул Дубровник, из которого уехал с богатыми знаниями и опытом для дальнейшей политической борьбы. В Сушаке, а потом в Риеке начался новый период его журналистской и политической деятельности.